

ISSN 1563-0366; eISSN 2617-8362

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Заң сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия юридическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Actual Problems of Jurisprudence

№4 (104)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ХАБАРШЫ

ЗАҢ СЕРИЯСЫ № 4 (104) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16496-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сманова А.Б., з.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Телефон: +7727-377-33-36 (ішкі н. 12-57)
E-mail: Akmaral.Smanova@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
(бас редактор) (Қазақстан)
Алимқұлов Е.Т., з.ғ.к., доцент м.а. (бас редактордың орынбасары) (Қазақстан)
Кенжалиев З.Ж., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Джансараева Р.Р., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Тыныбеков С.Т., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ибраева А.С., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жатқанбаева А.Е., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Маликова Ш.Б., з.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Қабанбаева Г.Б., PhD докторы, доцент (Қазақстан)

Муксинова А.Т., (Қазақстан)
Абикинов А.А., з.ғ.к. (Қазақстан)
Томас Хоффман, PhD докторы, профессор (Эстония)
Шелухин С.И., PhD, профессор (АҚШ)
Ганс Йохим Шрамм, құқық докторы, профессор (Германия)
Алиев А.И., з.ғ.д., профессор (Әзірбайжан)
Репецкая А.Л., з.ғ.д., профессор (Хакасия)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Махамбетсалиев Д.Б., магистрант (Қазақстан)

Заң сериясы Мемлекет пен құқық теориясы және тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы, азаматтық құқық және еңбек құқығы, табиғи ресурстар және экологиялық құқық, қылмыстық құқық және криминалистика, халықаралық қатынастар бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гульмира Шаққозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Үлжан Молдашева

ИБ № 14878

Пішімі 60x84/8. Көлемі 11,3 б.т. Тапсырыс № 7.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында
басылды.

1-бөлім
**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ**

Section 1
**THEORY AND HISTORY
OF STATE AND LAW**

Раздел 1
**ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

A.B. Zhumagulova

Independent Agency for Accreditation and Rating, Kazakhstan, Astana
e-mail: zh-alina1982@mail.ru

CHALLENGES OF GLOBALIZATION AND QUALITY OF EDUCATION: LEGAL ASPECT

The article explores the issues of higher education quality in the context of global changes, taking into account the legal framework, which emphasizes the relevance of research. The approach to study the impact of international trends on the quality of higher education institutions, the level of educational services and the demand for graduates in the labor market is of scientific interest.

The purpose of the study is to validate the interaction of global trends on the quality of academic services, to identify the problems of quality of higher education, the specific features of the transformation of education and to determine the main guidelines to improve their competitiveness.

Ongoing monitoring and comparative analysis have indicated that in order to improve the quality of education in higher education institutions it is essential to continue further targeted work in accord with international quality standards, which will facilitate the entry into the world educational space. The study is descriptive and sequential, from simple to complex, which examines the essence of the quality education concept, presents development stages of this category, examines legislative support, formation of independent evaluation of HEIs and study programmes, which allows to determine the critical role and particular importance of promoting quality culture in higher education institutions.

The study proposes to develop an annual Action Plan for the implementation of the University Development Strategy, taking into account risk management, which will allow universities to improve the quality of educational programmes and increase the competitiveness of graduates. The study advances knowledge in the area of international accreditation and provides insight to management, faculty, students and stakeholders on the challenges of implementing international standards and external quality assurance in education.

Key words: globalisation, quality of education, legal assurance, accreditation.

А.Б. Жұмағұлова

Аккредиттеу және рейтингтің тәуелсіз агенттігі, Қазақстан, Астана қ.
e-mail: zh-alina1982@mail.ru

Жаһандану және білім сапасының сын-тегеуріндері: құқықтық аспекті

Мақалада заңдық қамтамасыз етуді ескере отырып, жаһандық өзгерістер жағдайында жоғары білім сапасының мәселелері қарастырылады, бұл зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Жоғары оқу орындарындағы білім сапасына, білім беру қызметтерінің деңгейіне және еңбек нарығындағы түлектерге деген сұранысқа халықаралық тенденциялардың әсерін зерттеу тәсілі ғылыми қызығушылық тудырады.

Зерттеудің мақсаты – білім беру қызметтерінің сапасы бойынша әлемдік тенденциялардың өзара әрекеттесуін негіздеу, жоғары білім сапасы проблемаларын, білім беруді трансформациялау ерекшеліктерін анықтау және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі бағыттарын анықтау.

Жүргізіліп жатқан мониторинг пен салыстырмалы талдау жоғары оқу орындарында білім сапасын арттыру үшін әлемдік білім беру кеңістігіне енуге ықпал ететін халықаралық сапа стандарттарына сәйкес әрі қарай мақсатты жұмыстар жүргізу қажет екенін көрсетті.

Зерттеу қарапайымнан күрделіге қарай әдістеме бойынша сипаттамалы және дәйекті түрде жүзеге асады, оның барысында сапалы білім беру тұжырымдамасының маңызды мазмұны қарастырылады, осы санаттың даму кезеңдері көрсетіледі, заңнамалық қамтамасыз ету, тәуелсіз бағалауды қалыптастыру, жоғары оқу орындарында сапа мәдениетін көтерудің маңызды рөлі мен ерекше мәнін анықтауға мүмкіндік беретін университеттердің қызметі мен білім беру бағдарламалары зерттеледі.

Зерттеу университеттерге білім беру бағдарламаларының сапасын және түлектердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін тәуекелдерді басқаруды ескере отырып, университеттің даму стратегиясын іске асыру бойынша жыл сайынғы іс-шаралар жоспарын әзірлеуді ұсынады. Сондай-ақ халықаралық аккредиттеу саласындағы білімді қамтамасыз етеді

және басшылыққа, оқытушыларға, студенттерге және мүдделі тараптарға халықаралық стандарттарды енгізу және білім беруде сыртқы сапаны қамтамасыз ету мәселелері туралы түсінік береді.

Түйін сөздер: жаһандану, білім сапасы, құқықтық қамтамасыз ету, аккредиттеу.

А.Б. Жумагулова

Независимое агентство аккредитации и рейтинга, Казахстан, г. Астана
e-mail: zh-alina1982@mail.ru

Вызовы глобализации и качество образования: правовой аспект

В статье рассмотрены вопросы качества высшего образования в условиях глобальных перемен с учетом правового обеспечения, что подчеркивает актуальность исследования. Научный интерес представляет подход исследования влияния международных трендов на качество образования высших учебных заведений, уровень образовательных услуг и востребованность выпускников на рынке труда.

Цель исследования – обосновать взаимодействие мировых трендов на качество образовательных услуг, выявить проблемы качества высшего образования, особенности трансформации образования и определить основные направления повышения их конкурентоспособности.

Проводимый постоянно мониторинг и сравнительный анализ показали, что для повышения качества образования в высших учебных заведениях необходимо проводить дальнейшую целенаправленную работу в соответствии с международными стандартами качества, что будет способствовать вхождению в мировое образовательное пространство.

Исследование носит описательный и последовательный характер, методом от простого к сложному, в ходе которого рассмотрено сущностное содержание понятия «качество образование», представлены этапы развития данной категории, изучено законодательное обеспечение, формирование независимой оценки деятельности вузов и образовательных программ, что позволяет определить важную роль и особое значение продвижения культуры качества в высших учебных заведениях.

В исследовании предлагается разрабатывать ежегодный План мероприятий по реализации Стратегии развития вуза с учетом риск-менеджмента, что позволит вузам улучшить качество образовательных программ и повысить конкурентоспособность выпускников. Исследование дает знания в области международной аккредитации и обеспечивает понимание руководства, профессорско-преподавательского состава, студентов и стейкхолдеров о проблемах внедрения международных стандартов и внешнего обеспечения качества образования.

Ключевые слова: глобализация, качество образования, правовое обеспечение, аккредитация.

Introduction

Education in the context of global changes plays an important role in the world economic development, the importance of this role from the legal standpoint is, along with human rights, another objectively determined systemic mechanism of legal enforcement of education. Today, the relevance of the quality of education is brought to the forefront, becoming an important priority in the development of the knowledge economy and a key task of modern society. Education quality assurance throughout the developed world is now regarded as an important factor in the stability and social development, as an important vector of progress and sustainable growth of the country. Therefore, higher education institutions should be profoundly interested in fostering academic programmes and improving the competitiveness of educational services.

Currently, the transformation of education in the Central Asian region is taking into account global trends:

- integration of HEIs into the global educational space;
- increased internationalization and academic mobility;
- overall digitalization.

The aim of the modern educational system in the context of digitalization is to create effective learning models that take into account global trends in the quality of education. These include transparency, new IT-technologies and modern forms of knowledge assessment, practice-oriented, as well as the importance and significance of continuity of education.

The main emphasis is on lifelong learning, student-centred learning and the development of practical skills and competences. Of particular relevance is resolution of the mismatch problem between the

training of HEIs' graduates and the requirements of the modern labour market since training competitive and in-demand staff is an investment in the future. Therefore, the quality of education should be in the focus of attention, especially in its legal and institutional support.

The National Education Development Strategy of the Republic of Kazakhstan aims at transforming the education system: it comprises renovation of the content of educational programmes and modernisation of human resources to develop skills and competencies to train competitive staff.

At the same time, international accreditation plays an essential role in education quality assurance, which enables to meet high quality standards and assists HEIs in integration into the world educational area.

Therefore, the development of an effective education system in Kazakhstan, which corresponds to the demands of the economy, is an important objective.

Materials and Methods

The study of quality assurance in the context of transformation of the education framework associated with global transformations has allowed to build up some experience in the development of higher education based on the analysis and synthesis of information. The monitoring performed made it possible to compare the functioning of higher education institutions, to determine the features and trends of development of the higher education system in the region. The author made business trips to the countries of Central Asia and Europe throughout 2017-2022, held meetings with the first heads and representatives of the Ministries of Education and Science, rectors, vice-rectors, professors of HEIs, as well as participated in conferences and forums to discuss the development of higher education institutions in the Eurasian region, where she made presentations on the development of higher education in a global change, legal differences, country characteristics and general trends that affect the education quality.

The research was conducted using the main methods of observation, interviews and surveys of managers, stakeholders, teachers and students on the basis of assessment and in-depth comparative analysis by summarising the information on self-evaluation of HEIs, conclusions of external expert commissions, constantly conducted annual monitoring of higher education institutions. The material con-

tained in the publication on this issue has allowed for a realistic assessment, comparative analysis and an objective picture of quality assurance in higher education institutions in Central Asia and Europe.

Literature review

According to the study of the literature, the concept of quality assurance originated in the last century in the writings of Professor W.E. Deming and in the scientific articles of Dr. J.M. Juran (Juran 1999). More broadly, the concept of quality and classification were considered in the articles of Lee Harvey, Diana Green and Philip B. Crosby (Harvey 1993). Professor Sheldon Rothblatt, in his book "The future does not wait" (Barnett 2012), highlights the impact of global trends on the development of universities.

The methodological basis is the concepts of Bauman, Castells, Boltanski and other scientists, the ideas of creative economy, network economy, knowledge economy (Barnett 2012).

Veblen in his writings draws attention to the need for training in deep economic processes (Veblen 1899). The main trend remains mass higher education, which relies on new educational formats – online learning – to reach as many learners as possible.

In order to better understand the interconnectedness and impact of global changes in the global educational environment on the quality of education, it is necessary to explore the stages of inception of the category education quality. The quality of education was not introduced into international law at the outset. The global community has not always been interested in the issue. It was not even mentioned in international documents, including the most fundamental ones, until the 1960s.

However, that does not mean that the very concept of quality in education and its use did not exist on our planet until then. It emerged historically and has changed simultaneously and in close correlation with the development of formal education, which has changed qualitatively with the evolution of humanity.

Modern scientific literature reflects this process by highlighting and describing the most important periods in the development of views on the quality of education.

One such periodization was originally proposed by V.I. Zvonnikov (Zvonnikov 2009) the isolation of key stages of such development, subsequently used and developed by a number of other authors (Kruglinskij 2012). Among the stages these authors distinguish the following:

Some scientists believe that the development of the education system is a fundamental factor in the growth of state competitiveness, and human potential is the basis of society development and its economic growth (Pugach 2013). E.V. Ignatova emphasizes the role of higher education in the formation of intellectual productive forces. They included the very right to education among the inalienable human rights. After the inclusion of education as an inalienable right in the Universal Declaration of Human Rights in 1948, with an emphasis on equality and accessibility, another 12 years passed (UN 2017).

The concept of quality of education appeared for the first time in the 1960 Convention against Discrimination in Education (Unesco 2002). An important impetus in the legal status of education and quality in international law occurred in 1976 with the adoption of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights by the UN General Assembly in 1966 (UN 1966).

This Covenant, together with the Convention against Discrimination in Education, transformed the pre-existing declaratory principle of the right to education (stipulated by decision of the UN General Assembly) into a binding one for UN Member States, which ratified these documents. It expanded the requirements of education as a human right.

Specifically, it defined that education should aim at human development, enable all to be necessary participants in the free world, and justified the provision that education meets the minimum requirements that are set by the country.

Although the words “quality of education” have not yet appeared explicitly in the text of the International Covenant, they already opened up initial possibilities for international and national human rights law to influence the quality of education.

For instance, the quality characteristics of education can be anchored in the Covenant as minimum requirements that a country can regulate.

The introduction of the concept of educational requirements into the legal landscape has contributed to the establishment and development of an international education system, especially a quality culture in higher education.

Academic legal studies have not paid much attention to this issue, despite the fact that it is a human rights issue. Educational issues have been raised continuously and from the highest international, regional and national platforms in various documents and agreements of the highest international level.

The Communiqué of the UNESCO World Conference on Higher Education in 2009 showed the appearance of paragraph no. 19, which stated that the quality of education requires the development of a quality control framework, evaluation methodology and regulatory mechanisms to ensure it within HEIs (<https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>).

Mark Malloch Brown at the World Education Forum in Dakar in April 2000 noted that education is no longer the basis on which the country builds its success, but becomes the head of success. For economic success, the development of human resources is important (<http://portal.tpu.ru/SHARED/c/CHAI/study/discl/Nab/lection1.ppt>). Education is becoming a global factor.

The European Commission’s speech to the European Council noted that quality of education should be the focus of attention and countries should develop policies and strategies to ensure quality in education and take national and international measures to establish a quality assurance framework in higher education (<https://doi.org/10.1787/9789264268531-en>). Independent accreditation bodies, which conduct institutional and specialized programme accreditation under the international standards of education quality, serve as such framework in the international educational area.

With the accession of Kazakhstan to the Bologna Process in 2010, the higher education system develops taking into account the main educational development trends of the European Higher Education Area (EHEA).

Outcomes and discussion

In 2017, Kazakhstan fully completed the transition from state attestation of HEIs to independent accreditation. Independence is a fundamental factor in the establishment of accreditation bodies and an undeniable value of their activities.

The role of international accreditation of HEIs as a factor of quality assurance is increasing today (Zezeza 2016). It is quite obvious that the objectivity of assessments in the processes of accreditation and decision-making by independent accreditation bodies is being enhanced.

Currently, Kazakhstan has implemented all the parameters of the Bologna Process of education, which includes various monitoring and evaluation procedures in line with the European quality standards (ESG).

The aim of the National Quality Assurance System (NQAS) is to achieve quality education that ensures the competitiveness of educational services in the national and international market, based on the implemented quality assurance procedures.

The NQAS consists of three parts: state quality assurance, independent external quality assessment and internal quality assurance system.

State control:

- Regulatory legal support;
- State educational grants;
- Licensing of educational activity;
- State Compulsory Educational Standard

(SCES).

Independent external quality assessment:

- Accreditation;
- Ratings;
- National Qualifications Framework;
- International quality standards.

Internal quality assurance system for universities:

- Quality Assurance Committees;
- Quality Management System.

The key priority of the State Programme of Education and Science Development for 2020-2025 is to improve the quality of higher education in the Republic of Kazakhstan based on modernisation, digitalisation and transformation of the national education system.

The Republic of Kazakhstan Law “Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan” as of July 4, 2018 granted academic freedom, financial flexibility and governance autonomy to HEIs, which expands the scope of HEIs’ activities in the field of quality improvement.

Independent accreditation is recognized in Kazakhstan as an effective tool for evaluation of HEIs’ performance and implemented study programmes as well as of educational services market regulation. Accreditation is the main mechanism for improving the quality of higher education, contributing to the implementation of international best practices in HEIs.

Accreditation bodies, implementing accreditation principles such as independence, transparency, competence, objectivity, awareness, credibility, publicity, trust, voluntariness:

- Assist HEIs in improving the quality of education by analysing and evaluating HEIs and educational programmes;
- Assist HEIs to integrate into the international educational area;
- Promote global quality standards.

Independent accreditation of HEIs enables compliance with high international standards of education quality to produce competitive and sought-after graduates in the labour market.

In Kazakhstan, the legal framework is stipulated by law:

- Status and powers of accreditation bodies.
- Voluntary nature of accreditation.
- Independence of HEIs’ in selection of accreditation body.

In the country only accreditation bodies included in the Register of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan have the right to conduct accreditation.

At present the IAAR implements accreditation in 14 countries, including in Kazakhstan, where more than 80 HEIs and 3,550 educational programmes have been accredited, while in Kyrgyzstan – 13 HEIs and about 50 educational programmes, in Tajikistan – 6 HEIs and more than 20 educational programmes, and in Uzbekistan the IAAR accredited 1 HEI and 4 study programmes.

Monitoring procedures, conducted by the IAAR on an annual basis, are important. The IAAR has gained considerable experience and capacity in analysing HEIs in different countries, identifying common trends and distinctive features. This provides an impetus for further development and identifies key priorities and new approaches to improve the quality of education.

An annual analysis of HEIs in different IAAR countries has revealed that stakeholders are not always involved in the development of educational programmes, and that practitioners are rarely involved in the delivery of classes. For instance, only 6% of HEIs in Tajikistan, about 15% in Kyrgyzstan and only 3% in Uzbekistan. In Kazakhstan, as the analysis has demonstrated, the practice of involving stakeholders is much wider.

Another fact to mention is the lack of monitoring of graduates’ employment in Central Asian countries compared to Kazakhstan HEIs, which constantly monitor the graduates demand in the labour market.

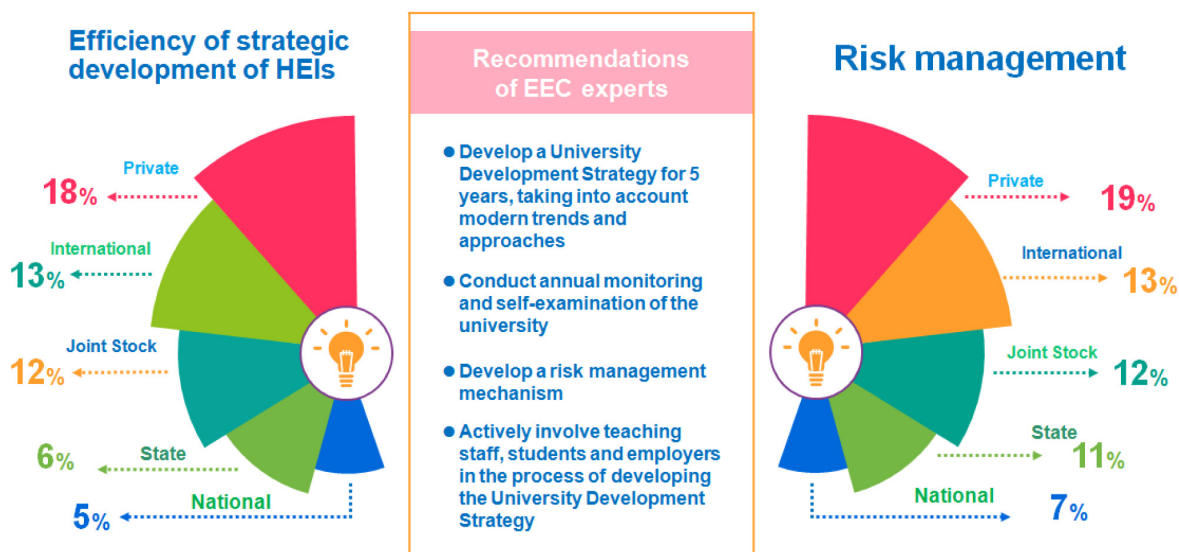

Figure 1 – Analysis of accredited universities

The IAAR through institutional and specialised accreditation of HEIs continuously performs analysis based on stakeholder feedback. This enables to identify ways of improving HEIs' performance to ensure quality. Let's highlight some of the experts' recommendations.

Firstly, risk management should be given attention while elaborating the HEI's development strategy. The experts noted a low level of risk management, as 18% of the independent experts' recommendations are focused on improving this indicator (Figure 1).

To this end, it is necessary for HEIs to annually analyse and implement self-assessment procedure, as well as to develop a risk management mechanism, and involve the teaching staff, students and employers more extensively in the development of the HEI Strategy.

Summarizing, 30% of the experts' recommendations are targeted at developing relations with foreign HEIs, many HEIs lack Strategy Implementation Plans, and the developed strategies of HEIs do not always take into account the risks and global trends. The experts note the low publication rates (18%) of the teaching staff and 10% of the experts' recommendations point to the lack of conditions for inclusive education.

What is needed to improve the quality of education in HEIs in Kazakhstan?

1. Expand common frameworks and tools for innovative cooperation, knowledge sharing and mobility of academic staff and students.

2. Design joint EPs and double-degree education programmes – “points of growth” transforming HEIs' operations.

3. Social dimension must be central in higher education Strategies.

4. It is necessary to implement a system of Risk Management and ensure the viability of HEIs.

5. Strengthening the publication capacity of teaching staff and increasing the activity of students in research and international projects.

6. Create a quality inclusive space in HEIs.

The analysis has shown that in order to improve the quality of education in universities of the Central Asian region the following is necessary:

- Increased cooperation, internationalisation and academic mobility of teaching staff and students;

- Developed joint and double-degree study programmes;

- Enhanced social support for students and teaching staff;

- Introduced risk management system;

- Increased publication of faculty and doctoral students;

- Greater participation of students in scientific and international projects;

- Created conditions for the development of inclusive space.

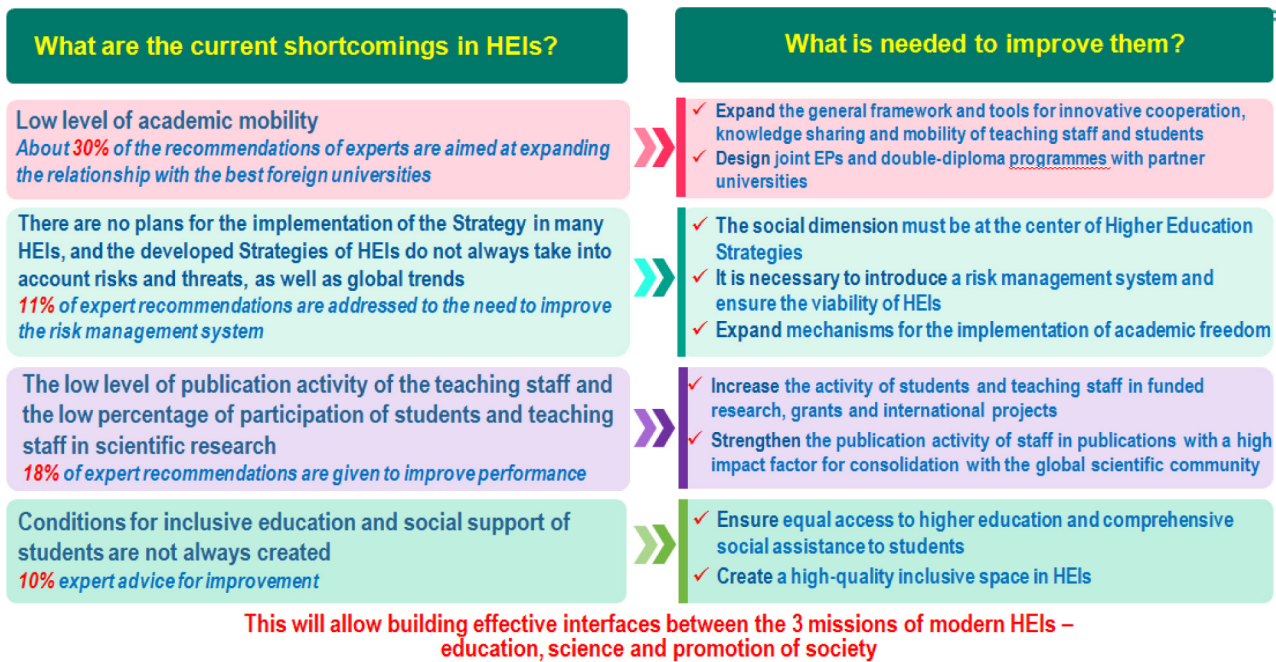

Figure 2 – The quality of education in the HEIs of the Republic of Kazakhstan

Conclusion

The main guidelines for the effective development of the education system in the context of global changes become:

- Promotion of a quality culture and international standards in the Central Asian region;
- Improvement of the legal framework for independent external evaluation of higher education institutions' operations to further ensure the quality of education;
- Integration of higher education into the global world;
- Refreshing the labour market with sought-after and highly qualified personnel;
- Development of student-centred and practice-oriented education;
- Creation of inclusive space in higher education institutions.

International accreditation opens wide horizons for cooperation of Central Asian universities and becomes a catalyst for education system transformation. The international accreditation procedure effectively promotes:

- improved academic performance of HEIs;
- determined shortcomings and recommendations for improvement;

- developed effective measures to improve the quality of education;
- provision of the labor market with the necessary personnel.

Internationally accredited educational organizations receive significant competitive advantages at the market of educational services:

- international recognition;
- comparability and convertibility of qualifications;
- validation of the high quality of education;
- compliance with international quality standards;
- increased opportunities for international cooperation with the best world universities;
- demand for graduates and their employment.

Thus, international accreditation as a driver of education modernization will allow improving the quality of education and integrating Central Asian universities into a single educational landscape and creating an inter-country market of qualified personnel. This will have a positive impact on the quality of education, enhance the universities' profile and the competitiveness of academic services in the context of global transformations.

References

- Uran, J.M. & Godfrey, A.B. (1999). Juran's quality handbook (5th ed.). McGraw-Hill.
- Harvey, L. & Green, D. (1993). Defining Quality. Assessment and Evaluation in Higher Education: An international journal, 18(1), 9-34. <https://doi.org/10.1080/0260293930180102>
- Barnett, R. (Ed.). (2012). The Future University: Ideas and Possibilities. New York and London: Routledge.
- Veblen, T. (1899). The Theory of Leisure Class, An Economic Study of Institutions. New York: The Modern Library.
- Campbell, J.L. (2004). Institutional Change and Globalization. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Zvonnikov, V.I. (2009) Kachestvo obrazovanija, ili Koe-cto novoe o vечноj probleme [The quality of education, or Something new about the eternal problem]. Vysshee obrazovanie segodnja, no 8, pp. 26-31. (In Russian)
- Kruglinskij I.K. (2012) Periodizacija jetapov stanovlenija i razvitija sistemy ocenki i kontrolja kachestva obrazovanija [Periodization of the stages of formation and development of the system for assessing and controlling the quality of education]. Institut Gosudarstvennogo upravlenija, prava i innovacionnyh tehnologij (IGUPIT): Internet-zhurnal «Naukovedenie», no 4 <https://naukovedenie.ru/PDF/139pvn412.pdf>
- Pugach, V.N. (2013) Kachestvo obrazovanija: ot klassicheskikh predstavlenij k sovremennym ponjatijam [The quality of education: from classical ideas to modern concepts]. Institut Gosudarstvennogo upravlenija, prava i innovacionnyh tehnologij (IGUPIT): Internet-zhurnal «Naukovedenie», no 3 <https://naukovedenie.ru/PDF/76evn313.pdf>
- UN. Department of Public Information. (2017). Universal Declaration of Human Rights. New York: United Nations.
- Unesco. General Conference 11th sess.: 1960: Paris. (2002). Convention against Discrimination in Education. Human rights : a compilation of international instruments, 1(Part1), 136-141.
- United Nations. General Assembly. 21st sess. (1966). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations, Treaty Series, 993, 35–43.
- Governments of the United Nations. (2022, November 17). United Nations Charter. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
- Tomsk Polytechnic University. (2018, January 14). Quality of higher education: concept and definitions. <http://portal.tpu.ru/SHARED/c/CHAI/study/discl/Nab/lection1.ppt>
- The Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). (2017). Higher Education in Kazakhstan 2017. Reviews of National Policies for Education, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264268531-en>.
- Zezeza, P.T. (2016). The Transformation of Global Higher Education, 1945-2015. Paul Tiyambe Zezeza. – Basingstoke, United Kingdom: Palgrave Macmillan.

М.Ж. Калшабаева¹ , **С.А. Сартаев^{2*}** , **Д.А. Оспанова¹** ,
Н.С. Ибраев³ , **К.Р. Усеинова¹**

¹«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Қайнар университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Spatay.Sartaev@kaznu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУДІҢ БАЛАМАЛЫ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ МЕДИАЦИЯ ДАМУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі Қазақстан қоғамында құқықтық сипаттағы дауларға тән конфликтілі жағдайдың жоғары деңгейі байқалады. Осыған байланысты дауларды дәстүрлі жарыспалы сипаттағы сот әділдігі көмегімен шешу құқықтық конфликтілердің одан әрі шиеленісіп, жалпы тараптар қарым-қатынастарының мүлдем тоқтауына әсер етеді. Бүгінде мемлекеттік сот жүйесіндегі мәселелер материалдық және моральдық игіліктердің елеулі түрде шығындарға ұшырауына алып келеді. Нәтижесінде, тараптардың бірі шығарылған сот шешіміне қанағаттанбай, әрі қарай сот шешімінің орындалуына қиындық туғызатын жағдайлар болуы мүмкін. Аталған жағдайларға байланысты салыстырмалы түрде жаңа құқықтық институт болып табылатын медиация институтына жүгіну мүмкіндігі туындайды.

Медиация – бейтарап, дауды шешуде тараптардың мүддесін көздемейтін, тараптарға дау бойынша белгілі-бір келісімге келуге көмектесетін үшінші тұлға – медиатордың қатысуымен болатын және тараптар дауларды реттеу бойынша шешімнің қабылдану үдерістері мен оның шешілу талаптарын толықтай бақылай алатын дауды шешудің балама әдісі (ағылш. alternative dispute resolution, ADR).

Мақалада дауды шешудің балама әдісі ретінде Қазақстандағы медиация институтының даму мәселелері қарастырылады. Медиация институтының тиісті деңгейде дамымау себептеріне байланысты ғалым заңгерлердің пікірлері талданып, дауды шешудің балама әдісін енгізу мен дамыту бойынша Қытай, Германия, Грузия, Сингапур тәжірибесін салыстыра отырып Қазақстандағы медиацияның дамуына кедергі келтіретін факторлар анықталады. Аталған жайттарды саралау үшін медиация институтын зерттеп жүрген ғалымдардың ғылыми еңбектері мен бірқатар шет мемлекеттердің медиация туралы заңдары мен ғылыми еңбектеріне шолу жасалып, салыстырмалы талдау жасалды. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының медиация туралы қазақстандықтар не білетіндігі жайлы жүргізген әлеуметтанулық сауалнама нәтижелеріне сәйкес қорытынды жасалды.

Мақаланың әдіснамалық негізін талдау, синтез, салыстырмалы-құқықтық, логикалық-құқықтық, тарихи, статистикалық әдістер құрайды.

Түйін сөздер: медиация институты, медиатор, дауларды шешудің балама әдістері, медиация рәсімі, даулар, еріктілік, құпиялылық.

M.Zh. Kalshabaeva¹, S.A. Sartaev^{2*}, D.A. Ospanova¹, N.S. Ibrayev³, K.R. Useinova¹

¹«Turan» University, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³«Kainar» University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Spatay.Sartaev@kaznu.edu.kz

Some problems of the development of mediation as an alternative way to resolve disputes in the Republic of Kazakhstan

In modern Kazakhstani society, there is a high level of conflict, which is typical for legal disputes. In this regard, the resolution of disputes through traditional adversarial justice will further aggravate legal conflicts and lead to a complete termination of relations between the parties. Today, problems in the state judicial system lead to significant losses of material and moral benefits. As a result, one of the parties may be dissatisfied with the court decision, which may further complicate the enforcement of the court decision. Due to these circumstances, it is possible to turn to the institution of mediation, which is a relatively new legal institution. Mediation is an alternative dispute resolution (ADR) with the participation of a third party – an intermediary who is neutral, does not represent the interests of the

parties in resolving the dispute, helps the parties to reach an agreement on the dispute, and the parties have full control over the decision-making process.

The article discusses the development of the institution of mediation in Kazakhstan as an alternative method of dispute resolution. The reasons for the underdevelopment of the institution of mediation are analyzed, the opinions of legal scholars are analyzed, and the factors hindering the development of mediation in Kazakhstan are identified by comparing the experience of China, Germany, Georgia, Singapore in the implementation and development of alternative dispute resolution. In order to analyze these facts, a review and comparative analysis of the scientific works of scientists studying the Institute of Mediation and the laws and scientific works of a number of foreign countries on mediation was made. Based on the results of a sociological survey conducted by the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan about what Kazakhstani know about mediation.

The methodological basis of the article is the methods of analysis, synthesis, comparative legal, logical and legal, historical, statistical.

Key words: institution of mediation, mediator, alternative dispute resolution methods, mediation procedure, disputes, voluntariness, confidentiality.

М.Ж. Калшабаева¹, С.А. Сартаяев^{2*}, Д.А. Оспанова¹, Н.С. Ибраев³, К.Р. Усеинова¹

¹Университет «Туран», Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Университет «Кайнар», Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Spatay.Sartaev@kaznu.edu.kz

Некоторые проблемы развития медиации как альтернативного способа разрешения споров в Республике Казахстан

В современном казахстанском обществе наблюдается высокий уровень конфликтности, что характерно для юридических споров. В связи с этим разрешение споров с помощью традиционного состязательного правосудия еще больше усугубит правовые коллизии и приведет к полному прекращению отношений между сторонами. Сегодня проблемы в государственной судебной системе приводят к значительным потерям материальных и моральных благ. В итоге в результате одна из сторон может быть недовольна решением суда, что может еще больше осложнить исполнение решения суда. В силу этих обстоятельств возможно обращение к институту медиации, который является относительно новым правовым институтом. Медиация – это альтернативное разрешение спора (англ. alternative dispute resolution, ADR) с участием третьей стороны – посредника, который нейтрален, не представляет интересы сторон при разрешении спора, помогает сторонам прийти к соглашению по спору, а стороны имеют полный контроль за процессом принятия решений.

В статье рассматривается развитие института медиации в Казахстане как альтернативного метода разрешения споров. Анализируются причины неразвитости института медиации, анализируются мнения ученых-правоведов, а также выявляются факторы, сдерживающие развитие медиации в Казахстане путем сравнения опыта Китая, Германии, Грузии, Сингапура по внедрению и развитию альтернативного разрешения споров. С целью анализа этих фактов был сделан обзор и сравнительный анализ научных работ ученых, изучающих Институт медиации, законы и научные труды ряда зарубежных стран по медиации. По результатам социологического опроса, проведенного Казахстанским институтом стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан о том, что казахстанцы знают о медиации, были сделаны соответствующие выводы и рекомендации.

Методологическую основу статьи составляют методы анализа, синтеза, сравнительно-правовой, логико-правовой, исторический, статистический.

Ключевые слова: институт медиации, медиатор, альтернативные способы разрешения споров, процедура медиации, споры, добровольность, конфиденциальность.

Кіріспе

Өзектілігі. Құқықтық дауларды медиация рәсімін қолдана отырып шешу көптеген дамыған мемлекеттерде қолданысқа енгенін айта кету керек. 20 ғасырдың ортасында инновациялық типтегі мемлекеттік емес құқықтық институттың

пайда болуы бейтарап делдал ретінде – медиаторды тарта отырып жұмыс жүргізу болатын. Ал енді осы ғасырдың 80 жылдары-ақ медиация институты Еуропа қауымдастығы елдерінде салыстырмалы түрде тәуелсіз институтқа айналды (<https://cfmediation.com/a-short-history-of-mediation>).

Қазақстанда медиацияны енгізу 2010 жылы Алматы қаласындағы алты айлық пилоттық жобадан басталды. Осы уақытта CEDR (*Center for Effective Dispute Resolution, UK*) алғашқы 100 медиаторларды дайындады. Әрі қарай медиация жеке салада дамып, бірнеше бірлестіктер ашылды.

2011 жылы, 28 қаңтарда «Медиация туралы» заң, сондай-ақ оған ілесіп «Медиация сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы қабылданды. ҚР Азаматтық процестік кодексіне, ҚР Қылмыстық процестік кодексіне, ҚР Қылмыстық кодексіне, ҚР Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне, ҚР Еңбек кодексіне, ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы кодексіне сәйкес өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Аталған заңдардың қабылдануы татуласу рәсімінің халықаралық тәжірибесін, қалыпқа келтіру әділдігі бойынша тәжірибелік сұрақтарды зерттеу мен талдау, сондай-ақ дауларды шешудің тиімді, балама нысандарын іздеу бойынша үлкен жұмыстардың жүргізілуінің алғышарты болды.

Бүгінгі күні біз медиация институтын құқықтық дауларды сот арқылы шешуден тиімдірек балама тәсіл деп және ол жалпылама мойындалғаны жөнінде нық сеніммен айта аламыз. Бұл өз кезегінде көптеген отандық және шет елдік ғалымдар сипаттайтын мынадай: мерзімдер, қол жетімділік, аз шығындалу, еріктілік және медиацияға ерекше тартымдылық беретін құпиялылық факторларымен түсіндіріледі. Медиация рәсімі дауларды шешуге бағытталып, тартысушы тараптардың шынайы мүдделерінен шығады. Осы тұрғыда Ф. Сандер балама (альтернатива) «көптеген бар нұсқаның» ішінен таңдау мүмкіндігін білдіреді дей келе, барлық рәсімдерге ортақ «дауларды шешудің балама әдістері» терминін қолдануды ұсынады (Грефин фон Шлиффен 2005).

Қазақстанда бүгінде азаматтардың бұзылған құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғаудың негізгі тәсілі болып сотқа жүгіну табылады. Алайда заманауи азаматтық қоғамның қалыптасуы мен жылдам даму талаптарында бұл тәсіл жеткілікті түрде тиімді бола бермейді.

Қазіргі уақытта медиация рәсімі мен оның субъектілеріне қатысты нормативті-құқықтық базаның нақты және жүйеленген, кешенді бағыты қажет.

Медиация мәні ретінде зерттеушілер бір-біріне қарама-қайшы яғни тараптардың жоғары

деңгейдегі автономдылығы мен ортақ ұстаным мен өзара тиімді нәтижеге жету сияқты элементтердің үндестігі деп есептейді (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401#z20>).

Заңға сәйкес «медиация – тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың (медиаторлардың) жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды (даушарды) реттеу рәсімі» (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401#z20>).

Мәселе. Заңда барлық заңды тетіктер қамтылып, айқындалған. Қоғамда туындауы ықтимал деген даулы мәселелерді ушықтырмай, сотқа дейін жеткізбей-ақ дауласқан тараптарды ортақ мәмілеге келтіру механизмдері бекітілген. Алайда дауларды медиация тәртібімен сотқа жеткізбей шешу статистикасы жылдан жылға өсіп келе жатқанымен, жалпы белең алып, дамып кете қойған жоқ. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев мемлекеттің қатысуынсыз ымыраға келуге мүмкіндік беретін дауларды шешудің баламалы әдістерін дамыту керектігін атап өтті. «Медиация туралы» Заңның қабылданғанына 10 жыл толды. Алайда қазіргі уақытқа дейін бірде-бір мемлекеттік орган оны дамытумен айналыспайды, мемлекеттік саясат жоқ. Мұндай олқылықты түзету керек – деген болатын. (Тоқаев 2020).

Мақсаты. Қазақстан Республикасында дауларды шешудің балама әдісі ретінде медиация институтының даму мәселелерін дамыған мемлекеттердің тәжірибесімен салыстыра отырып оған кедергі келтіретін факторларды анықтау болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақалада дауды шешудің балама әдісі ретінде Қазақстандағы медиация институтының даму мәселелері қарастырылады. Медиация институтының тиісті деңгейде дамымау себептеріне байланысты ғалым заңгерлердің пікірлері талданып, дауды шешудің балама әдісін енгізу мен дамыту бойынша Қытай, Германия, Грузия, Сингапур тәжірибесін салыстыра отырып Қазақстандағы медиацияның дамуына кедергі келтіретін факторлар анықталады. Аталған жайттарды саралау үшін медиация институтын зерттеп жүрген ғалымдардың ғылыми еңбектері мен бірқатар шет мемлекеттерінің медиация туралы заңдары мен ғылыми еңбектеріне шолу жасалып, салыстырмалы талдау жасалды. Қазақстан Респуб-

бликасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының медиация туралы қазақстандықтар не білетіндігі туралы жүргізген әлеуметтанулық сауалнаманың нәтижелеріне сәйкес қорытынды жасалды.

Мақаланың әдіснамалық негізін талдау, синтез, салыстырмалы-құқықтық, логикалық-құқықтық, тарихи, статистикалық әдістері құрайды.

Әдеби шолу

Дауларды шешудің баламалы әдісі ретінде медиацияның салыстырмалы түрде жаңаша рөлін ескерсек, бұл құқықтық институт туралы, оның даму мәселелері кеңінен қарастырылып жатыр. С.Ю. Романовская дауларды шешудің балама әдісі ретінде медиацияның тиісті деңгейде дамымай жатқанына назар аудара отырып, оның негізгі себептерін келтіреді:

- Медиация рәсімінің жаңа болуы;
- Жеке және заңды тұлғалардың медиация және оның артықшылығы туралы нашар хабардарлығы;
- Бұл жаңа құқықтық институтқа деген халықтың сенімсіздігі (Романовская 2012).

Әрі қарай М.С. Раева, Н.И. Каирова медиацияның дамуының негізгі мәселесі ретінде, медиация рәсімінің заң жағынан, сондай-ақ мемлекеттік органдардың тәжірибелік қызметінде және азаматтық қоғамның қызметінде кешенді, жүйелі тұрғыда реттелмегендігімен байланыстырады (<https://articlekz.com/article/magazine/128>). «Медиацияның біздің қоғамда әрі қарай дамуы үшін медиативті қызметті бұқаралық ақпарат құралдарында насихаттау қажет деп есептейміз» – деген қорытындыға келеді. Осындай көзқарасты М.К. Сүлейменов те ұстана отырып, Қазақстандағы медиацияның ахуалына пессимисттік көзқарас білдіреді (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31644604&pos=6;-106#pos=6;-106). Оның пікірінше Қазақстандағы медиативті орталықтар азаматтық немесе арбитраждық процестерде тараптарды татуластырумен айналыспайды және медиатордың рөлі төмен, медиацияның дамуы нөлдік деңгейде. Алайда оның болашақта даму перспективаларына үмітпен қарайтынын айтады. Ол үшін келесідей бағыттарда дамуды ұсынады:

1. Ең алдымен медиацияны насихаттау;
2. Татуласу рәсімі туралы ҚР АПК өзгерістер енгізу, соттарды татуластыру рәсімін кеңінен қолдануды міндеттеу;

3. Медиатордың кәсіби этикасы Ережесін қабылдап, бекіту (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31644604&pos=6;-106#pos=6;-106).

Әрине ғалымның бұл пікірімен толықтай келісуге болмайды. Өйткені әр жылда жүргізілген ресми статистикалық көрсеткіштер медиацияның жылдан жылға дамып келе жатқанын көрсетеді. Мысалы А.Қ. Нұржанова, Л.С. Серикова – «2016 жылдың 9 айы ішінде медиация жолымен қысқартылған азаматтық істердің саны 13372 құраса, 2015 жылдың осындай уақыт ішінде оның саны 4760 болған болатын. Қазіргі уақытта республикада 967 кәсіпқой емес және 1920 кәсіпқой медиатор қызмет етуде, олардың 2016 жылдың 9 айы ішінде жеке немесе істің сотта қаралуы кезінде реттеген даулар саны 9000-ға жетеді. Медиация институтының әрі қарай дамуы қоғамдағы барлық өзара қарым-қатынастардың қолайлы болуына өз септігін тигізеді» – деп есептейді (Нұржанова 2018).

М.И. Дячук Қазақстан Республикасындағы медиация институтын қолдануды зерттеп, талдай келе бірнеше ұйымдастырушылық сипаттағы мәселелердің бар екендігін айтады (Дячук 2021).

Біріншіден, медиация қағидаларын жүзеге асырумен байланысты мәселе. Құпиялылық қағидасы жеткілікті түрде қорғалмаған деп есептейді. Өйткені құпиялылық қағидасын бұзғаны үшін ҚР әкімшілік процестік кодексінің 85 бабындағы 20 АЕК түріндегі әкімшілік жаза ғана бар. Медиация туралы заңмен де, басқа нормативті-құқықтық актілермен де бұл қағиданы бұзғаны үшін толыққанды жауапкершілік қарастырылмаған.

Екіншіден, медиаторларды дайындау саласындағы мәселелер, соның ішінде медиаторларды дайындау курсындағы 50 сағаттың аздық ететіндігі жөнінде айтады. Бұл өз кезегінде медиаторлардың біліктілігіне кері әсерін тигізеді, қызмет көрсету сапасы төмендейді. Медиация жеке мамандық шеңберінде немесе құқықтану бакалавры, магистрлерді дайындау шеңберінде оқытылуы керек. Сондай-ақ соттан тыс медиацияның мәнін арттыру үшін құқықтық дауларды реттеу үшін жасалатын соттан тыс медиациялық келісімнің сот медиациялық келісімімен бірдей мәнге ие болуы керек деген қорытындыға келеді (Дячук 2021).

Иә бұл жерде автордың пікірімен толық келісуге болады. Өйткені соттан тыс медиациялық келісімге тараптар келіспейтін болса, онда олардың дауды сотта қарау құқығы бола-

ды. Қазақстан Республикасындағы медиацияны дамытудың басты мақсаты қоғамдағы конфликтілік жағдайдың деңгейін төмендету, сотқа түсетін жүктеме деңгейін төмендету болып табылады. Ал соттан тыс медиация мәнін жоғарыда айтылған мәселе бойынша түсіретін болсақ, бұл мақсаттаға жету мүмкін емес деп ойлаймыз.

Ендігі жерде медиацияның даму мәселелерін көршілес Ресей Федерациясында даму ерекшеліктерімен қарастырып өтсек. Медиация мәселесін зерттеуші А.М. Панасюк Ресей Федерациясында медиация технологиясы көмегімен құқықтық дауларды реттеуді енгізудің жоғары өзектілігін айтады (Панасюк 2011). Ресей Федерациясында медиация көмегімен дауларды реттеу мүмкіндігі мәселелер бойынша көптеген жылдар бойындағы жұмыс нәтижесі ретінде «№193-ФЗ Делдалдың қатысуымен дауларды реттеудің балама рәсімі туралы (медиация рәсімі туралы) әрі қарай – Медиация туралы Заңы болып табылады.

Алайда бұл институттың тәжірибеге еңгізілгеніне бірнеше жылдар болса да және сәйкес заңнамалық регламентацияның болуы да дауларды шешудің осы бір экзотикалық әдісінің әлі күнге дейін тәжірибеде сенімге ие бола алмағанын, іс жүзінде конфликтілік жағдайларды соттан тыс шеңберде қарау, дауларды сот өндірісіне жеткізбей шешу енгізіле қойған жоқ деп есептейді Д.А. Ширев, К.А. Тасенкова. Оның себептері ретінде қоғамның медиация рәсімінің бар екендігінен хабарсыздығы немесе аз білетіндігі, мамандарды дайындау орталықтарының, мамандандырылған кеңес беру орталықтарының жоқтығы ең басты мәселелер деп көрсетеді. Одан әрі тағы бір шешуін табу керек мәселе ретінде медиация институтына деген халықтың сенімсіздігі. Бұл мәселенің бір бөлігін медиатордың қандай қызмет көрсету түріне ақы төленетіндігін түсіндіретін медиатор қызметінің стандарттары шешуге мүмкіндігі бар. Алайда басқа кәсіп түрлеріндегі сияқты медиация қызметінде де әрқашан жоғары білікті мамандар бола бермейді. Мемлекеттік билік органдары әлі де болса бұл мәселені лицензиялау арқылы ма, әлде өзін-өзі реттейтін медиаторлар ұйымын құру арқылы ма қалай шешетіндігімен анықтала қойған жоқ (Ширев 2018).

Е.В. Лукьянова мен Т.В. Худойкина медиация мәселелерін зерттеу барысында «Ресей судьяларының дауларды шешудің баламалы әдістерінің кеңінен таралмай жатқанын мойындайды дейді. Мұндай жағдайдың бірден-бір

себебі болып, іске қатысушылардың позициясының әлсіздігін көрсетуге мүмкіндік бермейтін этикалық қағида түріндегі бөгеттер табылады деп түсіндіреді (Лукьянова 2014).

М.А. Авдыев Қазақстандағы медиацияның дамуына оң бағасын бере отырып, Ресей Федерациясында медиацияның дамуын медиацияның әлемдік қауымдастығынан отыз жылдай қалып келеді деп есептейді (Авдыев 2012). Кедергі келтіретін факторлар деп мыналарды айтады:

- Ресейдің медиация саласында мемлекеттік реттеу деңгейі төмен және жекелеген ведомстволардың корпоративтік мүдделерін көздейді;

- медиаторларды дайындаудың мемлекеттік бағдарламалары жекелеген оқу орталықтарының мүдделерін көздеп, Ресейдің ерекшеліктерін, оның әлеуметтік институттарын, тарихи тәжірибесін ескермейді;

- сондай-ақ Ресейде медиаторларды дайындаудың қашықтан оқытудың электрондық курстары дамымаған (Авдыев 2012).

Көріп отырғанымыздай Ресейдегі жағдай біздің елдегі медиацияның даму үдерісімен ұқсас, салыстырмалы түрде бір деңгейде. Әлі де болса жетілдіруді, мемлекеттік талап етуді қажет ететін мәселелер көп.

Әр түрлі медиация институттары мен құқықтық жүйедегі елдердің әрқайсысының жетілген тәжірибесін анықтау мақсатында келесі бөлімде Қытай, Грузия, Сингапур тәжірибесін салыстыра отырып Қазақстандағы медиацияның дамуына кедергі келтіретін факторларды анықтауға болады.

Ең алдымен Қытай мен Қазақстан елдеріндегі медиацияның даму мәселелеріне тоқталар болсақ, Қытай елінде кеңінен тараған конфуций мәдениеті сот әділдігіне жүгіну – дауды шешудің соңғы тәсілі деп есептейді. Қазақ халқының тарихында билер соты болған. Билер тараптардың даулы мәселесін қарап, татуластыру арқылы шешім шығарып отырған және ол шешім тараптардың әрқайсысына міндетті болып табылған. Медиация туралы заңның қабылдануымен дауларды татуластыру арқылы шешудің осы бір тарихи дәстүрі жаңғырды деп айтуға болады. Ал енді медиация көмегімен шешілетін істердің санының артуы бойынша Қытайдан елеулі түрде қалып қойғанбыз. Оның себептерін анықтап көрсек:

Қытайда медиация мәдениеттің бір бөлігі болып есептеледі. Б.з.б. 17-20 ғ Цин династиясы кезеңінде судьялар істі қарамас

бұрын әуелі тараптарды үшінші тұлғалардың көмегімен татуласуға жіберіп отырған. Қытай елінде кеңінен тараған конфуций мәдениеті сот әділдігіне жүгіну – дауды шешудің соңғы тәсілі деп есептейді. ҚХР «Халық медиациясы туралы» Заңына сәйкес «Халық медиациясы – халық медиативті комиссиясы даудағы мүдделі тараптарды тең және ерікті түрдегі келіссөздер негізінде медиативті келісімге жетіп, дауды шешу үдерісі» деп көрсетілген (https://chinalaw.center/procedure_arbitration/china_peoples_). Бүгінгі таңда ҚХР азаматтық, әкімшілік және коммерциялық дауларды шешу үшін сот медиациясымен қатар соттан тыс медиация да қолданылады.

Сот медиациясы – сот процесі шеңберінде жүзеге асырылады және мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылады.

Соттан тыс медиация – тараптардың өздерімен бастама көтеріліп, жеке медиаторлармен жүргізіледі.

Қытайда медиация рәсімі 2008-2010 жылдары қабылданған 3 заңдар арқылы реттеледі. Бұл заңдардың қабылдану мақсаты: азаматтық-құқықтық дауларды әділ және уақытылы шешу, тараптардың заңды мүдделерін сақтау, қоғамдағы тұрақтылық пен үйлесім тұрақтылығына әсер ету болып табылады. Заңға сәйкес еңбек даулары туындаған жағдайда тараптар кез-келген жергілікті орталықтар мен медиация комитеттеріне медиация процедурасына жүгіне алады. Егер тараптар 15 күн ішінде өзара келісімге келе алмаса, онда олар істі сотқа беруге құқылы. Медиация бойынша халық комитеттері құрылып, қала әкімшілігі осындай комитеттердің медиаторларын тәжірибе алмасу мен талдаулар жүргізу үшін сот медиацияларына тарта алады.

Сот медиациясы сот жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады, ал оны жүргізу Жоғары соттың «Медиация басымдығы және медиация мен сот өндірісін үйлестіру ұсынысымен реттеледі. Соттар істі қарау барысында медиация жүргізу мүмкіндігін анықтауы қажет. Медиатор ретінде бір уақытта судьяның өзі немесе бірнеше судьялар бола алады. Сондай-ақ басқа медиаторлар да шақырылуы мүмкін. Медиативтік келісімді орындау мақсатында тараптар сотқа келісімді бекіту үшін жүгіне алады. Мұны 30 үн ішінде жасау қажет. Қытайдағы сот медиациясының ерекшелігі, судьялардың жалақысы медиация көмегімен шешілген істердің санына пропорционалды түрде өсіп отырады (Yuwen 2014).

Медиативтік келісімді орындау міндетті, оның кез-келген тарабы орындау үшін сотқа жүгіне алады, ол үшін мемлекеттік баж алынбайды. СИЕТАС – ережесі медиативті келісімді төрелік шешімге теңестіреді – осылайша шетелдік төрелік шешімдерді мойындау және орындау жөніндегі БҰҰ Конвенциясының талаптарын орындап отыр. 2019 ж. 8 тамызында Қытай медиация нәтижесінде қол жеткізілген халықаралық бейбіт келісім жөніндегі БҰҰ Конвенциясына қол қойды. Сондықтан енді халықаралық жеке даулардағы медиативті келісімді міндетті орындау мемлекет заңдарымен бекітілді.

ҚХР «медиация» түсінігі түрлі үдерістерді қамтиды. Онда медиатор судьяның өзі болып табылатын бағалау медиациясы қолданылады. Бағалау медиациясы – медиатор оқиғаны бағалап, белгілі-бір жағдайларда диалог нәтижелеріне әсер ететін, қажет болған жағдайда дауды шешу үшін өз нұсқаларын ұсынатын медиацияның түрі. Алайда соңғы кездері Қытай Үкіметі сот үдерісінен бөлек фасилитативті медиацияны көбірек қолдайды. Бұл медиация түрінде медиатор дауды шешу нұсқаларын ұсынбайды, шешім қабылдауға әсер ету бойынша ғана позиция ұстанады.

Сондай-ақ Қытайда ССРІТ/ССОІС, ВАС Медиация орталығы (Пекин), SCMC (Шанхай коммерциялық медиация Орталығы) тәуелсіз мамандандырылған медиациялық орталықтары қызмет етеді. Сонымен қатар ҚХР медиациялық орталықтары одақтарға біріккен (мысалы, Пекин медиативті одағы). Олардың негізгі мақсаттары: медиацияны алға жетелеу, оны жүргізудің біртұтас ережелерін құру, медиациялық қызмет көрсетуді кәсібилендіру. Медиациялық орталықтар тәуелсіз болғанымен мемлекеттік сот жүйесі оларды белсенді түрде қолдап, қаржыландырып отырады. Бір қызығы, Қытайда медиаторларды дайындайтын қандай-да бір мемлекеттік орган жоқ. Сот жүйесінде судьялар медиация жүргізуге оқытылмайды, өйткені олар қажетті біліктілікке ие деп есептелінеді.

Әр орталық медиаторлардың өз тізімін жүргізеді. Ондағы мамандар жұмысқа тараптармен таңдалып, шақырылады, яғни аталған медиаторлар тұрақты жұмысшы болып табылмайды. Сайттарда медиатор туралы және оның кәсіби қызметі туралы толық ақпараттар көрсетіледі. Әр орталық медиаторларды дайындау бағдарламасын өздігінше анықтайды, бұл сұрақты реттеуші біртұтас орган жоқ. ҚХР әр жыл сайын медиация көмегімен шамамен

9 млн іс шешіледі, бұл өз кезегінде соттарда қарастырылған істердің 30-40% құрайды (<https://weinsteininternational.org/mediation-in-china>).

Медиацияны халыққа танымал ету ісі Қытайда түрлі бейіндік конференциялар, семинарлар, саммиттер арқылы жүргізіледі. Судьялар мұндай шаралардың белсенді қатысушылары болып табылады, яғни Қытайда мемлекет медиацияны қаржылай да, әкімшілік тұрғысынан да қолдап отырғандықтан медиацияның дамуының негізі локомотиві – соттар деп есептеуге болады.

Көріп отырғанымыздай Қытайда медиацияның дамуына мемлекет қаржылай да, әкімшілік тұрғысынан да жан-жақты көмектеседі және медиация рәсімі міндеттелген. Қазақстанда медиацияны мемлекеттік қолдау болғанымен заң бойынша медиациялық рәсім міндеттелмеген.

«Жоғарыдан төменге» басталатын жол өз тиімділігін дәлелдеп отырғанын әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. Бұған Сингапур тәжірибесі мысал бола алады.

Сингапурда медиация басқа Оңтүстік Шығыс Азия елдері сияқты терең тамырға ие. Дауларды медиация арқылы шешу Сингапурда ежелден бері жүзеге асырылады. Тарих бойынша медиацияны ақсақалдар жүргізген. Олар тараптарды дауды талқылап, өзара тиімді шешімге келуге шақырып отырған (Joel 2009). Қазіргі Сингапур 20 ғасырдың 90 жылдры басталған медиация институтының қарқынды дамуының нәтижесінде медиацияның әлемдік орталығы болды.

Сингапурдың «Медиация туралы» Заңына сәйкес «Медиация – дауды шешу мақсатында даудың себеп-салдарын анықтау, дауды шешудің мүмкін жолдарын қарастыру, тараптардың бір-бірімен байланысын (қарым-қатынасын) орнату, екеуара келісімге келу әрекеттерін жүзеге асыру үшін дау тараптарына бір немесе бірнеше медиатордың көмекке келу сессияларынан тұратын үдеріс» (<https://www.parliament.gov.sg/docs/default-source/Bills-Introduced/mediation-bill-37-2016>). Сингапурда сот және соттан тыс (жеке) медиация қызмет етеді. Сот медиациясында судья тараптарды медиацияға өздері жібереді. Баланың қатысуымен болатын барлық даулар, сондай-ақ ажырасуға байланысты сұрақтар отбасылық соттарда медиация рәсімі шеңберінде қарастырылады. Түрлі министрліктер мен агенттіктер өз мамандықтары бойынша медиация жүргізеді. 2010 ж. мемлекет азаматтық соттарға өтініш беру кезінде дауларды шешудің баламалы әдісін (әрі қарай ДШБӘ)

пайдалану ережелерін енгізді. Өз кезегінде адвокаттар да, клиенттер де ДШБӘ пайдалану мүмкіндігін қозғағандығы жөнінде жазбаша хабарлауы қажет және ДШБӘ пайдалану жөніндегі шешімді арнайы нысанда көрсетуі қажет. 2012 ж. «ДШБӘ презумпциясы» енгізілді, яғни егер тараптардың бірі немесе бірнешеуі одан бас тартпаса, барлық 00,03,000 азаматтық істер автоматты түрде ДШБӘ қарауына берілді. ДШБӘ пайдаланудан бас тартудың себебі сотты қанағаттандырмаса айыппұл жазасына тартылуы мүмкін.

Медиация Жоғарғы сотта емес бірінші сатыда жүргізіледі. Сондай-ақ Жоғарғы сот жоғарғы сатыдағы сот ретінде судьяларға қандай істерді медиацияға бағыттау керек жөнінде арнайы ұсыныстар жасайды.

Қазақстанда сот медиациясы кезінде судья істі медиация жүргізу үшін басқа судьяға береді. Алайда тараптардың өтініші бойынша іс қай судьяның өндірісінде болса сол судьяның жүргізуіне берілуі мүмкін. Апелляциялық сатыдағы соттарда медиация жүргізу үшін ереже бойынша іс алқалық сот құрамынан бір судьяға беріледі. Судья-медиаторға жүгіну талапкерге дау пәнін өзгертуге құқық береді (аталған ереже экономикалық сот өндірісіне де қатысты).

Сингапурда соттан тыс медиацияны жүзеге асыру тәжірибесін Сингапур медиация орталығы (әрі қарай СМО) мысалында көрсеткен орынды. Ол 1997 ж мемлекеттік орган болып табылатын Сингапур құқық академиясымен құрылған. СМО директоры әрқашан Жоғарғы Соттың судьясы болып табылады. СМО негізгі қызметі:

- Медиация жүргізу және басқа да сүйемелдеу қызметтерін көрсету;
- ДШБӘ, келіссөздерге және тағы басқаларға оқыту;
- Даулы жағдайлардан сақтану үшін консалтингтік қызметтер көрсету;
- Медиаторларды аккредитациялау және тізім жүргізу;
- Медиацияны және басқа да ДШБӘ өрбіту;
- Келіссөздер мен медиация, сондай-ақ басқа да ДШБӘ үшін жағдай жасау.

1997 ж мен 2002 ж кезеңінде Әділет Министрлігі грант негізінде орталыққа қаржылық қызмет көрсетіп отырды. Алайда 2002 ж СМО өзін-өзі қаржыландыруға ауыстырылды.

Өкінішке орай, Қазақстан мұндай мамандандырылған медиативті орталықтардың көптігімен мақтана алмайды.

Сингапурда медиатор болу үшін белгілі-бір талаптар жоқ. Көптеген атақты орталықтар медиаторларды өздері оқытып, аккредиттейді. Қандай-да жалпы мемлекеттік критерийлер жоқ. Әйтседе де ел Үкіметі медиаторларға қатысты бірыңғай стандарттар мен талаптар енгізуді жоспарлауда.

Қазақстанда кәсіби емес медиатор болып 40 жасқа келген тұлғалар мен татуластыру рәсімін жүргізген судьялар бола алады. Ал кәсіби медиаторлар болып жоғары білімі бар, 25 жасқа толған, Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен тәртіпте медиаторларды дайындау бағдарламасы бойынша оқудан өткендігін растайтын құжаты (сертификаты) бар, кәсіби медиаторлар тізімінде тұрған тұлғалар, сондай-ақ отставкадағы судьялар бола алады. Медиаторларды дайындау үш сатылы оқыту жүйесінен (жалпы медиация курсы – 48 сағат, арнайы медиация курсы – 50 сағат, медиатор-тренерлерді дайындау курсы – 32 сағат) тұрады. Әр ұйым өз кәсіби медиаторлар тізімін жүргізеді. Кәсіби емес медиаторлар тізімін – сәйкес әкім жүргізеді. Кәсіби және кәсіби емес медиаторлар да әр жыл сайын сәйкес ұйымдарға тізімде болу мерзімін ұзарту үшін өтініш жазып отыруы тиіс, олай болмаған жағдайда олар автоматты түрде тізімнен шығып қалады.

Соттық медиациядан басқа Қазақстанда жеке медиация түрі де бар. кейбір ұйымдар 2008 жылдан бастап қызмет ете бастады. Әр медиация орталығы медиаторларға өздері стандарттар орнатып оларды дайындауды жүзеге асырады.

Бастапқыда Сингапурда медиация енді пайда болғанда көпшілігі оған немқұрайлы қарайтын. Адвокаттар өз клиенттеріне медиация рәсімінен өту жөнінде кеңес бере бастауы үшін жылдар өтті. Бұдан басқа сотта тараптарға медиация ерекшелігі түсіндірілетін алдын-ала тыңдау тәжірибесі енгізілді. 1994ж. 1-ші сатыдағы соттарда медиация жүргізу бойынша арнайы пилоттық жоба іске қосылды. Судьялар «судья-медиатор» деп атала бастады. Алғашында судьялар көп жағдайда бағалау медиациясын жүргізді. Кейіннен жылдар өте фасилитативті медиацияға көшті.

2010 ж. медиация рәсіміне қатысудан себепсіз бас тартқаны үшін санкция қолдану тәжірибесі енгізілді; барлық азаматтық даулар ДШБӘ (басым көпшілігі медиация) міндетті қолдану керек болды. Сондай-ақ медиацияны қолданудан негізсіз бас тартқаны үшін сот мемлекеттік бажды азайтудан бас тартуы мүмкін. Осындай ша-

ралар арқасында медиация саны екі есеге артты. Мысалы, 2018 ж. 6 мың азаматтық даулар медиация көмегімен шешілді, оның 85% орындалды. Осы жерде медиация судьялармен ақысыз жүргізілетінін айта кету керек.

Сингапурдың Бас прокуратурасы дауларды шешудің алғашқы тәсілі ретінде медиацияны барлық үкіметтік ведомстволарға қолдануға және дауларды СМО беру жөніндегі медиативті келісімді мемлекеттік органдардың қатысуымен болатын барлық контрактілерге енгізуге міндеттейтін Ұсыныс дайындады.

Барлық еңбек даулары да міндетті түрде медиация рәсімінен өтіп барып қана келісімге келу мүмкін болмаған жағдайда дауларды шешу жөніндегі комиссияға жөнелтілуі мүмкін. 2016 ж. Сингапурда заңгерлерге клиенттерді ДШБӘ қолдану мүмкіндігі жөнінде хабардар етуді міндеттейтін заң күшіне енді. Балаға қатысы бар барлық даулар міндетті түрде медиация рәсімін өтуі тиіс. Сондай-ақ ажырасу барысында жұбайларда 21 жасқа дейінгі балалары болған жағдайда медиация рәсімі міндетті. Мұндай жағдайларда медиация сотта (ақысыз), сонымен қатар жеке орталықтарда (ақылы) жүргізілуі мүмкін.

Қазақстанда жоғарыда айтып өткеніміздей медиация рәсімі тараптарға міндеттелмейді. Егер заңдарға өзгеріс енгізіп, татуласу рәсімі міндеттелер болса отбасына соның ішінде ажырасуға байланысты мәселелер өз шешімін табар еді деп ойлаймыз. Өйткені сарапшылардың есебінше, Қазақстанда әр сағат сайын алты неке бұзылады екен. Ажырасу жөнінен әлемде алдыңғы ондыққа енеді екен. Ұлттық статистика бюросының деректері негізінде Ranking.kz мамандары дайындаған есепке сәйкес, 2020 жылы Қазақстанда 128,8 мың неке қиылған, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 7,6 пайызға аз. Ал бір жыл ішінде ажырасқан отбасылар саны 22,5 мыңды құраған (<https://egemen.kz/article/270254-qazaqstanda-pandemiya-kezinde-qansha-dgup-adgyrasqan>).

Салыстырмалы-құқықтық талдау көрсетіп отырғанындай «жоғарыдан төменге» реформасын жүргізу медиацияның басымдықтарын биліктің барлық тармақтары деңгейінде анықталуына мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасындағы медиацияның дамуының маңызды бағыты болып құқықтану өкілдерінің ойлау әдістерін өзгерту табылады. Ал мұндай тәжірибелік мәселені шешу үшін дауларды шешудің балама әдістері туралы көзқарастарды

қалыптастыру талап етіледі. Дауларды медиация, келіссөздер арқылы шешуге ниет білдіруге басымдылық болуы керек.

Ортағасырлық тарихи құжаттар, Германияда медиацияның тұрмыстық дауларда ғана емес, сондай-ақ мемлекетаралық сипаттағы дауларда да дамығанын көрсетеді. Мысалы, Алвис Контарини б.з. 16 ғ. екі неміс жерлерінің арасындағы территориялық шиеленісті шешу үшін медиатор ретінде сайланған. Соған байланысты дауларды бейбіт түрде шешу неміс мәдениетіне тән деген қорытындыға келуге болады.

«Медиация туралы» неміс Заңына сәйкес «медиация – тараптар бір немесе одан көп медиаторлар көмегімен, өз еркімен және өз жауапкершілігімен дауларды бейбіт түрде шешуге келетін құпия және құрылымдық рәсім» деп сипатталған (<https://www.in-mediation.eu/en/mediation-en>).

Германияда медиацияны енгізу соттардағы пилоттық жобалардан бастау алады. 1999 ж. 750 еуродан төмен суммадағы талаптар үшін міндетті медиация енгізілді, іс медиациялық рәсімнен өтпесе, сот оны қараудан бас тартты. 2001 ж. бұл норма өзгертілді, және судьяларды тараптардың ДШБӘ пайдалануды ұсынуды міндеттеді. Мысалы, сот қарауына бір іс түсті, судья тараптарға медиация рәсімін жүргізуді ұсынды, олар келісті. Бұл жағдайда судья істі кәсіби медиаторлар болып табылатын әріптесіне береді. Егер тараптар келісімге келе алмаса, онда іс бойынша сот өндірісі қайта қаралады. Әрі қарай Германияда жаңа лауазым «гутерихтер» – ДШБӘ айналысатын адам пайда болады. Осылайша неміс заң шығарушысы медиативті қызмет пен тараптарды татуластыру бойынша судьялар жұмысын ресми түрде бөлді.

Бүгінгі таңда Германияда сот және соттан тыс (жеке) медиация бар. Алайда «Медиация туралы» Заңға сәйкес медиативті техника мен рәсімдерді пайдалану бойынша судьялардың қызметі медиация болып табылмайды. Судьялар медиация жүргізген реттерде тараптар оның жұмысына ақы төлемейді, өйткені сот шығындарына қосылған.

Мысалы, Баварияда сот медиациясы арқылы барлық сот істері 2% жуығы медиация рәсімі арқылы – 40000 дауға жуығы шешілген. Салыстыру үшін: азамат дауларының көлемі осы жылы 1,08 млн (<https://sud.uz/wp-content/uploads/2020/06/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-1.pdf>).

Сонымен қатар Германияда сот медиациясымен қатар жеке медиация да жақсы дамыған.

Алайда мұндай ұйымдар әдетте тек медиациямен ғана айналыспайды, олар көбінесе қандай да бірлестіктер жанында қызмет етеді (Мысалы, Халықаралық сауда палатасының ИСС жанында).

Медиация көмегімен шешілетін ең көп таралған даулар отбасылық, мұрагерлік және коммерциялық болып табылады. Германиядағы медиацияның дамуында жетекші рөлді отбасылық даулар алды. Сондай-ақ медиация заңнамалық реттеусіз дамыды, бұл қатынастар орнатылып дамығаннан кейін барып қана заңмен бекітілді.

Арнайы заң білімі бар заңгерлерден басқалары заң кеңесін бере алмайды. Сондықтан егер медиатор заңгер болмаса онда ол заңгер – медиатордың қатысуымен бірлескен медиация өткізуі тиіс. Медиатор болып 120 сағат оқытудан өткен тұлғалар ғана бола алады. Сондай-ақ сертификатталған медиатор 4 жыл ішінде 40 сағаттық біліктілік көтеру курсынан өтуі тиіс. Қазіргі уақытта Германияда медиативті қызметпен айналысу үшін қандай да мемлекеттік немесе басқа да нормативті талаптар жоқ. Соған байланысты адвокаттардан басқа кез-келген тұлға өзін медиатор деп атауына болады. Сондай-ақ медиаторлардың қандай да бір ұйымда міндетті аккредитация талабы жоқ. Ал заң кәсібі өкілдеріне қатысты басқа ережелер бар. Адвокат өзін медиатор ретінде тек қана медиация саласында білім алған жағдайда ғана айтуға болады (Федералды адвокаттар қауымдастығы Кәсіби практикасы Ережесі, 7 а – бөлімі) (<https://sud.uz/wp-content/uploads/2020/06/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-1.pdf>).

Сертификатталған медиатор өз қызметін жарнамалауға құқылы. Медиатордың әр ұйымы сертификаттау үшін өз біліктілік стандарттарын белгілеуге құқылы. (көптеген ұйымдар 200 сағат дайындықты көздейтін стандарттарға ие).

Сондай-ақ медиацияны дамыту үшін түрлі жеңілдіктер енгізілді. Сот медиациясында егер тараптар келісімге қол жеткізсе, төленген баждың 2/3 қайтарылуға жатады, ал төменгі Саксонияда баж толығымен қайтарылады. Жеке медиацияда сомма талап соммасына қарай анықталады.

Грузияда ертеде «бче», яғни судья дегенді білдіретін термин болған, ол Вахтанг VI кезінде бче медиация шеңберінде бағаланатын болды (Сургуладзе 1952). Вахтанг VI «Құқық кітабы» 136 б. «Егер екі адамның арасында дау туында-

са, ол судьяға баруы керек, алайда, егер тараптар король, патриарх, митрополит немесе судьяның алдына барғысы келмесе, онда олар бір адамды дауды шешіп беруі үшін таңдауына болады. Олар сол адамға дау туралы оның шешімін қабылдайтынын айта отырып жүгінеді. Мұндай адам делдал болып табылады (Ониани 2013).

Грузияда «Медиация туралы» Заң 2019 ж. ғана қабылдағанын айта кеткен жөн. Аталған заңға сәйкес: «Медиация – екі немесе бірнеше тараптың медиатордың көмегімен дауды өзара келісіммен тоқтатуға ұмтылатын үдеріс. Бұл үдеріс тараптың бастамасымен басталса да немесе заңмен белгіленген негіздер мен тәртіпте басталса да» (<https://matsne.gov.ge/ru/document/view/4646868?publication=2>). Мұндай анықтама БҰҰ – медиация нәтижесінде жеткен халықаралық бейбіт келісім туралы Конвенцияда берілген анықтамамен үндеседі.

Бүгінгі таңда Грузияда сот және соттан тыс медиация бар. Соттан тыс медиация мемлекеттік органдар (енбек, нотариалды медиация) немесе жеке медиациялық орталықтар жүзеге асыратындар деп бөлінеді.

Сот медиациясы 2013 ж. енгізілді. Ол азаматтық құқықтық дауларды ғана қамтиды. Судья тараптың келісімімен немесе мәжбүрлі түрде дауды медиацияға жібере алады, егер бұл даулар отбасылық мәселеге (бала асырап алу, ата аналық құқықтан айыру, әйелге қатысты күш қолдану және т.б.) мұрагерлерлік даулар және көршілер арасындағы дауларға қатысты болса.

Медиация рәсімін жүргізгеннен кейін тараптардың медиативтік келісімді бекіту үшін сотқа жүгінуіне құқығы бар. Медиативтік келісім мәжбүрлі түрде орындалуы мүмкін. Құпиялық мәселелері де Грузияның заңнамасымен жеткілікті түрде реттелген. Мысалы, медиативтік үдеріс қатысушылары медиация кезінде белгілі болған ақпараттар бойынша сотқа жауап алуға шақырылмайды. Медиация мемлекеттік мекеме болып табылады. Сот медиативті орталығымен жүргізіледі.

2014 ж. еңбек дауларын қарау тәжірибесі енгізілді. Медиаторлардың жалақысы мемлекетпен төленіп, рәсімінің өзі 21 күнге созылды. Сонымен қатар Грузияның Нотариалды Палатасы нотариус қызметіне медиацияны енгізген болатын, алайда бұл бастама жеткілікті түрде қолдау таба қоймады.

Грузияда жеке медиация орталықтары белсенді даму үстінде. Мемлекетте медиацияның

пайда болуының негізі ретінде болған түрлі донорлық жобалармен қатар, медиативті орталықтар да пайда болып жатыр. 2015 ж. 200-ден аса маманы бар Грузия медиаторлар Қауымдастығының негізі қаланды. Бұл қауымдастық медиаторлардың этикалық нормаларын, жүріс-тұрыс ережелерін және тағы басқаларын өздері бекітеді.

Медиация туралы заң қабылданғанға дейін бұл ережелер Қауымдастықтың мүше-медиаторлары үшін негізгі қайнар көз болып табылды, енді медиаторлар заң нормаларын басшылыққа алуы тиіс.

Медиаторлар реестріне кез-келген, алдын сотталмаған, Грузия медиаторлар қауымдастығында 40 сағаттық дайындық курсынан өткен тұлға енуі мүмкін. (Алдын медиаторларды CEDR сияқты атақты шетелдік компаниялардың сарапшылары оқытатын). Аталған ұйым медиаторларды дайындау, біліктілігін көтеру және сертификаттаумен айналысады.

Сот медиациясында тараптар реестрден 3 күн ішінде медиаторды таңдауға міндетті. Егер олар бұл уақытта келісімге келмейтін болса, Грузияның медиаторлар Қауымдастығы 3 күннен кейін медиаторды өздері тағайындайды.

Жеке медиацияда медиатор ретінде тараптармен белгіленген кез-келген тұлға бола алады. (реестрде бар жоғына қарамай)

Бір қызығы сот медиациясы нәтижесінде немесе медиаторлар реестріне енген медиаторлардың көмегі нәтижесінде жеткен медиативті келісім сотпен бекітілуі тиіс, сәйкесінше міндетті орындалуға жатады.

Реестрге енген медиатордың көмегімен жасалған медиативтік келісім әдеттегі шарт сияқты орындалуға жатады және сотқа жүгінгенде де солай қарастырылады.

Грузияда медиация

- әділет Министрлігі мен Жоғарғы сот арасындағы одақтастыққа;
- ведомство жұмысшыларына олардың әрі қарай медиаторлар дайындауы үшін түрлі тренингтер өткізу;
- сәйкес заңдар мен заңға сәйкес актілер қабылдау
- медиацияның оң жақтарын көрсететін пилоттық жобалар;
- медиация туралы ақпаратты кеңінен тарату;
- жеке медиациялық орталықтар құру нәтижесінде сәтті енгізілді деп есептеуге болады.

Талқылау және нәтижелер

Қазақстандағы медиацияның дамуына кедергі келтіретін факторларды анықтау мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының медиация туралы қазақстандықтар не білетіндігі туралы жүргізген әлеуметтанулық сауалнаманың нәтижелері болып табылады (<https://kisi.kz/?blogs=%D0%BC%D0%B5>). Сауалнамаға сот жүйесімен тікелей немесе жанама өзара әрекеттесу тәжірибесі бар респонденттер қатысқан. Сауалнама әдісі – маршруттық квоталық іріктеме негізінде тұрғылықты мекенжайы бойынша респондентпен сұхбат негізінде өткізілген. Іріктеме – республикалық маңызы бар 3 қала және 14 облыстағы 53 қалалық елді мекен және ауылдық жерлердегі 18 жас және одан асқан 1200 респондент.

Сауалнамадағы сұрақтардың негізгі мақсаты қазақстандықтар медиация туралы не білетіндігін анықтау. Сауалнамаға қатысушылардың жартысына жуығы 45,3 %-ы дауларды медиациялық шешу әдісі туралы білмейді, 38,8 %-ы бұл тәсіл түрін білетіндігі жөнінде айтады. Сауалнамаға қатысқандардың 15,9%-ы медиатордың қызметін пайдаланғандар бол-

ды. Сондай-ақ, дауды шешудің қандай түрін таңдайсыз деген сұраққа респонденттердің басым бөлігі қажет болған жағдайда дауды шешу үшін сотқа жүгінуді қалайтындар – 46,8% құрады. Екінші тараппен жеке келісуге тырысамын деп жауап бергендер 34,6 %, медиаторға жүгінемін 15,9 %, жауап беруге қиналамын 2,7 % екені анықталған.

Зерттеу нәтижелері бойынша сауалнама қатысқан респонденттердің жартысына жуығы 45,3 % -ы медиация рәсімінен бейхабар екендігі анықталды. Сәйкесінше С.Ю. Романовская, М.С. Раева, М.К. Сүлейменов жеке және заңды тұлғалардың медиация және оның артықшылығы туралы нашар хабардарлығы, сәкесінше дауды шешу үшін сотқа жүгінуді қалайтындардың медиацияға деген сенімсіздігі туралы пікірлері (<https://articlekz.com/article/magazine/128>, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=316446) жүргізілген сауалнама нәтижелерінен көрініс тапты. Бұл сауалнама нәтижесінен Қазақстандағы дауды шешудің баламалы әдісі ретінде медиацияның дамуына кедергі келтіретін бірінші фактор ол медиация туралы халықтың хабарының жоқтығы яғни ақпараттың дұрыс жетпеуі деп айтуға болады.

1-кесте – Зерттелген мемлекеттер арасында медиацияның кеңінен қолдануына әсер еткен негізгі факторлар

Факторлар	ҚХР	Сингапур	Германия	Грузия	Қазақстан
1	2	3	4	5	6
Мемлекеттік қолдау					
Мемлекеттік органдармен жүргізілетін медиацияның болуы	+	+	-	+	+
Медиаторларды мемлекеттік органдардың оқытуы	+	-	-	-	-
Мемлекетпен қаржыландырылатын медиация орталықтарының құрылуы	-	+	-	-	-
Донорлық ұйымдар тарапынан көмек көрсету соның ішінде қаржылай					
Шетелдік донорлар қаржыландыратын пилоттық жобалардың болуы	-	-	-	+	+
Соттар мен судьялардың тартылуы					
Медиативті келісімді бекіту және оның міндетті орындалуы	+	+	+	+	+
Сот медиациясының болуы	+	+	+	+	+
Жекелеген санаттағы істер үшін «Алдымен медиация» қағидасы	+	+	+	+	+
Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының тартылуы					
Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының медиацияның жекелеген түрлерін өткізу күзінреті бар	+	-	-	-	+
Дауларды шешу үшін медиацияны таңдайтын тұлғалар үшін ынталандыру шаралары	+	+	+	+	+
Медиация нәтижесінде қол жеткізілген келісімді орындаудан бас тартқан тұлғаларға қатысты санкциялар	-	+	+	+	+
1	2	3	4	5	6

1	2	3	4	5	6
Танымал ету шаралары					
Медиация өткізу бойынша судьялардың ұсынысы	+	+	+	+	+
Түрлі конференциялар өткізу	+	+	+	+	+
Мемлекеттік баж салығын қайтару	+	+	+	+	+

Қорытынды

Жоғарыда ғалымдардың келтірген уәждерін, сондай-ақ өзге мемлекеттердің тәжірибесімен салыстыра, талдай келе Қазақстандағы медиацияның дамуына кедергі келтіретін факторлар деп мыналарды атауға болады:

- Жеке және заңды тұлғалардың медиация және оның артықшылығы туралы нашар хабардарлығы;
- Заңдардағы олқылықтар, соттарда татуластыру рәсімін кеңінен қолданудың міндеттелмеуі, әсіресе еңбек және отбасылық дауларды шешуде;
- Бұл жаңа құқықтық институтқа деген халықтың сенімсіздігі.

Әдебиеттер

- Авдыев М.А. Развитие института медиации в условиях социальной модернизации Казахстана // Состояние и перспективы развития института медиации в условиях социальной модернизации Казахстана: Материалы международной научно-практической конференции 19 октября 2012 года. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2012 – С. 23-28.
- Грефин фон Шлиффен К. Вегман Б. Медиация в нотариальной практике (альтернативные способы разрешения конфликтов). Перевод с нем. Трушников С.С. – Wolters Kluwer, 2005. – 372 с. – (библиотека нотариуса). – ISBN: 3-425-24584-5 (нем), 5-466-00069-8 (в пер).
- Дячук М.И. Развитие института медиации в Республике Казахстан // Вестник института законодательства и правовой информации РК. – 2021. №1 (64). – С. 56-62.
- Joel Lee and Teh Hwee Hwee, eds, An Asian Perspective on Mediation, Academy Publishing 2009, at pp. 10-11.
- Закон КНР «О народной медиации» принят 28 августа 2010 г. на 16-м заседании Постоянного комитета Всекитайского собрания народных представителей КНР 11-го созыва, опубликован и применяется с 1 января 2011 // https://chinalaw.center/procedure_arbitration/china_peoples_mediation_law_2010_russian/
- Закон Грузии О медиации // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/4646868?publication=2>
- И. Сургуладзе, For the History of the Georgian State and Law, Тбилиси, 1952, 347 с.
- Исмаилова Р. Обзор практики внедрения медиации в 5 ведущих странах по АМРС по рейтингу «Ведение бизнеса» // <https://sud.uz/wp-content/uploads/2020/06/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-1.pdf>
- Қазақстанда пандемия кезінде қанша жүп ажырасқан? // <https://egemen.kz/article/270254-qazaqstanda-pandemiya-kezinde-qansha-dgur-adgyrasqan?>
- Лукьянова Е.В., Худойкина Т.В. Проблемы реализации медиации в России // Огарев: Online, 2014. – С. 1-5.
- Медиация туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z110000401#z20>
- Медиация туралы қазақстандықтар не біледі // <https://kisi.kz/?blogs=%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8B>
- Mediation Bill // <https://www.parliament.gov.sg/docs/default-source/Bills-Introduced/mediation-bill-37-2016.Pdf>
- Mediation Efficient Dispute Resolution // <https://www.in-mediation.eu/en/mediation-en>
- Нұржанова А.Қ., Серікова Л.С. Қазақстанда медиация институтын дамытудың ерекшеліктері // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2018. – №5(180) – 33-38 бб.
- Панасюк А.М. Участие адвоката в урегулировании юридических споров посредством медиации: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 2011. – 30 с.
- Раева М.С., Каирова Н.И. Медиация в Республике Казахстан: проблемы и перспективы развития // <https://articlekz.com/article/magazine/128>
- Романовская С.Ю. Практические аспекты применения нормативной правовой базы в сфере медиации // Состояние и перспективы развития института медиации в условиях социальной модернизации Казахстана: Материалы международной научно-практической конференции 19 октября 2012 года – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2012 – С. 18-22.
- Sander F. Dispute Resolution Within and Outside the Courts: an Overview of the U.S. Experience // Attorneys General and New Methods of Dispute Resolution. National Association of Attorneys General and ABA. – 1990. – Pp. 20-31.
- Сулейменов М.К. Развитие медиации как альтернативного способа разрешения споров // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31644604&pos=6;-106#pos=6;-106

Ониани С., “For the Purposes of the Term “Judge” in the Old Law of Georgia” // Law Journal of TSU Law Faculty. – No2, 2013. – С. 16-17.

Тоқаев Қ.К. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі/ Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2020. – 1 қыркүйек.

From the Traditional to the Modern: Mediation in China // <https://weinsteininternational.org/mediation-in-china/>

Short History of Mediation. – <https://cfmediation.com/a-short-history-of-mediation>.

Ширёв Д.А., Тасёноква К.А. К вопросу о правовом регулировании института медиации в Российской Федерации и Сингапуре. Сравнительно-правовой анализ // Закон и право. – 2018. – С. 25-36.

Yuwen Li, The Judicial System and Reform in Post-Mao China: Stumbling Towards Justice (The Rule of Law in China and Comparative Perspectives) Routledge Press, 2014, Chapter 5, p. 239.

References

Avdiev M.A. Razvitie instituta mediatsii v usloviyah social'noj modernizatsii Kazahstana// Sostoyanie i perspektivy razvitiya instituta mediatsii v usloviyah social'noj modernizatsii Kazahstana: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferentsii 19 oktyabrya 2012 goda [Development of the mediation institute in the conditions of social modernization of Kazakhstan// The state and prospects of development of the Institute of Mediation in the conditions of social modernization of Kazakhstan: Materials of the international scientific and practical conference on October 19, 2012] – Astana: State Institution “Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan”, 2012. – Pp. 23-28 .

Grefin von Schlieffen K. Wegman B. Mediatsiya v notarial'noj praktike (al'ternativnye sposoby razresheniya konfliktov). Perevod s nem. Trushnikova S.S. [Mediation in notary practice (alternative ways of conflict resolution). Translated from German] – Wolters Kluwer, 2005. – 372 p. – (library of a notary). – ISBN: 3-425-24584-5 (German), 5-466-00069-8 (trans.).

Dyachuk M.I. Razvitie instituta mediatsii v Respublike Kazahstan [Development of the Institute of Mediation in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan] // Vestnik instituta zakonodatel'stva i pravovoj informatsii RK. – 2021. No. 1 (64). – S. 56-62.

Joel Lee and Teh Hwee Hwee, eds, An Asian Perspective on Mediation, Academy Publishing 2009, at pp. 10-11.

Zakon KNR «O narodnoj mediatsii» prinyat 28 avgusta 2010 g. na 16-m zasedanii Postoyannogo komiteta Vsekitajnskogo sobraniya narodnykh predstavitelej KNR 11-go sozyva, opublikovan i primenyaetsya s 1 yanvarya 2011 [The Law of the People's Republic of China “On People's Mediation” was adopted on August 28, 2010 at the 16th meeting of the Standing Committee of the National People's Congress of the People's Republic of China of the 11th convocation, published and applied from January 1, 2011] // https://chinalaw.center/procedure_arbitration/china_peoples_mediation_law_2010_english

Zakon Gruzii O mediatsii [The Law Of Georgia On Mediation] // <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/4646868?publication=2> Surguladze, For the History of the Georgian State and Law, Tbilisi, 1952, p. 347.

Ismailova R. Obzor praktiki vnedreniya mediatsii v 5 vedushchih stranah po AMRS po rejtingu «Vedenie biznesa» [Review of the practice of mediation implementation in 5 leading countries according to the AMRS rating “Doing business”] // <https://sud.uz/wp-content/uploads/2020/06/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-1.pdf>

Qazaqstanda pandemia kezinde qanşa jüp ajyrasqan? [How many couples divorced during the pandemic in Kazakhstan?] // <https://egemen.kz/article/270254-qazaqstanda-pandemiya-kezinde-qansha-dgup-adgyrasqan?>

Lukyanova E.V., Khudoykina T.V. Problemy realizatsii mediatsii v Rossii [Problems of mediation implementation in Russia] // Ogarev: Online, 2014. – Pp. 1-5.

Mediatsiya turaly Kazahstan Respublikasynyn 2011 jylgy 28 qantardagy № 401-IV Zany [Law of the Republic of Kazakhstan on Mediation dated January] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401#z20>

Mediasia turaly qazaqstandyqtar ne bileді [What Kazahstanis know about mediation] // <https://kisi.kz/?blogs=%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8B>

Mediation Bill // <https://www.parliament.gov.sg/docs/default-source/Bills-Introduced/mediation-bill-37-2016>. PDF

Mediation Efficient Dispute Resolution // <https://www.in-mediation.eu/en/mediation-en>

Nurzhanova A.K., Serikova L.S. Kazahstan da mediatsiya institutyn damytudyn erekshelikteri [features of the development of the Institute of mediation in Kazakhstan] // Karagandy universitetinin habarshysy. – 2018. –№5(180) – Pp.33-38.

Panasyuk A.M. Uchastie advokata v uregulirovaniy yuridicheskikh sporov posredstvom mediatsii: Avtoref. dis. kand. yurid. nauk. [Participation of lawyers in the treatment of legal issues in the media: abstract. dis. Kand. Jurid. Nauk]. – M., 2011. – 30 p.

Raeva M.S. Kairova N.I Mediatsiya v Respublike Kazahstan: problemy i perspektivy razvitiya [Mediation in the Republic of Kazakhstan: problems and prospects of development] // <https://articlekz.com/article/magazine/128>

Romanovskaya S.Yu. Prakticheskie aspekty primeneniya normativnoj pravovoj bazy v sfere mediatsii [Practical aspects of the introduction of the standard law base in the sphere of media] // Sostoyanie i perspektivy razvitiya instituta mediatsii v usloviyah social'noj modernizatsii Kazahstana: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferentsii 19 oktyabrya 2012 goda – Astana: State Institution “Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan”, 2012 – Pp. 18- 22.

Sander F. Dispute Resolution Within and Outside the Courts: an Overview of the U.S. Experience // Attorneys General and New Methods of Dispute Resolution. National Association of Attorneys General and ABA. – 1990. – Pp. 20-31.

Suleimenov M.K. Razvitie mediatsii kak al'ternativnogo sposoba razresheniya sporov [Development of media as an alternative topic for the development of sports] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31644604&pos=6;-106#pos=6;-106

S. Oniani, “For the Purposes of the Term “Judge” in the Old Law of Georgia”, Law Journal of TSU Law Faculty, No2, 2013, pp. 16-17.

Tokaev K.K. Zhana zhagdaidagy Kazakhstan: is-qimyl kezen/ Kazakhstan halkyna Zholdauy [Kazakhstan in the new conditions: period of action/ address to the people of Kazakhstan] // Yegemen Kazakhstan. – 2020. – 1 qirkuyek.

From the Traditional to the Modern: Mediation in China // <https://weinsteininternational.org/mediation-in-china/>

Short History of Mediation. – <https://cfmediation.com/a-short-history-of-mediation>.

Shirev D. A., Tsenkova K. A. K voprosu o pravovom regulirovanii instituta mediatsii v Rossijskoj Federacii i Singapure. Sravnitel'no-pravovoj analiz [On the law on regulation of the Institute of media in the Russian Federation and Singapore. Comparative Law Analysis] // Zakon i pravo. 2018. – S. 25-36.

Yuwen Li, The Judicial System and Reform in Post-Mao China: Stumbling Towards Justice (The Rule of Law in China and Comparative Perspectives) Routledge Press, 2014, Chapter 5, p. 239.

Т.Б. Жумагазин^{1*}, О.Н. Тлепбергенов¹, Н.И. Каирова²,
М.Т. Досумбекова¹, М.У. Досанов¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: t.b.zhumagazin@gmail.com

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ – СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ НЕГІЗГІ АЛАҢЫ

Мақалада сыбайлас жемқорлықты жоюдың жаңа жолдарын іздеу мақсатында шенеунік үшін ғана емес, қоғамның басқа мүшелері үшін де мінез-құлық стандарттарын анықтау ұсынылған.

Зерттеудің негізгі идеясы – сыбайлас жемқорлықпен мемлекеттік қызметкер деңгейінде емес, сыбайлас жемқорлық ұғымы енді бастаған кезінде, жас адамның санасы қалыптасу кезеңінде күресу ұсынылады. Яғни, еліміздің білім беру мекемелеріне барлық күш-жігерді бағыттау ұсынылады. Авторлардың пікірінше, дәл осы жерде адам санасының қалыптасуына әлі де әсер етуге болады. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға аса назар аудару керек екені көрсетілген.

Аталған мәселеге жауап іздеу барысында мақала авторы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Қазақстан Республикасының заңнамасын, саяси шешімдерін, сондай-ақ шетелдік озық тәжірибелерді зерделеген.

Мақалада байқалғандай, 2015 жылғы Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Заңында сыбайлас жемқорлыққа қарсы 14 іс-қимыл шарасы көрсетілген, бірақ олардың 13-і мемлекеттік қызметкерлерді бақылау, кейбір әрекеттеріне тыйым салу мен шектеулер енгізуге бағытталған, ал тек қана бір іс-шара жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық қалыптастыруға арналған.

Автордың ойынша, оқытушылар мен студенттер арасындағы қарым-қатынас құқық саласының шеңберінен тыс қалған. Мұғалімнің іс-әрекетін шектейтін, оқушылармен бейресми қарым-қатынасқа жауапкершілік жүктейтін тыйым салатын норманың жоқтығы, сондай-ақ мұғалімдерді жауапкершілікке тартудың құқық қолдану тәжірибесінің жоқтығы дәлел ретінде келтірілген.

Осы орайда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің ресейлік тәжірибесі көрсетілген. Атап айтқанда, университеттің профессорлық-оқытушылық құрамы үшін сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін қылмыстық жауапкершілік басқа мемлекеттік тұлғалармен қатар туындайды. Ресейлік заң шығарушы және құқық қолдану тәжірибесі университет оқытушыларын жемқорлық қылмыстардың субъектілері ретінде таниды. Яғни, университет оқытушылары студенттерден емтихан қабылдағаны үшін сыйлық немесе ақшалай қаражат алса пара алу бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика» кафедрасы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негіздері» пәні аясында студенттердің шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған инновациялық технологиялар мен соңғы оқыту әдістерін пайдалана отырып, университеттің бірінші курс студенттері арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы тақырыпта үздік бейнеролик байқауы өткізілгені туралы айтылған. Мұндай байқауды жыл сайын өткізуді университет дәстүріне енгізу туралы шешім қабылданған екен.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру; оқытушылар мен студенттер арасындағы қарым-қатынас.

T.B. Zhumagazin^{1*}, O.N. Tlepbergenov¹, N.I. Kairova², M.T. Dosumbekova¹, M.U. Dosanov¹

¹Al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty

²Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: t.b.zhumagazin@gmail.com

Higher education is the main platform for combating corruption

The article proposes to define standards of conduct not only for the official, but also for other members of society in order to find new ways to eliminate corruption.

The main idea of the study is to fight corruption not at the level of a civil servant, but at a time when the concept of corruption is still in its infancy, at the stage of formation of young people's consciousness.

That is, it is recommended to focus all efforts on educational institutions of the country. According to the author, this is where the formation of human consciousness can still be influenced. It is also noted that special attention should be paid to the formation of an anti-corruption culture.

In search of an answer to this question, the author studied the legislation of the Republic of Kazakhstan on anti-corruption, political decisions, as well as foreign best practices.

According to the article, the Anti-Corruption Law of the Republic of Kazakhstan of 2015 contains 14 anti-corruption measures, but their 13th is aimed at controlling, prohibiting and restricting certain actions of civil servants, and only one measure aimed at creating anti-corruption behavior among young people.

According to the author, the relationship between teachers and students is beyond the scope of law. Evidence of this is the lack of a restrictive norm that restricts teacher activities and imposes liability on informal interactions with students, as well as a lack of law enforcement practice to hold teachers accountable.

In this regard, the Russian experience in the fight against corruption is presented. In particular, criminal liability for corruption for the teaching staff of the university arises along with other government officials. Russian legislature and law enforcement practice recognize university professors as subjects of corruption. That is, university teachers are criminally liable for bribery if they receive a gift or money from students for taking an exam.

Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of Al-Farabi Kazakh National University in the framework of the discipline «Legal framework of anti-corruption» The competition for the best video on anti-corruption was held among the students of the course. It was decided to hold such an annual competition in the tradition of the university.

Key words: anti-corruption; formation of an anti-corruption culture; relationship between teachers and students.

Т.Б. Жумагазин^{1*}, О.Н. Тлепбергенов¹, Н.И. Каирова², М.Т. Досумбекова¹, М.У. Досанов¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе

*e-mail: t.b.zhumagazin@gmail.com

Высшее учебное заведение как основная платформа для противодействия коррупции

В статье предлагается определить нормы поведения не только должностного лица, но и других членов общества с целью поиска новых путей противодействия коррупции.

Основная идея исследования заключается в том, что борьбу с коррупцией вести не на уровне государственного служащего, а тогда, когда коррупция находится еще в зачаточном состоянии, на этапе формирования сознания молодежи. То есть рекомендуется сосредоточить все усилия на учебных заведениях страны. По мнению авторов, именно здесь еще можно повлиять на формирование человеческого сознания. Также отмечается, что особое внимание следует уделить формированию антикоррупционной культуры.

В поисках ответа изучено законодательство Республики Казахстан о противодействии коррупции, политические решения, а также передовой зарубежный опыт.

Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 2015 года содержит 14 мер противодействия коррупции, но 13 из них направлены на контроль, запрещение и ограничение определенных действий государственных служащих, и только одна мера направлена на создание антикоррупционного поведения граждан, в том числе молодежи.

По мнению автора, отношения между преподавателями и студентами выходят за рамки права. Свидетельством этому является отсутствие запретительной нормы, ограничивающей деятельность учителей и возлагающей ответственность за неформальное общение с учащимися, а также отсутствие правоприменительной практики привлечения их к ответственности.

В связи с этим представлен российский опыт борьбы с коррупцией. В частности, уголовная ответственность за коррупцию для профессорско-преподавательского состава вуза наступает наряду с другими государственными служащими. Российское законодательство и правоприменительная практика признают преподавателей вузов субъектами коррупции. То есть преподаватели вузов несут уголовную ответственность за взяточничество, если получают подарки или деньги от студентов за сдачу экзамена.

Кафедрой уголовного права, уголовного процесса и криминалистики КазНУ им. аль-Фараби в рамках дисциплины «Правовые основы противодействия коррупции» среди студентов 1-го курса был проведен конкурс на лучший видеоролик по противодействию коррупции. Принято решение о введении в традицию Университета ежегодного проведения данного конкурса.

Ключевые слова: противодействие коррупции, формирование антикоррупционной культуры, отношения между преподавателями и студентами.

Кіріспе

Мақала қоғам мен мемлекеттің ең өзекті мәселесі – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға арналған. Зерттеудің мақсаты – барлық деңгейдегі сыбайлас жемқорлықты жоюдың жаңа жолдарын іздеу, шенеунік үшін ғана емес, қоғамның басқа мүшелері үшін де мінез-құлық стандарттарын анықтау.

Мақаланың негізгі идеясы – сыбайлас жемқорлықпен мемлекеттік қызметкер деңгейінде емес, сыбайлас жемқорлық ұғымы әлі өне бастаған кезінде, жас адамның санасы қалыптасу кезеңінде күресу ұсынылады. Негізгі күрес өскелең ұрпаққа құқықтық және мәдени тәрбие беру үшін болуы керек. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті өсіру, әдетке айналдыру және қоғамға жаю орны ретінде еліміздің білім беру мекемелеріне барлық күш-жігерді бағыттау ұсынылады. Дәл осы жерде ел халқының белсенді, ойшыл, идеялық және жігерлі қабатының ең көп шоғырланған орны осында. Дәл осы жерде адам санасының қалыптасуына әлі де әсер ете алынады. Ал, аға ұрпақтың болашақта сыбайлас жемқорлықты жоюға шындап ниеті мен жігері болса, мұны өскелең ұрпақпен диалог арқылы жүзеге асыру керек.

Бұл ретте дұрыс мінез-құлық қалыптастыруға, жағымды әдеттерді құруға және адалдық, әдептілік, әділдік ұғымдарын өмірлік ұстанымдар, жеке қағидалар дәрежесіне жеткізуге басты назар аударылады.

Басты шарт – биліктің жастарға ашықтығы. Демек, билік өкілдері бюджет қаражатының саясаты мен игерілуі туралы есеп беруі керек. Бұл ретте уәкілетті тұлғалардың есептері қарапайым азаматқа түсінікті болуы керек және біздің мемлекет қанша табады, қанша және қайда жұмсайды және мұның нәтижесі қандай, деген қарапайым сұрақтарға жауап беруі керек. Билік пен жастар арасындағы мұндай ашық диалог өте қажет. Оның мақсаты – қоғамда әділеттілік сезімін қалыптастыру.

Қойылған мақсат пен міндеттерге жету үшін Қазақстан Республикасының заңнамасы, саяси шешімдері, сондай-ақ шетелдік озық тәжірибелер зерделенді.

Мемлекет басшысы сыбайлас жемқорлықпен ымырасыз күресу мемлекеттік саясаттағы негізгі басымдықтың бірі екенін атап өтті. Оның пікірінше, заң үстемдігін орнатып, нағыз құқықтық мемлекет құру үшін, ең алдымен,

жемқорлықтың тамырына балта шабу керек. (Тоқаев, 2022)

Соңғы онжылдықта елімізде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды және әлі де атқарылуда. Мәселен, 2014 жылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама толығымен жаңартылып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы негізгі үш заң күшіне енді, 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия қабылданып, жүзеге асырылуда, қазіргі уақытта «Қоғамдық бақылау туралы» заң қабылдануда. Сонымен қатар, мемлекеттік билікті реформалау, атап айтқанда, сот, құқық қорғау органдарында, сондай-ақ квазимемлекеттік секторда жүргізілді және жүргізілуде. Және де мемлекеттік билік органдарында сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтармен күресу бағытында қыруар істер атқарылып жатқанын құқықтық статистикалық мәліметтер мен сыбайлас жемқорлыққа жол берген шенеуніктердің ұсталуын БАҚ-тағы күнделікті түсірілімдер көрсетеді.

Дегенмен, қолға алынған шаралар әлі де жеткіліксіз және мемлекет тарапынан жасалып жатқан күш-жігер күткен нәтиже бермей отыр. Мұны Республика Президенті Қ.Қ.Тоқаевтың мәлімдемесі растайды, дәйексөз: «Түбегейлі өзгеріс әкелген жоқ. Мұны ашық айтуымыз керек. Азаматтарымыз әлі де күнделікті өмірде сыбайлас жемқорлық жағдайларымен бетпебет келуде», – деді Президент (Қасым-Жомарт Тоқаев, 2022 ж., 2).

Сонымен бірге, Vlast интернет-журналы халықаралық ұйымның сайтына сілтеме жасап, Transparency International 2021 жылға арналған сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне Қазақстан өз жағдайын нашарлатып, 37 ұпай жинап, 180-ден 102-орынға жайғасқанын хабарлайды. Өткен жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан 38 ұпай және 94-ші орынды иеленді. (Власть 2022: 1)

2015 жылғы Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Заңында сыбайлас жемқорлыққа қарсы 14 іс-қимыл шаралары көрсетілген. Негізінен олардың мәні сыбайлас жемқорлық субъектілерін, яғни мемлекеттік қызметкерлерін бақылау, тыйым салу, шектеулер енгізу және т.б. Олардың арасынан тек қана бір іс-шара жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық қалыптастыруға бағытталған. Ол сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру. Аталған Заңның 9 бабына сәйкес сыбайлас

жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру білім беру, ақпараттық және ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар кешені арқылы жүзеге асырылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру – тұлғаның адамгершілік, зияткерлік, мәдени тұрғыдан дамуы және сыбайлас жемқорлықты қабылдамаудағы белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру мақсатында жүзеге асырылатын, тәрбиелеу мен оқытудың үздіксіз процесі. (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ)

Бұл тұрғыда білім ошақтарында қазірдің өзінде атқарылып жатқан істер аз емес. Мәселен, еліміздің барлық жоғары оқу орындарында мамандығына қарамастан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес негіздері бойынша сабақтар өткізіледі.

Мемлекеттегі сыбайлас жемқорлықтың болашақ ахуалы жоғары оқу орнында қалыптасады. Қандай ұрпақ тәрбиелейміз, алдарымызға қандай міндет, талап қоямыз, қандай басымдылықты ұстанамыз, басым бағыт қоямыз тап сондай жаңа буын өседі. Бүгін жастардың алдында осы сұрақты басты мәселе ретінде қаралу керек. Сен жақсы математик, инженер, заңгер бол, бірақ ең алдымен адал, таза, әдепті, жібі түзу адам болу керексін деп тәрбиелеу керекпіз. Абу насыр Аль-Фараби айтқандай «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы». Табиғат байлығын тиімді және әділ бөлу мен үлестіру басымдыққа ие болған елде, білімді адамдармен қатар адал, таза, әдепті адамдар керек. Оқу орындарының негізгі девизи, басты ұраны осы болу керек.

Бұның барлығы орындалады егер жас ұрпақтың алдында дұрыс құндылықтар қойылса. Бұл құндылықтар мемлекет деңгейінде қойылып танылу керек. Сәйкесінше мемлекеттің саясаты сол құндылықтарды дамытуға бағытталу керек.

Осы орайда аталған пәннің барлық мамандықтарда міндетті түрде оқытулыуы, және осы пәнді маңызды пәндердің қатарына тұрғызуы туралы мәселені көтеру қажет.

Бірақ, қосымша пәнді енгізу немесе оқу жоспарына өзгертулер енгізу талап етілмейтінін атап өткен жөн. Ұқсас пән, жоғарыда айтылғандай, мамандығына қарамастан еліміздің барлық жоғары оқу орындарында оқытылады. Оқытылатын пәннің мазмұнын түзетіп, тиісті деңгей берсе жеткілікті, тіпті статус дер едім.

Барлық жоғары оқу орнындарында осы пәннің бірінғай бағдарламасы болу қажет. Және

де оның мазмұны өмірге жақын болу керек, яғни білім абстрактілі болмауы керек. Бірнеше ЖОО-да осы сабақ берген кезде, тіпте бір ЖОО-н ішінде әртүрлі оқу жоспарлар, менің айтқым келіп тұрғаны силлабустың мазмұны, құрамы, басымдылық мәселелері және неге баса назар аударылғаны. Мысалы кейбір дәріс берушілер осы сабақтың шеңберінде нақты бір қылмыстың құқықтық сипатын, қылмыстық құрамның белгілерін, яғни бұл пәнге тікелей қатысты емес білімдерді талқылап, басқа пәндерде тән тақырыптарды зерттейді. Сол себептен, жеке басымның құқық қорғау органдарындағы тәжірибесінің негізінде және осы пән бойынша сабақ беру кезіндегі жиналған теориялық білімдерге сүйене отырып оқу жоспарының осындай құрылымын ұсынам:

– Алдымен сыбайлас жемқорлықтың түсінігі беріледі;

– Сыбайлас жемқорлықтың әлемдік және отандық тарихы. Қазақ хандығының қоғамында неге жемқорлық болмаған сұрақты талдау.

– ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасы, яғни тікелей және жанама түрде жемқорлыққа қарсы бағытталған заңдарды оқыту. Мысалы, қазіргі таңда 3 заң қолданыста бар және 1 заң қабылдауда;

– Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, яғни мемлекет басшылықтың мерзімі шектеулі, нақты бір уақытта жүргізіліп жатқан іс-қимылдар жөнінде талқылау;

– Шетел тәжірибесін оқыту, яғни сыбайлас жемқорлықпен күресте үздік нәтижелерге қол жеткізген елдердің озық тәжірибесін зерделеу (оның ішінде тек кейбірі туралы ғана, мысалы скандинав елдерінің қалай күрескені туралы қажет емес ақпарат, себебі олар бұл құбылыспен тікелей кездескен да емес, бұл мемлекеттерде қоғамның ішкі қарымқатынастың мінсіз болғаны арқасында жемқорлық аталған елде орын тапқан жоқ);

– Отандық құқық қолдану тәжірибесін талқылау;

– Алынған білімдер арқасында студенттер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тақырыбында үздік бейне-ролик байқауын өткізу;

– Ағынды дәрісте, яғни барлық курс бір жерде бір мезгілде жиналып олардың алдында бір жоғары лауазымды адам маңызды мәселелер туралы есеп береді. Бұл шара инновациялық сипаты бар, себебі бір де оқу бағдарламасында көзделмеген. Жастар арасында

әділеттілік атмосферасын құру үшін ағындық лекциялар мен семинарларда мына мәселелер қарастырылуы керек: бюджеттің атқарылуы, бюджеттік түсімдерді және олардың қайда жұмсалыуын білдіреді; бюджет қаражатын жымқыру, білім, медицина және құқық қорғау саласындағы сыбайлас жемқорлыққа жол берген ше-неуніктерді ұстау фактілерін ашудың нақты мысалдары.

Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес пәні бойынша оқу бағдарламасының білім мазмұны практикалық пайдалы болуы және студенттер үшін қызықты болуы керек. Яғни, бұл жастардың өз қабілеттерін жүзеге асыруға, азаматтың өмір сүру және еңбек жағдайын жақсартуға, қызметтің болашағы бар бағыттарына қатысуға мемлекет тарапынан өтеусіз негізде берілетін мүмкіндіктер туралы білім, пайдалы ақпарат болу керек екенін айтып отырмын.

Мәселен, Алматыдағы «Бюджет участия» әлеуметтік жобасы туралы әңгіме, мұнда тұрғындар қаланы абаттандыруға, олардың тұрмыс жағдайын жақсарту мен өзекті мәселелерін шешуге бюджет қаражатын бөлу туралы шешім қабылдауға тікелей қатысады. («Қатысу бюджеті» жобасының ресми сайты, 2022 ж., 1) Немесе экологиялық мәселелерді тұрғындар мен облыс әкімдігі бірлесіп шешуге бағытталған Ақтөбедегі «Ақтөбе дыши» әлеуметтік желі жобасы. («Ақтөбе дыши» жобаның ресми сайты, 2022ж., 1)

Осы білімді ала отырып, студенттің алдынан, тек адал еңбекпен ғана қомақты табыс, құрмет пен сый қол жеткізуге болатын әлемнің сиқырлы есігі ашылады.

Алайда, іс-әрекетке кіріспес бұрын, алдымен нақты мақсаттарды белгілеп, содан кейін проблемалық мәселелерді анықтау керек. Осы алгоритмді ұстанатын болсақ, нақты мақсат – ол жемқорлықтан аулақ, әдепті жастарды тәрбиелеу, ал мәселе мұғалімнің де, оқушының да оқу-тәрбие процесіне немқұрайлы қатынасын болдырмайтын тетігінің жоқтығы деп санау.

Оқушылар мен студенттер арасындағы қарым-қатынас құқық саласының шеңберінен тыс қалады. Мұғалімнің іс-әрекетін шектейтін, оқушылармен бейресми қарым-қатынасқа жауапкершілік жүктейтін тыйым салатын норманың жоқтығы, сондай-ақ мұғалімдерді жауапкершілікке тартудың құқық қолдану тәжірибесінің жоқтығы осының дәлелі.

Бұл ретте сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің ресейлік тәжірибесін, дәлірек айтқанда

оқушылардың пара алған үшін жауапқа тартылуы туралы мысалға келтірген жөн. Осылайша, университеттің профессорлық-оқытушылық құрамы үшін сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін қылмыстық жауапкершілік басқа мемлекеттік тұлғалармен қатар туындайды. Ресейлік заң шығарушы және құқық қолдану тәжірибесі университет оқытушыларын жемқорлық қылмыстардың субъектілері ретінде таниды. Орыс ғалымдарының пікірінше, оқушы студенттерден емтихан немесе сынақ тапсыру кезінде ұйымдастырушылық-өкімдік функцияға ие болып, лауазымды тұлғаға айналады, өйткені оқу орнына түсу, басқа курсқа ауысу, шәкіртақы алу немесе оқу орнын бітіру туралы диплом беру тікелей сол емтихан немесе сынақтың нәтижесіне тәуелді және бағаларға байланысты. Ресей заңнамасына сәйкес ұйымдастырушылық-өкімдік функцияларға емтихан қабылдау кіреді. (Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 16.10.2009 N 19, 1) Салыстыру үшін айта кетейік, қазақстандық заңнамада емтихан қабылдау өкімдік функцияларға жатқызылмаған. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3 бабына сәйкес ұйымдастырушылық-өкімдік функциялар – қызмет бабымен бағынысты адамдардың орындауы үшін міндетті бұйрықтарды және өкімдерді шығаруға, сондай-ақ бағыныстыларға қатысты көтермелеу шараларын және тәртіптік жазалар қолдануға Қазақстан Республикасының заңында белгіленген тәртіппен берілген құқық болып табылады. (Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 8, 1)

Бұдан бөлек, Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексіне сәйкес жауапкершілік пара алу үшін ғана емес, пара беру (ҚК 291-бабы) және пара алу кезіндегі делдалдық ету (ҚК 291.1-бап) үшін де қарастырылған. Оның үстіне бұл қылмыстардың субъектілері кез келген жеке тұлғалар, соның ішінде университет студенттері болып табылады. Мысалы, 2014 оқу жылында Киров атындағы мемлекеттік медицина академиясының күндізгі бөлімінің студенті Ши-хахмедов оқу пәндерінің бірінен емтихан және өндірістік тәжірибе бойынша аттестациядан өтпеді, соның салдарынан ол оқудан шығарылуы мүмкін болды. Емтиханға қатысты мәселелерді «оң» шешу үшін делдал арқылы факультеттердің бірінің деканына 15 мың рубль көлемінде пара берген. Ақшаны аударған соң студент ұсталды. Сот оны Ресей Федерациясының Қылмыстық

кодексінің 291 баптың 3-бөлігінде көзделген қылмысты жасағаны үшін кінәлі деп таныды.

Педагогикалық ұжым өкілдерін пара алғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту тәжірибесінің басталуы Қорған мемлекеттік университеті кафедрасының доценті Макаровка қатысты Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының 1999 жылғы 11 наурыздағы қылмыстық істері бойынша сот алқасының шешімі болса керек. (Малинин В. Б., 2016, 204)

Ресей құқық қорғау және сот органдарының ресми сайттарында білім саласындағы сыбайлас жемқорлық туралы ашық статистикалық деректер жоқ. Білім беру ұйымдарының өкілдері жасаған сыбайлас жемқорлық қылмыстарының сипатын осы органдардың сайттарындағы немесе БАҚ-тағы жаңалықтар бөлімінен байқауға болады.

Әрине, ешкім ресейлік тәжірибені толығымен көшіруді және заңды қатайтуды ұсынбайды, бірақ мұғалімдерді өз міндеттерін адал емес орындаудан тыю рөлінде, үркіту ретінде заңда бір норма қарастырылуы керек. Тек қана шаралар қабылдау мен жүзеге асыру жеткіліксіз болады. Формалды, есеп беру үшін орындаудың не екенін бәріміз де білеміз. Барлық басшылар бірауыздан оқу үдерісінің сапасына мән беруі, оқушылардың сабаққа қатысуы мен үлгерімінің жоғары болуын, шығармашылық қабілеттерін дамыту мен жүзеге асыруды басты міндет ретінде қарастыруы қажет.

Үлгі ретінде, мемлекетіміздің ең үздік оқу орында, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де жоғарыда аталған шаралардың бірін іске асырылып жатқаны туралы айтып кеткен жөн.

Университеттің «Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика» кафедрасы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқықтық негіздері» пәні аясында студенттердің шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған инновациялық технологиялар мен соңғы оқыту әдістерін пайдалана отырып », бірінші курс студенттері арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы тақырыпта үздік бейнеролик байқауын өткізді.

Байқауды қорытындылау Біріккен Ұлттар Ұйымының шешімімен жыл сайын 9 желтоқсанда атап өтілетін Халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес күніне (Халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес күні) орайластырылған. 2003 жылдың дәл осы күні Мексиканың Мерида қаласында өткен

жоғары деңгейдегі саяси конференцияда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы қол қоюға ашылды. 2021 жылғы Халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес күні әрбір адамның, соның ішінде үкіметтің, мемлекеттік қызметшілердің, құқық қорғау органдарының, БАҚ өкілдерінің, жеке сектордың, азаматтық қоғамның, ғылыми ортаның, қоғам мен жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі құқықтары мен міндеттерін атап өтуге бағытталған.

Студенттер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастырумен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша жұмысты жетілдірудің тың идеяларын, жаңа жолдарын іздестіру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша қабылданып жатқан шаралардың оң мысалдарын зерделеу және халыққа, ел тұрғындарына жеткізу, байқаудың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте ең жоғары нәтижеге қол жеткізген шетел мемлекеттерінің тәжірибесін зерделеу негізінде неғұрлым тиімді іс-қимыл жөніндегі шаралар жүйесіне өзгерістер енгізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Байқауға барлығы 10 топ немесе университеттің 210 бірінші курс студенттері қатысты, олар 17 жұмысты ұсынды, алайда университет департаментінің басшылығы мен профессорлық-оқытушылар құрамы және Сыбайлас жемқорлыққа қарсы технологиялар ғылыми-зерттеу институтының директоры арасынан комиссия құрамы, ең қызықты және креативті 6 жұмыс таңдалды, оның ішінде 4 ғылымтанымдық сипаттағы және 2 әлеуметтік бейнеролик.

Студенттер өз жұмыстарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы өзекті мәселелерді көтерді, сонымен қатар оны азайту үшін тағы не істеуге болатыны туралы қызықты идеялар ұсынды.

Сонымен, бір жұмыста сыбайлас жемқорлыққа қарсы үгіт-насихатта Instagram, Facebook және Tiktok әлеуметтік желілерін пайдалану ұсынылды. Біз әлеуметтік желілерді өскелең ұрпақтың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастырудың тәрбие құралына айналдыруымыз керек. Атап айтқанда, дәл осы жерде, студенттердің пікірінше, шенеуніктердің сыбайлас жемқорлық әрекеттері туралы ақпарат орналастырылуы мүмкін және осы

және осыған ұқсас желілер сыбайлас жемқорлық әрекеттерінен зардап шеккен азаматтарды қорғау құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Тағы бір жұмыста Оңтүстік Кореяның сыбайлас жемқорлықпен күрес тәжірибесі зерттеліп, өз елінде атқарылып жатқан 4 негізгі шараға назар аударылды. Бұл, біріншіден, бір облыстық департаменттің басқа облыстық округтің істерін жүргізу, яғни тексеруі – тәуелсіз және ашық тергеу жүргізу үшін; екіншіден, облыс мәрінің өзі жеке сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс, яғни құқық бұзушылық фактілері бойынша тергеуді жүргізуі – оған азаматтардың кез келгені жеке өтініш жасаған жағдайда; үшіншіден, тікелей байланысы жоқ кез келген азамат бейнеконференция арқылы шенеунікке жүгіне алатын «OPEN» онлайн-платформасын ашу және төртіншіден, лауазымды тұлғалардың арнайы пара алмау келісімге отыруы. Міне, осы шаралардың басында қоғам тарапынан парақорлыққа төзбеушілікпен сыбайлас жемқорлықты мәдениетсіздік деп мойындауынан көрінетін қуатты идеология жатыр. Сонымен бірге бұл елде жемқорлықпен күрес спорт түрі ретінде дамып келеді.

Сонымен қатар, мақалалардың бірінде сыбайлас жемқорлықты жоюдың қарапайым схемасы ұсынылады және әрбір азамат не істей алады деген сұраққа жауап береді, яғни әрекеттер алгоритмі берілген: мемлекеттің заңдарын білу – оларды өзіңіз сақтау – басқалардан орындауды талап ету – сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлау.

20 студенттен құралған байқау жеңімпаздары 6 номинация бойынша университет дипломдарымен марапатталды: «Үздік танымдық бейнеролик», «Үздік ақпараттылық бейнеролик», «Үздік инновациялық бейнеролик», «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі халықаралық тәжірибенің үздік көрінісі», «Үздік». сценарий», «Үздік көркемдік режиссер».

Марапаттау рәсімі 2021 жылғы 8 желтоқсанда Халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес күніне арналған және «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы технологиялар ғылыми-зерттеу институтының» ғылыми кеңесшісі, заң ғылымдарының докторы, профессор Усеинова Гүлнара Рахымжанқызын еске алуға арналған ғылыми-тәжірибелік конференция барысында өтті. өкілдерінің қатысуымен әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика» кафедрасы өткізген «Sanaly Ugraq» республикалық жобалық кеңсесінің үйлестірушісі, Алматы

қаласы бойынша бас жобасы «Адал көмек» мемлекеттік органдар, қоғам қайраткерлері, көрнекті ғалымдар мен зерттеушілер, сонымен қатар университет оқытушылары мен студенттері қатысты.

Мұндай байқауды жыл сайын өткізу университеттің дәстүріне енгізу туралы шешім қабылданды.

Жастарды сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудің мәнін түсіну үшін сыбайлас жемқорлықпен күресте ең үздік жетістікке жеткен елдердің тәжірибесін де зерттедім.

Санкт-Петербургтегі аймақтық сыбайлас жемқорлыққа қарсы орталығының сарапшылары Македония, Литва, Латвия, Польша және Австрия тәжірибесі негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің табысты тәжірибесі туралы материал дайындады. (Практики антикоррупционного образования в Европе, 2014 г., 1)

Жалпы, Еуропада сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру бүкіл сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне төзбейтін хабардар және дайын азаматтар олардың алдын алуға кез келген сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама мен нормативтік актілерге қарағанда тиімдірек үлес қоса алады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру тәжірибесі әртүрлі нысандарда болуы мүмкін және мүлдем басқа жас топтарына – бастауыш сынып оқушыларынан бастап магистранттарға дейін әзірленуі мүмкін. Мақсатты аудиторияның түріне сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру әдістемесі де өзгереді. Мұнда екі негізгі тәсіл бар: формалды және формалды емес.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру тәжірибесі әртүрлі нысандарда болуы мүмкін және мүлдем басқа жас топтарына – бастауыш сынып оқушыларынан бастап магистранттарға дейін әзірленуі мүмкін. Мақсатты аудиторияның түріне сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру әдістемесі де өзгереді. Мұнда екі негізгі тәсіл бар: формальды және формальды емес.

Сайып келгенде, бағдарлама әдістемелеріне лекциялар, интерактивті семинарлар, тақырыптық сауалнамалар және сыбайлас жемқорлық тақырыбы бойынша сурет салу, презентациялар, мәтіндер және бейнероликтер байқаулары кірді. Дәрістер барысында мектеп оқушылары сыбайлас жемқорлыққа қарсы терминологи-

ямен, сыбайлас жемқорлықпен күресу және оның алдын алу мүмкіндіктерімен таныстырылды. Шеберлік сабақтарында балаларды таңдау жасау, даулы жағдайларда өз әрекеттерін анықтау қажеттілігінің алдына қоятын нақты жағдаяттар айналды. Сыбайлас жемқорлыққа қатысты сөздері бар кроссвордтар да шешіліп, қатысушылардың келісуі немесе келіспеуіне тура келетін он мәлімдеменің тізімі ұсынылды. Нәтижелерді бақылау үшін қатысушы студенттер жобаның басында және соңында сауалнамалар толтырулары керек болды және іс жүзінде нәтиже айтарлықтай болды.

Латвия – мектептерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру жүйесі дамыған елдердің сирек үлгілерінің бірі, сондай-ақ жоғары оқу орындарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы пәндерді оқытудың сәтті үлгілері. Орталық Еуропалық Одақтың қолдауымен сот жүйесінің ашықтығын және оны азаматтардың, соның ішінде мектеп оқушыларының қабылдауын дамытуға бағытталған бірқатар бағдарламалар әзірледі. Бағдарламада сот шешімдерін жариялаудың, соттарда дәлелдемелерді пайдаланудың, сот жүйесіне және сот жұмысына Интернетке қол жеткізудің маңыздылығына баса назар аударылады. Оқу циклі дәрістер, пікірталас, сот істерін сахналау және оларды талдауды қамтиды. Сондай-ақ белгілі істер мысалында азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізуде құқық қорғау мәселелерін талқылауды, сондай-ақ оларды талдауды ұсынды.

Литвада жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына енгізілген хабардарлық пен сананы арттыру жобасы аясында бакалавр және магистратура бағдарламалары әзірленді. Бағдарламалар екі модульден тұрды, олардың біріншісі сыбайлас жемқорлық құрылымдары тақырыбына және «теріс жаһандану» және оның Литвадағы жағдайға әсері талдауына қатысты. Екінші модуль сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бойынша оқыту әдістерін, соның ішінде азаматтық қоғамды дамыту жоспарларын, осы мәселелер бойынша азаматтардың хабардарлығын арттыруды және құқықтық институттарды нығайтуды қамтыды.

Польшадағы бағдарламаның мақсаты студенттерді сыбайлас жемқорлық тақырыбына шоғырландыру және сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілік мәдениеті дамыған болашақ көшбасшыларды дайындау үшін оқыту әдістерін қолдану болды. Іскерлік кейстерді пайдалану қазіргі заманғы корпорация қызметкері кезігуі мүмкін этикалық дилеммалардың көп деңгейлі

талдауын жүргізуге және компаниядағы сыбайлас жемқорлықтың бизнестің дамуына қауіп төндіретінін көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл ретте студенттердің өздері Польшадағы сыбайлас жемқорлық істерін іздеуге қатысты. Бағдарламаның бұл бөлігі оның маңызды бөлігіне айналды, өйткені ол студенттерді сыбайлас жемқорлық пен әрекет ету тетіктеріне назар аударуға мәжбүр етті. Студенттерден Польшада соңғы кезде орын алған ең танымал пара алу жағдайларын табу ұсынылды. Менеджмент шеңберінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әдістерін зерделеу кәсіпорында жұмыс істеуге жауапкершілікпен және адалдықпен қарайтын мамандарды тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Австрияның мектеп жүйесі мектеп оқушыларында тәуелсіз пайымдау мен әлеуметтік жауапкершілікті тәрбиелеуге бағытталған көптеген курстарымен танымал. Бағдарламаға интерактивті тапсырмалар да енгізілді. «Сыбайлас жемқорлық барометрі» жаттығуы үшін студенттерден сыбайлас жемқорлық жоқ жерлерден бастап ең күшті жағдайға дейін өсу ретімен өз жағдайларын бағалау ұсынылды. Талданып отырған істердегі «сыбайлас жемқорлықтың» дәрежесі шын мәнінде әртүрлі болды, мектептегі сыбайлас жемқорлықтан бастап, жоғары деңгейдегі паракорлыққа дейін. Мысалы, емтиханға жақсы дайындалған, бірақ толқудан нашар жауап берген студент сонда да емтиханды тапсырған жағдайда, яғни қанағаттанарлық баға беретін мұғалімнің мінез-құлқын сыбайлас жемқорлыққа жатқызылуы мүмкіндігін анықтау қажет болды. Бұл тренингтің мақсаты үлкен жастағы оқушылардың азаматтық жауапкершілігін арттыру, адам құқықтары мен қоғамдық борыштарды түсіну болды. (Практики антикоррупционного образования в Европе, 2014г., 7)

Грузияның білім беру жүйесіндегі реформалар. Реформаларға дейін әр ЖОО қабылдау емтихандарын бөлек өткізетін. Университетке «түсу» үшін бірнеше мың қажет болды. Қазір Білім министрлігі электронды мәліметтер базасы арқылы барлық талапкерлер үшін анонимді түрде бірыңғай емтихан өткізіп жатыр. Содан кейін алынған бағалаулар бойынша талапкерлер әртүрлі университеттерге түседі. (Сборник материалов по исследованию зарубежного опыта противодействия коррупции Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции, 2020г., 2)

Ресейлік ғалым О.А. Яновтың гипотезасына сәйкес, бұл елдерде арнайы институттар

емес, жалпы мәдениет есебінен тәрбиеленіп, жаңғыртылатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымның немесе құқықтық сананың жоғары деңгейіне байланысты сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің қажеті жоқ. (Янов 2016: 120)

Осылайша шетел үздік тәжірибесі зерттеліп жоғарыда түрлі шаралар көрсетілді. Сонымен қатар, мақалада Қазақстан заңнамасында көзделген, құзырлы органдармен қолданып жатқан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттер де қаралды. Осы іс-әрекеттердің аясында біз ұсынған шаралар жаңашыл болып көрінеді. Олар – пәннің маңыздылығын күшейту жөнінде; биліктің студенттер алдында есеп беруі туралы; ерекше оқу бағдарламасын дайындау, тағы басқасы. Еш жерде кездескен емес екенін нық сеніммен айта аламыз, сол себептен оларды инновациялық деп есептеуге болады, яғни ғылым жағынан да, практикалық жағынан да жаңалығы бар.

Жеке менің пікірімше, заңгерлер мен экономистер үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы пән оқу бағдарламасына міндетті пән ретінде енгізілуі керек, одан кейін студенттер білім деңгейін ғана емес, мінез-құлқының сыбайлас жемқорлыққа бейімділігін де анықтайтын жағдаяттық тапсырмалармен арнайы сынақтардан өту қажет. Сонымен қатар, барлық меншік нысанындағы кәсіпорындар мен ұйымдардың кадр қызметтері осы тестілеу нәтижелеріне және осы пән бойынша алынған бағаға заң бойынша назар аударуға міндетті екенін енгізу керек.

Әрине, бұл мәселе жан-жақты зерттеуді және мұқият талдауды қажет етеді, бірақ бәрібір уәкілетті тұлғаның ерікті шешіміне байланысты.

2017 жылғы 13 қыркүйекте Парижде бекітілген Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) баяндамасында Қазақстанға шаралар кешенін жүзеге асыру ұсынылды. Атап айтқанда, жоғары оқу орындарында қолданыстағы академиялық адалдық ережелерін қабылдау немесе қайта қарау, мұндай ережелердің орындалуына ішкі және сыртқы бақылаудың неғұрлым тиімді жүйесін енгізу, академиялық ықылассыз, адалдықсыз үшін санкцияларды түрлендіру, әртараптандыру. (Антикоррупционные реформы в Казахстане четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией, 2017: 13)

Менің ойымша, қазір де, болашақта да білім беру жүйесінде, атап айтқанда, жоғары оқу орындарында жемқорлықты жоюға және ашықтыққа баса назар аудару керек. Әзірленіп жатқан шаралар негізінен осы салаға бағытталуы тиіс. Жаңа ұрпақты тәрбиелеу керек деген логика.

Рухани мұрамыз неғұрлым бай болса, алуан арналы болса, өткен мен бүгінгінің мәдени мұралары жарасымды жалғасып жатса, соғұрлым өміріміздің мән мағынасы терең, мақсатымыз айқын, ұлттық идеямыз жоғары, тарихи үлгі өнеге тұтар парасатты ой толғаныстары күшті ұрпақ тәрбиеленуі еш күмән тудырмайды.

Бізге мұндай күш-жігер не үшін қажет деген сұраққа мен келесі пікірмен аяқтағым келеді: табиғат байлығын тиімді және әділ бөлу мен үлестіру басымдыққа ие болған елде, білімді адамдармен қатар адал, таза, әдепті адамдар керек. Оқу орындарының негізгі девизи, басты ұраны осы болу керек.

Әдебиеттер

<https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-sybaylas-zhemkorlykka-karsy-is-kimyl-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-112014> Қасым-Жомарт Тоқаев Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңес өткізді, 2022 жылғы 01 ақпан.

<https://vlast.kz/novosti/48379-kazahstan-uhudsil-svoi-pozicii-v-indekse-vospriatia-korruptcii-transparency-international.html> Казахстан ухудшил свои позиции в Индексе восприятия коррупции Transparency International.

В.Б. Малинин Преподаватель – не должностное лицо.

В.И. Шульга Владивостокский государственный университет экономики и сервиса. Владивосток. Россия Уголовная ответственность за коррупцию в вузе.

Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 16.10.2009 N 19 (ред. от 11.06.2020) «О судебной практике по делам о злоупотреблении должностными полномочиями и о превышении должностных полномочий».

Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 8 «О практике рассмотрения некоторых коррупционных преступлений».

Антикоррупционные реформы в КАЗАХСТАНЕ Четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қараша № 410-V ҚРЗ.

<https://budget.open-almaty.kz/> «Қатысу бюджеті» жобасының ресми сайты.

https://www.instagram.com/aktobe_dyshi/ «Ақтөбе дыши» жобасының ресми сайты.

<https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/press/article/details/2281?lang=ru>.

Сборник материалов по исследованию зарубежного опыта противодействия коррупции Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции // <https://transparency.org.ru/projects/antikorrupsionnoe-prosveshchenie/praktiki-antikorrupsionnogo-obrazovaniya-v-evrope>

Практики антикоррупционного образования в Европе. http://anticorruption.sfu-kras.ru/files/other/II_SAF.pdf УДК 37.011.33:34(08) ББК 74.005.26я67.401.02я43 А437

Актуальные проблемы антикоррупционного просвещения и антикоррупционного образования: сб. науч. ст. по материалам II Сибирского антикоррупционного форума, Красноярск, 15-16 сентября 2016 г. / отв. ред. И.А. Дамм, Е.А. Акунченко. – Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2018. – 148 с. ISBN 978-5-7638-4078-0

2-бөлім
**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ**

Section 2
**CONSTITUTIONAL AND
ADMISTRATIVE LAW**

Раздел 2
**КОНСТИТУЦИОННОЕ
И АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО**

G.R. Rakhmetova* , M.O. Altaeva , G. Serik

Miras University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: Rahmet-1976@mail.ru

PROSPECTS FOR THE INSTITUTE OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Administrative liability is one of the types of legal liability arising from the commission of violations that do not pose a danger.

In Soviet and post-Soviet times, the institute of administrative responsibility received its scientific justification and stable normative consolidation. The works of well-known administrative scientists, such as Bakhrakh D.N., Alekseev S.S., Kozlov Yu.M., Lazarev Yu.M., are devoted to this institute, among Kazakh scientists it is necessary to single out Abrakhmanov B., Zhatkanbayeva A.E., Zhetpisbayeva B.A., Podoprighora R.A., and a number of others. At the same time, it is the institute of administrative responsibility that has undergone significant adjustments in the scientific field that has lost interest. What is the reason for this? What are the prospects for this type of responsibility in the normative and practical directions? What to expect from the legislator in the near future?

Historically, administrative responsibility is one of the most common types of responsibility. Administrative enforcement measures are an important instrument of state regulation of the activities of individuals and legal entities, and in relation to legal entities, in fact, the only and, accordingly, the most important.

Accordingly, due to the amendments made to the Code of Administrative Offences, we consider it necessary to analyze the current state and prospects for the development of the institute of administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan.

Key words: Administrative responsibility, administrative coercion, administrative offense, Code of Administrative Offenses.

Г.Р. Рахметова*, М.О. Алтаева, Г. Серик

Мирас университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: Rahmet-1976@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы әкімшілік жауапкершілік институтының болашағы

Әкімшілік жауапкершілік – қауіп төндірмейтін құқық бұзушылықтар жасаған кезде туындайтын заңды жауапкершілік түрлерінің бірі.

Кеңестік және посткеңестік дәуірде әкімшілік жауапкершілік институты өзінің ғылыми негіздемесін және тұрақты нормативтік база қалыптастырды.

Бұл институтқа Д.Н. Бахрах, С.С. Алексеев, Ю.М. Козлов, Ю.М. Лазарев сияқты белгілі әкімші-ғалымдардың еңбектері арналған, қазақстандық ғалымдардың ішінде Б. Абрахманов, А.Е. Жатқанбаева, Б.А. Жетпісбаева, Р.А. Подопрighора және басқаларды ерекше атауға болады.

Сонымен бірге ғылыми салада айтарлықтай түзетулер енгізілген әкімшілік жауапкершілік институты қызығушылықты жоғалтты.

Сонымен қатар айтарлықтай өзгерістер енгізілген әкімшілік жауапкершілік институты ғылыми салаға деген қызығушылық жоғалтты. Ол немен байланысты? Нормативтік және тәжірибелік бағыттардағы жауапкершіліктің бұл түрінің болашағы қандай? Жақын арада заң шығарушыдан не күтуге болады?

Тарихи тұрғыдан алғанда, әкімшілік жауапкершілік – жауапкершіліктің кең таралған түрлерінің бірі. Әкімшілік мәжбүрлеу шаралары – жеке және заңды тұлғалардың қызметін мемлекеттік реттеудің маңызды құралы, ал заңды тұлғаларға қатысты іс жүзінде жалғыз және сәйкесінше ең маңызды.

Осыған сәйкес, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске енгізілген өзгерістерге байланысты Қазақстан Республикасындағы әкімшілік жауапкершілік институтының қазіргі жағдайы мен даму болашағына талдау жасау қажет деп санаймыз.

Түйін сөздер: әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік мәжбүрлеу, әкімшілік құқық бұзушылық, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс.

Г.Р. Рахметова*, М.О. Алтаева, Г. Серик
Университет Мирас, Казахстан, г. Шымкент
*e-mail: Rahmet-1976@mail.ru

Перспективы института административной ответственности в Республике Казахстан

Административная ответственность – это один из видов юридической ответственности, возникающий при совершении нарушений, не представляющих собой опасности.

В советское и постсоветское время институт административной ответственности получил свое научное обоснование и устойчивое нормативное закрепление. Данному институту посвящены работы известных ученых-административистов, таких, как Бахрах Д.Н., Алексеев С.С., Козлов Ю.М., Лазарев Ю.М., в числе казахстанских ученых следует выделить Абрахманова Б., Жатканбаева А.Е., Жетписбаева Б.А., Подопригора Р.А. и других. Вместе с тем, именно институт административной ответственности, претерпевший существенные корректировки, в научной сфере потерял интерес. С чем это связано? Какие перспективы у данного вида ответственности в нормативном и в практическом направлениях? Что ожидать от законодателя в ближайшем будущем?

Исторически сложилось, что административная ответственность представляет собой один из наиболее распространенных видов ответственности. Меры административного принуждения являются важным инструментом государственного регулирования деятельности физических и юридических лиц, а в отношении юридических – фактически единственным и соответственно самым важным.

Соответственно, в силу внесенных изменений в Кодекс об административных правонарушениях считаем необходимым провести анализ современного состояния и перспектив развития института административной ответственности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: административная ответственность, административное принуждение, административное правонарушение, Кодекс об административных правонарушениях.

Introduction

Various scientists in the field of administrative law, in fact, have long agreed that administrative responsibility is a type of legal responsibility arising from the commission of illegal, socially harmful or insignificant acts arising from numerous branches of law.

According to I.R. Bets and D.S. Buzov, administrative responsibility was formed «with the adoption in 1864 of the Charter on the punishments imposed by justices of the peace. The act became the prototype of the subsequent Codes of Administrative Offenses» (Бец 2014: 274). Since then, both in the Soviet and post-Soviet periods, several editions of the Code of Administrative Offenses have been adopted in Kazakhstan.

Such transformations were primarily associated with the great dynamism of this institution, which in turn is associated with economic, social, political processes taking place in society at a particular stage of development. So, according to the developers of the Scientific and Practical Article-by-Article Commentary to the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses: «The Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses has a difficult fate, which is predetermined by its purpose – to be a «small criminal code». From the first years of his life, he quickly took into his «arms» dozens of industries and spheres of life, for which the legislator did not have enough confidence in the

need to criminalize certain actions» (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/T2000000005>).

The latest Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan was adopted on July 5, 2014 No. 235 due to a serious transformation of all tort law and, first of all, the adoption of the new Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

In turn, one of the good reasons for the adoption of the Criminal Code was the policy of decriminalization, which served as the basis for the «overflow» of a number of previously qualified acts as crimes in the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan, namely, the recognition of these acts as socially harmful, and not socially dangerous. This, in turn, affected the quality of administrative punishment measures, and again raised the question of the prospects for criminal liability of legal entities.

It should be noted that the above reasons, as well as others, have led to the fact that administrative and tort legislation has become a certain tool for solving not only issues of prevention, prevention and combating offenses, but also a certain pressure on the business and industrial sectors. Namely, the use of penal and punitive functions. Since fines occupy a certain place in the replenishment of the republican and local budgets.

Accordingly, a critical analysis of the current state of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan is necessary as the only act providing for liability for «acts that contain all

the signs of an offense provided for in the Special Part ... of the Code» (https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31577399).

Main part

Analysis of the current state of the institution of administrative responsibility, in our opinion, should begin with an analysis of its concept and features.

As noted earlier, administrative responsibility is a type of legal responsibility arising for the commission of certain acts provided for by the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan. At the same time, the Code of Administrative Offenses recognizes «an illegal, guilty (intentional or reckless) action or inaction of an individual or an unlawful action or inaction of a legal entity, for which this Code provides for administrative responsibility» (clause 1, article 21) (https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31577399). In general, such a concept, in fact, does not contain clear criteria for classifying an act as an administrative offense.

In turn, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of July 3, 2014 introduces the concept of a criminal offense (paragraph 1 of article 10) and delimits it, depending on the degree of public danger and punishability, is divided into crimes and criminal offenses. At the same time, it establishes that a crime is a culpably socially dangerous act (clause 2 of article 10), while a criminal offense is a culpable act that does not pose a great public danger, that caused minor harm or created a threat of harm to an individual, organization, society or the state (clause 2, article 10). At the same time, insignificant harm, as a rule, is based on clause 10 of Article 1 of the Republic of Kazakhstan, which interprets an insignificant amount as the value of property belonging to an organization, not exceeding ten monthly calculation indices, or property belonging to an individual, not exceeding two monthly calculation indices. At the same time, paragraph 4 of Art. 10 also indicates that an action or inaction is not a criminal offense, although it formally contains signs of any act provided for by the Special Part of this Code, but due to its insignificance does not pose a public danger.

That is, pursuing a policy of decriminalization and liberalization of criminal liability, the legislator has practically pursued a policy of distinguishing violations of the law according to the level of public danger. Thus, the developers of the Law «On Amendments and Additions to the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan»

dated January 31, 2017 pursued «three main areas: humanization of administrative and tort legislation (61% of all amendments), improvement of individual institutions of proceedings in cases of administrative offenses (8 % of all amendments) and the systematization of the procedural and procedural norms of the Code of Administrative Offenses (31% of all amendments), which provides for the improvement of the procedure for reviewing cases and determines the procedural and legal status of «instruction on the need to pay a fine»» (<https://www.primeminister.kz/ru/news/snizhenie-razmerov-shtrafov-smyagchenie-sanktsii-i-naznachenie-preduprezhdenii-optimizatsiya-koap-v-intervu-s-n-pan>).

The task was set to further improve administrative and tort legislation in order to humanize it and reduce repressiveness, including in terms of: transferring a number of administrative offenses into the sphere of civil or disciplinary liability, reviewing the sanctions of administrative acts for their possible mitigation and reduction.

But at the same time, in the structure of offenses, the concept of an administrative offense is «lost», which has always been qualified as socially harmful, not possessing a public danger. In the interpretation of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan of 2014, one of the cornerstone parts of the signs of an administrative offense is actually lost, namely the presence of a level of public danger (harmfulness).

The developers of the commentary to the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan in 2014 were forced to miss this moment. They considered only such components as punishability, guilt and wrongfulness, and wrongfulness was characterized as a legal recognition of antisocial behavior harmful to citizens, society, state [comment].

This approach can be explained. However, it is he who allows the legislator to quite freely qualify certain compositions. For example, the need to decriminalize Art. 130 of the Criminal Code «Slander» with its transfer to the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan in order to implement recommendation No. 13 of the Istanbul Anti-Corruption Action Plan for the countries of Eastern Europe and Central Asia of the OECD for 2017-2020 on the need to decriminalize libel (<https://www.oecd.org/corruption/acn/Kyrgyzstan-ACN-Progress-Update-Oct-2016-RUS.pdf>). As a result, liability for libel is provided for in Art. 73-3 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan. A number of other articles

have undergone the same transformation, for example, Art. 108 Intentional infliction of minor bodily harm and Art. 109 Beatings and this at a time when issues of domestic violence and bullying, including cyberbullying, are hyper-relevant and require state intervention.

To date, Article 484 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan Violation of the rules for the circulation of civilian and service weapons is under development, which was updated in the light of the January events. The issue of control over the circulation of weapons in the republic has become aggravated due to the fact that military and sporting weapons, stolen from special stores and military storage facilities, have appeared in free circulation. In addition, the events in January 2022 revealed the presence of significant violations in the circulation of civilian and sporting weapons, as well as the events in September 2022 in Kostanay, which led to the murder of employees of a hunting and sporting weapons store and subsequent fires.

It is clear that the legislator is between two fires, namely the need to decriminalize the situation in the country and meet the requirements of the international community, and with another need to tighten responsibility for acts that infringe on human (child) rights, the number of which is growing. In this sense, the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan has turned into a saving act for the legislator, which is enough to freely juggle issues of determining the level of public danger.

The codified act has become a means of implementing state programs and obligations. At the same time, a certain instability of this document should be emphasized. More than 1000 changes and additions have been made to it since the day of its adoption. These changes are largely dictated by the adoption of new regulations and the formation of new legal relations, the implementation of which requires a coercive mechanism. For example, the introduction of mandatory pension contributions for employers initiated by the adoption of the Law "On Amendments and Additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on pension provision" dated August 2, 2015 (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000342>) or most of the articles of Chapter 21 Administrative offenses in the field of environmental protection, use of natural resources were transformed in the light of the adoption and entry into force of the Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>). And there are many such examples.

In fact, the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan has become one of the most flexible normative acts that quickly responds to the high degree of dynamism of social relations that are characteristic of any developing society, including Kazakhstan.

For example, the adoption of a new Tax Code, proclaimed by the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokaev will also entail serious changes in the Code of Administrative Offenses (<https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>). So, it is not possible to talk about some stability of the code.

In fact, the norms fixing the fundamental and procedural aspects of administrative responsibility remain stable. Among such stable regulators, it is necessary, first of all, to designate administrative penalties and measures of procedural support. All other measures are very mobile, which, on the one hand, allows you to respond flexibly to a real live situation, but on the other hand, creates a certain instability of the legislation.

It should be noted another potential threat in the modern systematization of the norms of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan. Namely, the possibility of overloading the Code of Administrative Offenses with non-working norms.

In fact, the developers argue that the Law of January 31, 2017 (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000127/info>) removed all «dead» articles, however, in fact, the introduction of new whole blocks of regulation cannot but guarantee the appearance of such. But at the same time, there is no mechanism to prevent such an overload, since only experience and time can reveal. In addition, we believe that in reality the legislator could not completely remove all non-working articles from the Code of Administrative Offenses, since, in fact, a number of articles providing for a fairly wide disposition are retained by the legislator as a preventive measure. This also allows the use of these articles for any possible variations of the violation.

Analyzing the principles of lawmaking on legal responsibility, in our opinion, the issue of specifying the disposition is bypassed. So, for example, Article 298. Violation of the rules for the safe conduct of work or Article 310. Violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of space activities and many others.

Of course, one can agree with the opinion of T.V. Kashanina, who, analyzing the significance

of legal structures, notes that they allow: «Firstly, they allow for law-making economy. Due to the complication of social life, the scope of legal regulation is constantly expanding. But thanks to legal constructions, it is possible to increase the degree of abstraction of law and economically streamline the legal field. Legal constructions facilitate the perception and study of the whole variety of legal phenomena, as they simplify all this variety of particular cases of legal practice. Secondly, legal constructions contribute to the concentrated expression of the content of law. The created model is a kind of blank, model, pattern, it allows you to immediately, as they say, in one fell swoop, resolve many life situations. Thirdly, legal constructions are a powerful tool for generalizing life situations, allowing you to immediately program a very large legal space. It follows that legal constructions make it possible to eliminate the gaps in law. And, finally, legal constructions, dissecting legal situations by structure (construction elements), give normative acts logical harmony» (Kashanyina 2011: 182-183). However, «generalization of life situations» allows representatives of authorized bodies to interpret the grounds for bringing to administrative responsibility quite broadly, referring to certain rules that are essentially subordinate regulatory legal acts. These rules of accountability have evolved over the years. And no changes are expected in the near future. Which, in fact, makes the institute of administrative responsibility and administrative coercion «convenient». In most cases, state bodies refer to the fact that it is objectively impossible to exhaustively determine the content of all possible violations of a person's rights in the activities of government bodies. At the same time, a too general wording can carry both corruption risks and risks of abuse of office, and much more.

This is also confirmed by statistics. Thus, 4.24 million offenses were registered in 2021, and 4.17 million in 2022. If we analyze material aspects, for example, fines, then in 2021 54,473 million tenge were imposed, 31,039 were recovered and in 2022 71 508 million were imposed and 53,664 million tenge were collected (https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/01/Perspektivy-razvitiya-administrativno-deliktnogo-prava-_prava-administrativnoj-otvetstvennosti_-v-Respublike-Kazahstan.pdf).

That is, of course, it is easier for state bodies to solve their tasks and program settings with the help of the Code of Administrative Offenses, however, we believe that they should look for other administrative measures that are not related to bringing

to administrative responsibility. Among such measures, first of all, it is necessary to include notification of the essence and content of the rules that an individual or legal entity must adhere to. So, in most cases, the perpetrators call the cause of the violation ignorance of certain restrictions, etc. The principle «ignorance does not exempt from responsibility» in this case does not benefit the quality of public administration.

The need for efficiency, quality, compliance with technical and other requirements, in our opinion, is a priority and, accordingly, government agencies are interested in ensuring greater discipline of performers. In addition, in most cases, the violation is not committed intentionally and the initial penalty may not be so severe. Thus, the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan provides for such a measure of punishment as a warning, which, in accordance with Art. 43 is defined as a Warning «official giving by the court, body (official) authorized to impose an administrative penalty, a negative assessment of the offense committed and warning an individual or legal entity about the inadmissibility of unlawful behavior. The warning shall be issued in writing.» At the same time, paragraph 2 of this article indicates that «in the absence of the circumstances provided for by Art. 57 (aggravating circumstances) and the Note to Article 366 of this Code, the court (judge), body (official) imposing an administrative penalty is obliged to apply the warning provided for by the relevant article of the Special Part of this Code» (https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31577399). At the same time, the analysis shows that there are a number of articles, for the commission of acts regulated by them, the subject could painlessly bring to a warning, and not a fine, for example. That is, minor offences. In this case, an important condition should be voluntary compensation for the damage caused (https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/01/Perspektivy-razvitiya-administrativno-deliktnogo-prava-_prava-administrativnoj-otvetstvennosti_-v-Respublike-Kazahstan.pdf). This would also reduce the repressive nature of the Code of Administrative Offenses, especially since the current legislation significantly strengthens the consequences of bringing to administrative responsibility.

Administrative Offenses may adversely affect the efficiency of the functioning of the state apparatus and the attractiveness of the investment environment.

Accordingly, as a result of the study, we consider it possible to draw the following conclusions.

Conclusions

1. Pursuing a policy of decriminalization and liberalization of criminal liability, the legislator has practically pursued a policy of distinguishing violations of the law according to the level of public danger.

2. In the structure of offenses, the concept of an administrative offense is “lost”, which has always been qualified as socially harmful, not endangering society. In the interpretation of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan of 2014, one of the cornerstone parts of the signs of an administrative offense is actually lost, namely the presence of a level of public danger (harmfulness).

3. The Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan has become one of the most flexible normative acts that quickly responds to the high degree of dynamism of social relations that are characteristic of any developing society, including Kazakhstan.

4. In order to improve the norms of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to conduct constant monitoring for the presence of invalid norms with their subsequent removal. Avoid overly broad dispositions to avoid corruption and other schemes.

5. Continue the policy of reducing the repressiveness of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan with an emphasis on preventive work.

Литература

Административные правонарушения. Динамика основных показателей по зарегистрированным административным правонарушениям // <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>

Административное правонарушение // https://egov.kz/cms/ru/articles/nalozhenie_administrativnihii_vziskam

Банчук О.А. Перспективы развития административно-деликтного права (права административной ответственности) в Республике Казахстан // https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/01/Perspektivy-razvitiya-administrativno-deliktnogo-prava-prava-administrativnoj-otvetstvennosti_-v-Respublike-Kazahstan.pdf

Бец И.Р., Бузов Д.С. История развития института административной ответственности // Актуальные проблемы развития национальной и региональной экономики: сб. науч. тр. V междунар. науч.-практ. конф. Белгород, 24 апр. 2014 г. – Белгород, 2014. – С. 274-277.

Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам пенсионного обеспечения» от 2 августа 2015 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000342>

Закон Республики Казахстан от 28 декабря 2017 года № 127-VI ЗРК. «О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000127/info>

Научно-практический комментарий к Кодексу Республики Казахстан об административных правонарушениях (постатейный). Комментарий, январь 2020 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/T2000000005>

Kazakhstan: Freedom on the Net 2022 Country Report // <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-net/2022>

Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V // https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31577399

Кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI. Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан // <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2000000350>

Послание главы государства К.К. Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>

Снижение размеров штрафов, смягчение санкций и назначение предупреждений – оптимизация КоАП в интервью с Н. Пан // <https://www.primeminister.kz/ru/news/snizhenie-razmerov-shtrafov-smyagchenie-sanktsii-i-naznachenie-preduprezhdenii-optimizatsiya-koap-v-intervu-s-n-pan>

Стамбульский план действий по борьбе с коррупцией третий раунд мониторинга Кыргызстан Промежуточный доклад // <https://www.oecd.org/corruption/acn/Kyrgyzstan-ACN-Progress-Update-Oct-2016-RUS.pdf>

Экологический Кодекс РК от 2 января 2021 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>

Юридическая техника: учебник / Т. В. Кашанина. – 2-е изд., пересмотр. – М.: Норма. ИНФРА-М, 2011. – 496 с.

References

Administrativnye pravonarusheniya. Dinamika osnovnykh pokazatelej po zaregistrovannym administrativnym pravonarushenijam [Administrative offenses. Dynamics of the main indicators for registered administrative offenses] // <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>

Administrativnoe pravonarushenie [Administrative offense] // https://egov.kz/cms/ru/articles/nalozhenie_administrativnihii_vziskam

Banchuk O.A. Perspektivy razvitiya administrativno-deliktного prava (prava administrativnoj otvetstvennosti) v Respublike Kazahstan [Prospects for the development of administrative-tort law (the right of administrative responsibility) in the Republic of Kazakhstan] // https://lprc.kz/wp-content/uploads/2020/01/Perspektivy-razvitiya-administrativno-deliktного-prava-_prava-administrativnoj-otvetstvennosti_-v-Respublike-Kazahstan.pdf

Bec I.R., Buzov D.S. Istorija razvitiya instituta administrativnoj otvetstvennosti [The history of the development of the Institute of administrative responsibility] // Aktual'nye problemy razvitiya nacional'noj i regional'noj jekonomiki: sb. nauch. tr. V mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Belgorod, 24 apr. 2014 g. – Belgorod, 2014. – S. 274-277.

Nauchno-prakticheskij kommentarij k Kodeksu Respubliki Kazahstan ob administrativnyh pravonarushenijah (postatejnyj). Kommentarij, janvar' 2020 goda [Scientific and practical commentary to the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/T2000000005>

Jekologicheskij Kodeks RK ot 2 janvarja 2021 goda [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>

Juridicheskaja tehnika: uchebnik [Legal technique: textbook] / T. V. Kshanina. – 2-e izd., peresmotr. – M.: Norma. INFRA-M, 2011. – 496 s.

Kazahstan: Freedom on the Net 2022 Country Report // <https://freedomhouse.org/country/kazahstan/freedom-net/2022>

Kodeks Respubliki Kazahstan ot 29 ijunja 2020 goda № 350-VI. Administrativnyj procedurno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan [Code of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2020 No. 350-VI. Administrative Procedural and Procedural Code of the Republic of Kazakhstan] // <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2000000350>

Kodeks Respubliki Kazahstan ob administrativnyh pravonarushenijah ot 5 ijulja 2014 goda № 235-V [Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses] // https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31577399

Poslanie glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaja nacija. Blagopoluchnoe obshhestvo» [The message of the Head of State K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan “A just state. One nation. A prosperous society”] // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>

Snizhenie razmerov shtrafov, smjagchenie sankcij i naznachenie preduprezhdenij – optimizacija KoAP v interv'ju s N. Pan [Reduction of fines, mitigation of sanctions and the appointment of warnings – optimization of the Administrative Code in an interview with N. Pan] // <https://www.primeminister.kz/ru/news/snizhenie-razmerov-shtrafov-smjagchenie-sanktsii-i-naznachenie-preduprezhdenii-optimizatsiya-koap-v-intervju-s-n-pan>

Stambul'skij plan dejstvij po bor'be s korrupciej tretij raund monitoringa Kyrgyzstan Promezhutochnyj doklad [Istanbul Anti-Corruption Action Plan third round of Monitoring Kyrgyzstan Interim Report] // <https://www.oecd.org/corruption/acn/Kyrgyzstan-ACN-Progress-Update-Oct-2016-RUS.pdf>

Zakon RK «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam pensionnogo obespechenija» ot 2 avgusta 2015 [The Law of the Republic of Kazakhstan “On Amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on pension provision” dated August 2, 2015] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000342>

Zakon Respubliki Kazahstan ot 28 dekabrja 2017 goda № 127-VI ZRK. «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Kodeks Respubliki Kazahstan ob administrativnyh pravonarushenijah» [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2017 No. 127-VI SAM. “On amendments and additions to the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses”] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000127/info>

A.Zh. Zhanalieva*¹, **B.T. Tleulesova²**, **A.S. Koshkinbaeva³**

¹M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent

²Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

³University "Turan", Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Rasuli-77@mail.ru

ON THE ISSUE OF IMPROVING THE MECHANISM FOR PROTECTING THE INTERESTS OF THE CHILD IN CYBERSPACE

The relevance of the topic is associated with special attention to the topic of bullying of children, including through social networks. The amendments and additions to the current legislation are aimed at punishing bullying, as Kazakh statistics show an unprecedented increase in harassment and bullying, leading to mental trauma and suicide among children and adolescents.

The choice of the research topic was due to the need to analyze the norms introduced into the legislation on cyberbullying of children and to predict their effectiveness. It was necessary to critically analyze the domestic approach in comparison with the most effective foreign practice.

It is concluded that most countries have already taken appropriate measures at the end of the twentieth century and actively counteract the harassment of children and adolescents in the networks. The interest is also due to the fact that Kazakhstan has updated a number of state programs regarding the rights of the child. At the same time, the analysis of these documents shows the insufficiency of the state response.

The subject of the study is the norms of the legislation of the Republic of Kazakhstan and countering and punishing child harassment through social networks.

The aim is to critically analyze the amendments and additions made to the legislation of the Republic of Kazakhstan on the rights of the child in the field of cyberbullying and make recommendations on improving state response measures.

The significance of this study is the justification of the need to distinguish between the concepts of cyberbullying and cyberstalking and the need to analyze the latter as a common phenomenon in modern realities.

Key words: children's rights, protection of children's rights, cyberbullying, bullying, cyberstalking.

А.Ж. Жаналиева*¹, Б.Т. Тлеулесова², А.С. Кошкинбаева³

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

³«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Rasuli-77@mail.ru

Киберкеңістікте бала мүддесін қорғау механизмін жетілдіру мәселесі жайлы

Тақырыптың өзектілігі балаларды қорлау тақырыбына, соның ішінде әлеуметтік желілер арқылы қорлауға ерекше назар аударумен байланысты. Қолданыстағы заңнамаға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар қорлауды жазалауға бағытталған, өйткені қазақстандық статистика балалар мен жасөспірімдер арасында психикалық жарақат пен суицидке әкеліп соқтыратын қудалау мен қорлаудың бұрын-соңды болмағанын, өскенін көрсетеді.

Зерттеу тақырыбын таңдау заңнамаға енгізілген балалар кибербуллингке қатысты нормаларды талдау және олардың тиімділігін болжау қажеттілігімен байланысты. Ең тиімді шетелдік тәжірибемен салыстырғанда отандық тәсілді сыни талдау қажет болды.

Көптеген елдер ХХ ғасырдың аяғында тиісті шараларды қабылдап, желілерде балалар мен жасөспірімдерді қорлауға белсенді түрде қарсы тұрды деген қорытынды жасалды. Сондай-ақ Қазақстанда бала құқығына қатысты бірқатар мемлекеттік бағдарламалардың жаңартылғандығы да қызығушылық тудырды. Сонымен қатар аталған құжаттарды талдау мемлекеттік жауаптың жеткіліксіздігін көрсетеді.

Зерттеу пәні – Қазақстан Республикасы заңнамасының нормалары және әлеуметтік желілер арқылы балаларды қорлаудың алдын алу және жазалау.

Зерттеу мақсаты – Қазақстан Республикасының кибербуллинг саласындағы бала құқықтары туралы заңнамасына енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сыни тұрғыдан талдау жасау және мемлекеттік ден қою шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізу.

Бұл зерттеудің маңыздылығы кибербуллинг пен киберталкинг ұғымдарының аражігін ажырату қажеттілігін негіздеу және соңғысын қазіргі заманғы шындықтағы жалпы құбылыс ретінде талдау.

Түйін сөздер: бала құқықтары, бала құқықтарын қорғау, кибербуллинг, қорқыту, киберталкинг.

А.Ж. Жанаалиева*¹, Б.Т. Тлеулесова², А.С. Кошкинбаева³

¹Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе

³Университет «Туран», Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Rasuli-77@mail.ru

К вопросу о совершенствовании механизма защиты интересов ребенка в киберпространстве

Актуальность темы связана с особым вниманием к теме буллинга детей, в том числе и посредством социальных сетей. Внесенные изменения и дополнения в действующее законодательство направлены на наказание травли, так как казахстанская статистика показывает небывалый рост преследований и буллинга, приводящий к психическим травмам и суициду среди детей и подростков.

Выбор темы исследования был обусловлен необходимостью анализа внесенных в законодательство норм о кибербуллинге детей и прогнозирования их эффективности. Необходим был критический анализ отечественного подхода в сопоставлении с наиболее эффективной зарубежной практикой.

Делается вывод о том, что большинство стран уже в конце XX века приняли соответствующие меры и активно противодействуют травле детей и подростков в сетях. Интерес также обусловлен тем, что в Казахстане произошло обновление целого ряда государственных программ в отношении прав ребенка. Вместе с тем, анализ этих документов показывает недостаточность государственного реагирования.

Предметом исследования являются нормы законодательства Республики Казахстан по противодействию и наказанию травли ребенка через социальные сети.

Целью является критический анализ внесенных изменений и дополнений в законодательство РК о правах ребенка в области кибербуллинга и внесение рекомендаций по усовершенствованию мер государственного реагирования.

Значением данного исследования является обоснование необходимости разграничения понятий «кибербуллинг» и «киберсталкинг» и анализа последнего как распространенного явления в современных реалиях.

Ключевые слова: права ребенка, защита прав ребенка, кибербуллинг, травля, киберсталкинг.

Research methods

The research methods are dictated by the theme and purpose, which is to assess the public danger of cyberbullying and cyberstalking as potentially dangerous forms of modern violence, and primarily against children, as the least protected.

To determine the opinion of potential and real victims regarding the public danger of these phenomena, a survey method was used. The survey was conducted in writing on the territory of the South Kazakhstan region and the city of Chimkent. The survey was conducted in relation to the children themselves and their parents.

In addition, a comparative analysis of the legislation of a number of countries with the legislation of the Republic of Kazakhstan was carried out regarding the forms and methods of counteracting such negative manifestations.

Due to the fact that the understanding of the forms of cyberviolence differs not only for each person, but also in the legislation of different countries, the following definitions are used in this article and in the survey. Cyberbullying refers to insults, bullying, bullying and other similar behavior on the Internet. Cyberstalking refers to the obsessive and persistent stalking by another person online.

Introduction

Ensuring and protecting the rights of the child remains one of the most urgent problems, which is caused by a number of negative factors, including:

– an increase in crime as against children – for 1 month of 2021, according to the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, 940 offenses were registered – 29.8% more than a year earlier. Of these, 45 cases were misdemeanors, 895 were crimes. Among the crimes, 191 cases were immediately classified as serious, 193 – as especially serious. Another 405 cases were classified as crimes of medium gravity, 106 – as crimes of minor gravity.

Already in January 2022, according to the Committee of Legal Statistics and special records, there were registered: 20 cases of rape of minors (Art. 120), 30 cases of violent sexual acts (Art. 121), 11 cases of corruption of minors (Art. 124). In general, 172 cases have already been registered in January 2022 (<https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>).

– an increase in juvenile delinquency – in January 2022 alone, 115 offenses were committed by minors or with the complicity of minors, of which 107 crimes: especially grave – 59; moderate – 38; 10

– low severity (<https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>);

- the number of suicides – 1.3% of child suicidality per 1000 people. A special UNICEF report was devoted to this problem, which emphasized that: “International comparisons show that in Kazakhstan, when compared with other developing and developed countries of the world, not only the overall suicide rate is higher, but also the suicide rate among children aged 5 to 14 years old and young people aged 15 to 24 years” (<https://www.unicef.org/kazakhstan/media>). It is emphasized that the vast majority of cases occur between the ages of 15 and 17.

That is, the safety of children, their right to a decent existence and development continue to be one of the painful topics for modern Kazakhstan. Resonant examples that have become widely known to the public in the light of the activation of more public organizations than special state bodies allow us to say that, despite a huge range of legal, social and other measures, children remain the most poorly protected category of citizens. Threats to life, physical integrity, lack of social protection continue to persist, and in some aspects are exacerbated despite the efforts made.

The Republic of Kazakhstan, as an active participant in international relations, having signed obligations, the fulfillment of which is an important priority of the country’s domestic and foreign policy, has developed a whole block of normative acts in all areas of ensuring the rights of the child. In the current legislation of the Republic of Kazakhstan on the rights of children, the fundamental rights and freedoms of the child are enshrined, the protection mechanism is still in the process of improving – this is recognized by various international organizations.

An analysis of the legislation shows that the main emphasis in the policy on the interests of children, the main emphasis is on ensuring social aspects, while other rights of the child, namely the right to life, the right to physical integrity, the right to choose a religion, the right to spiritual and personal development, the right to express his opinion on issues relating to his rights and legitimate interests (in addition to the right to express an opinion with which of the parents he remains during a divorce) and many others, even despite their consolidation at the level of the Law “On the Rights of the Child”, do not have a mechanism for direct implementation and, accordingly, the protection mechanism.

This is largely determined by the approach that is the basis of state policy. Domestic policy to pro-

tect the interests of children continues to be built according to the old system, which does not recognize the child as an independent subject of law with special rights and freedoms corresponding to his age.

However, the current realities return the legislator to the realities and everyday reality, namely the protection of the child as an independent subject. This category of the object of protection, in our opinion, includes:

1. The child as an individual, requiring the provision of his physical integrity, life, health. At the same time, physical integrity should be understood in the broadest sense. Although here there is a difference in theoretical positions. So, the Russian scientist I.L. Petrukhin, giving the concept of personal inviolability, especially emphasizes “prevention of encroachment on bodily integrity, sexual freedom and moral integrity” (Petruhin 1985: 35). At the same time, the International Network for the Rights of the Child (Child Rights International Network, CRIN) refers to the principle of physical integrity the right of every person, including children, to autonomy and control over their own body. Deciphering this principle, they give a definition: “The concept of a violation of the physical integrity of a child includes all forms of physical abuse, from corporal punishment to forced treatment, sometimes against the will of the child. Non-therapeutic and non-consensual surgeries are also violations of physical integrity, such as practices such as ‘corrective’ genital surgery performed on intersex children, sex reassignment surgery, female genital mutilation (“female circumcision”), traditional circumcision male and male infants, sterilization of persons with disabilities” (<https://archive.crin.org/ru/glavnaya/nasha-rabota/strategii-provedeniya-kampaniy/fizicheskaya-neprikosновенность.html>).

2. The child as an individual requiring psychological protection. There was such a thing as psychological integrity, which, in fact, is the freedom of the individual from psychological, also emotional or moral violence, which can lead to psychological trauma, depression and post-traumatic stress disorder, undermining a person’s self-esteem and self-esteem.

It should be noted that in modern conditions of exacerbation of international destabilization, real hostilities and the real threat of famine and the recurrence of the pandemic, the first component of child protection comes to the fore. However, this in no way negates the problem of ensuring the psychological integrity of the child. In addition, this problem is exacerbated due to the expansion of the

possibilities of psychological influence, namely the possibility of open and immediate influence on the child's psyche through the use of the Internet, which has received the concept of cyber-impact in the scientific and practical environment.

Main part

Cyber impact, or in other words, uplifts on consciousness (education, psyche, etc.) through various tools, programs, social networks, etc. This impact can be divided into positive and negative. If positive, this is education, development, finding and getting a job in a remote format, and more. other. While the negative impact is considered as an impact on the mind of the child, which can harm his psyche, psychology, stable worldview, the formation of principles of behavior that are contrary to moral, ethical, religious and other norms, etc. For example, pushing for suicide, self-harm, terrorism, adherence to extremist movements, violence against other members of society, loosening the psyche, etc. In addition, as experts note: "Most medical workers share the opinion that the main factor in mortality in modern society is stress. Left untreated, stress can have an extremely detrimental effect on both the physical and mental health of a person and cause diseases such as cardiovascular disease, insomnia and depression" (<https://www.un.org/ru/chronicle/article/21893>).

According to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the share of children using information and communication technologies aged 6 to 15 years already in 2020 was above 85% [6]. And this number is gradually growing. Also, as the number of people who are subjected to any influence from the outside, including a negative one, is growing.

Such a negative impact is diverse and the number of possibilities for influencing the human psyche is constantly growing. Cyberbullying occupies a special place among such influence. The concept of "cyberbullying" is often considered as a separate phenomenon, but, in fact, it is a kind of such an age-old problem as bullying. Bullying is fueled by a society's predisposition to prejudice and discrimination, and it often affects people with protected characteristics such as race, religion, sexual orientation and disability most of all. But at the same time, it should be taken into account that intimidation carried out through electronic media, which significantly expands opportunities, has no territorial boundar-

ies and creates an opportunity for instant communication and unlimited dissemination of information. Which actually adds to the pressure.

In particular, cyberbullying among children and adolescents can be characterized as deliberate and repeated harm by one or more peers in cyberspace, caused by the use of computers, smartphones and other devices. In recent years, new forms of cyberbullying have emerged, such as cyberstalking and online dating abuse.

Such events could not but lead to a corresponding reaction among the world community and at the state level. But at the same time, it should be noted that this problem was first noticed at the national level, and so far the tactics of the international community are inclined precisely towards the use of national law.

A number of states have developed special programs, among which the experience of Norway should be noted, where the first Olweus Anti-bullying Program was developed, which started back in 1983. It provides for the fulfillment of four goals: achieving a common understanding of this phenomenon, the active involvement of parents and teachers in the program, the development of clear rules against school violence, and the support and protection of victims of bullying (https://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_bullying_prevention_program.page). Other countries have developed more or less effective programs and introduced special laws on the prevention, prevention and counteraction of such illegal phenomena.

Based on the experience of these countries, Kazakhstan has made some progress in solving this problem. Only in 2022, a Pilot Program was proposed to protect children from bullying in educational institutions of the Republic of Kazakhstan. With regard to cyberbullying, measures have been taken at the legislative level. And there were significant reasons for this.

Thus, according to UNICEF, in Kazakhstan, 63% of children witnessed violence and discrimination, 44% were victims and 24% committed acts of violence and discrimination against other children at school. According to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, every third student is bullied and becomes a victim of harassment. In 2021 alone, 105 suicides were registered in the country (<https://mk-kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazakhstanskikh-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html>). According to the National Center for Public Health, 12 percent of schoolchildren are subject to harassment and bul-

lying. Children aged 11-15 participated in or were subjected to cyberbullying on social networks in 11 percent of cases. Over the past year, 78,000 reports of cyberbullying have been recorded (<https://mk-kz.kz/social/2022/03/25/kiberbulling-realnaya-problema-ili-povod-dlya-uzhestocheniya-cenzury.html>).

At the same time, the approach of the Kazakh legislator to the term cyberbullying is interesting.

The term “bullying” in the Anglo-Saxon version denotes psychoterror, which translates as “to mock, intimidate, harass and tyrannize”, and the prefix “cyber” means “associated with computers, information and other technologies” (Kolodej 2007: 16).

The very concept of “bullying” is deciphered in the modern sense as “social behavior, which includes a discrepancy between strength and power, which leads the victim to a state in which she is unable to effectively protect herself from negative influences from outside and manifests itself in relatively stable groups”, while cyberbullying is “a phenomenon of Internet communication, which is currently actively developing and is characterized as a type of psychological bullying, committed through information technology, with the help of which a deliberate aggressive action is carried out against the victim” (<https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-fenomena-kiberbulling-analiz-podhodov-k-opredeleniyu>).

UNICEF defines cyberbullying as “spreading false information or posting embarrassing photos of someone on social media”, “sending hurtful messages or threats in messengers”, “impersonating someone else and sending inappropriate messages to others on their behalf” (<https://www.unicef.by/press-centr/328.html>).

An analysis of the legislation of a number of countries around the world shows that bullying has a complex legal nature. So, in fact, it includes insulting the honor and dignity of a person and often slanderous actions, that is, the dissemination of knowingly false information that discredits the honor and dignity of another person or undermines his reputation, as well as the threat of murder or causing serious bodily harm, and as well as other serious violence against a person or destruction of property by arson, explosion or other generally dangerous method.

Insulting the honor and dignity of a person is carried out, among other things, by disseminating information about the private life of a person that constitutes his personal or family secret – this is the fact of communicating them to at least one person without the consent of the victim, regardless of the method (orally, in writing, by phone, on the Internet

or other communication channels). It is this method that is the most common and its use can lead to the most negative consequences, up to bringing to suicide (suicide).

In all likelihood, it is this nature that leads to the fact that the laws of a number of countries do not use such a concept as bullying in their legal acts, including cyberbullying.

Thus, all CIS countries have such articles as incitement to suicide or attempted suicide, coercion to act of a sexual nature, which is committed by blackmail or other methods described in the law, insult, violation of a person’s privacy. This provides protection against certain forms of bullying, harassment and persistent harassment.

Of particular note is the prohibition on collecting or distributing information about the private life of a person constituting his personal or family secret, without his consent, or distributing this information in a public speech, publicly demonstrating a work or in the media, as provided for in Art. 137 of the Criminal Code of the Russian Federation (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/). Thus, cyberstalking is being prosecuted – a type of harassment in the form of stalking, searching for or tracking a victim, which has become increasingly common in the cyber world, and then spills into reality.

Domestic legal realities do not have such an article, which is a certain flaw in the legislator, since in reality such actions take place. In fact, in domestic practice, persecution can only be punishable under Art. 73 “Illegal actions in the sphere of family and domestic relations” (<https://online.zakon.kz/>), but only if the persecutor is a close relative of the persecuted. And if the persecution is carried out by an unfamiliar person, then the violators become subjects of Art. 434 Hooliganism, which provides for offensive harassment of individuals.

However, real cases from the lives of teenagers and children indicate that in life and in cyberspace there are many cases of persecution, which in fact cannot be qualified as a violation of family and domestic relations and as hooliganism. So, “the stalker can use a wide range of tactics and approaches in his harassment and surveillance of the victim. For example, regular and e-mails, calls, messages and other actions in social networks, installation of monitoring software on the victim’s devices. Stalking causes a range of negative emotions in the victim, the main of which are fear and a feeling of loss of control over life” (<https://www.company.rt.ru/social/kids-safety>).

In many countries, stalking was recognized as a crime back in the 90s and early 2000s (USA, Great Britain, Canada, Germany, France, Italy, Japan, India). Stalkers are fined heavily or sent to jail for up to 14 years. In some countries, the stalker receives a “restraining order” and is also referred to individual or group coercive therapy.

Whereas in domestic practice there is not a single real case of bringing the persecutor to justice, except for cases when it ended with a crime.

Studies by foreign authors show that in many EU member states stalking and cyberstalking are prohibited under the threat of criminal punishment. The exceptions are Bulgaria, Cyprus, Denmark, Estonia, Greece, Latvia and Lithuania (Van der Aa 2017). Whereas, intrusive and persistent electronic harassment is not prohibited in several EU member states and in most CIS member states.

In Kazakhstan, special attention should be paid to counteracting cyberstalking due to the fact that the number of such situations (cases) is growing. Thus, a survey conducted by our group among students and schoolchildren of the university and schools of the South Kazakhstan region and Shymkent showed that among 1056 (559 girls and 497 boys aged 13 to 18) respondents over the past 5 years, 345 people were subjected to harassment through gadgets, which is 32%, and persecution in the realities of 115 people – just over 1%. At the same time, the respondents point out that their peers and younger sisters and brothers are increasingly faced with such phenomena, which indicates the progression of such. In addition, they stated in the miscellaneous paragraph that the younger the child, the more often he is subjected to this kind of persecution.

Accordingly, cyberstalking violates the rights and freedoms of citizens, but does not have such a high danger, entailing the obligation of criminal law protection. Based on the opinions of the respondents, we believe it is necessary to recognize cyberstalking as a tort, but without the use of criminal law measures. However, when cyberstalking escalates into crimes of a sexual nature or acts that infringe on legally protected secrets, criminal law protection is needed.

The domestic legislator, almost only in 2022, was concerned about the need to introduce special rules. The Law of the Republic of Kazakhstan “On the Rights of the Child” and the Law “On the Mass Media” introduced the concept of bullying – systematic (two or more times) actions of a humiliating nature, harassment and (or) intimidation, including those aimed at coercion to commit or refuse to com-

mit any action, as well as the same actions committed publicly or using the media and (or) telecommunications networks (cyberbullying) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032460&doc_id2=1032460#pos=9;-188&pos2=187).

That is, in fact, the legislator combined all types of negative impact on the mind of a minor through the use of social networks. But such an approach is not expedient with a clear use of concepts in the prosecution and punishment of violators. The classification of the wrongful act and the definition of the composition of the offense will depend on this.

At present, we can only state that, in accordance with paragraph 1 of Art. 18-4 of the Law “On Mass Media” “a citizen or legal representative of a child, in case of detection of facts of cyberbullying against a child, has the right to apply in writing or in the form of an electronic document to the authorized body with a statement about the facts of cyberbullying committed against a child, indicating the name of the Internet resource where illegal activities take place. Such an application must be considered by an expert group created by the Ministry of Information and Public Accord within three working days from the date of its receipt.

It should be especially noted that the application is refused consideration if the content of the application does not indicate the Internet resource on which the facts of cyberbullying against the child are committed. That is, in fact, the procedure of proof falls on the injured party. And thus, the logic and content of paragraph 1 of Art. 10 of the Law “On the Rights of the Child”, according to which the state ensures the personal integrity of the child, protects him from physical and (or) mental violence, cruel, rude or degrading treatment, harassment (bullying) of the child, acts of a sexual nature, involvement into criminal activity and committing antisocial acts and other activities that infringe on the rights and freedoms of a person and citizen enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan (<https://online.zakon.kz>).

As a result of serious discussions between state bodies, representatives of the public and the media, norms were adopted according to which, upon confirmed facts of cyberbullying against a child, the authorized body, based on the decision of the expert group, immediately sends an order to the owner and (or) legal representative of the Internet resource. The owner and (or) legal representative of the Internet resource, within twenty-four hours after receiving an order from the authorized body, takes measures to remove information recognized as cyberbullying

in relation to the child. Based on the results of consideration of the application on the facts of cyberbullying against the child by the authorized body, no later than three working days from the date of its receipt, the applicant is provided with a response in the Kazakh language or the language of appeal (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029469>).

Compared with the legislation of a number of foreign countries, Kazakhstani legislation is distinguished by significant loyalty. For example, under the German law *Netzwerkdurchsetzungsgesetz* (NetzDG) of 09/01/2, social media providers who have not established an effective complaints management system at all or have configured it incorrectly can be fined up to 50 million euros. In the event that the violation is of the nature pursued by criminal law, the content must be deleted and closed within 24 hours (<https://www.gesetze-im-internet.de/netzdg/BJNR335210017.html>). This practice has gained some distribution in other countries.

At the same time, practice shows that in more than 90% of cases, parents of cyberstalked children do not apply to law enforcement agencies. Some of them explain this by distrust of law enforcement agencies, some do not consider such actions to be serious and harmful to the child's psyche.

Such an attitude of adults, in our opinion, is dangerous and harms the child no less than the very fact of bullying, causing a state of insecurity and uselessness, and thus ensures the progression of psychological disorders (https://psyjournals.ru/files/126256/psylaw_2021_n4_mosechkin.pdf).

Accordingly, we consider it necessary to continue the systematic work of the legislator to identify the main trends in the development of violations of the rights of the child in the cyber environment.

Such violations are of a different nature and have a negative impact on the child and are implemented in various ways and means, the number of which is growing in direct proportion to the development of IT technologies.

Conclusions

At the end of the scientific work, we consider it necessary to draw the attention of the scientific community and the legislator to the need to:

1. Cyber violence is an object of legal regulation and the legislator has different positions in different countries of the world;

2. It is necessary to distinguish between the concepts of cyberbullying and cyberstalking. Since cyberbullying should be understood as actions that offend the honor and dignity of a person, while cyberstalking is harassment through social networks or other Internet opportunities;

3. Cyberstalking is a less dangerous type of cyber violence, so it cannot be classified as a criminal offense. However, its consequences can be different up to suicide, inciting ethnic or other hatred, etc. Accordingly, such a concept should be introduced into the current legislation and the elements of violations should be determined, and first of all, in an administratively compulsory manner;

4. It is necessary to draw the attention of the legislator to the fact that: a) the state response measures are too liberal and do not correspond to the actual damage caused; b) the legislation is formulated in such a way that the injured party is forced to actually provide the evidence base itself, which does not comply with the principles of either criminal or administrative proceedings.

Литература

- Статистика // <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPPageGroup/Services/Pravstat>.
Суицид среди детей в Казахстане // <https://www.unicef.org/kazakhstan/media>
Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. – М., 1985. – С. 35.
Физическая неприкосновенность // <https://archive.crin.org/ru/glavnaya/nasha-rabota/strategii-provedeniya-kampaniy/fizicheskaya-neprikosновенnost.html>
Лайам Хэккет. Киберзапугивание и его воздействие на права человека // <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21893>
Доля детей в возрасте 6-15 лет – пользователей информационно-коммуникационными технологиями // <https://bala.stat.gov.kz/dolya-detej-v-vozhaste-6-15-let---polzovatelej-informatsionno-kommunikatsionnymi-tehnologiyami>
The Olweus Bullying Prevention Program (OBPP) is the most researched and best-known bullying prevention program available today // https://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_bullying_prevention_program.page
Большинство казахстанских детей сталкиваются со школьным насилием // <https://mk-kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazakhstanskikh-detej-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html>
Кибербуллинг – реальная проблема или повод для ужесточения цензуры // <https://mk-kz.kz/social/2022/03/25/kiberbulling-realnaya-problema-ili-povod-dlya-uzhestocheniya-cenzury.html>

Колодей К. Моббинг. Психотеррор на рабочем месте и методы его преодоления. Харьков: Гуманитарный Центр, 2007. – 368 с.

Путинцева А.В. Развитие феномена «кибербуллинг»: анализ подходов к определению // <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitiye-fenomena-kiberbulling-analiz-podhodov-k-opredeleniyu>

Кибербуллинг: что это такое и как это прекратить? // <https://www.unicef.by/press-centr/328.html>

Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ от 13 июня 1996 года N 63-ФЗ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399&doc_id2=31577399#pos=5;-98&pos2=7039

Исследование «Технологии защиты детей в интернете» // <https://www.company.rt.ru/social/kids-safety>

Van der Aa S. New Trends in the Criminalization of Stalking in the EU Member States // *European Journal on Criminal Policy and Research*. – 2017. № 24. – Pp. 315-333. doi:10.1007/s10610-017-9359-9

Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345-III о правах ребенка в Республике Казахстан // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032460&doc_id2=1032460#pos=9;-188&pos2=187

Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года № 345-III «О правах ребенка в Республике Казахстан» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032460&doc_id2=1032460#activate_doc=2&pos=9;-188&pos2=187;-102

Правила создания экспертной группы, а также рассмотрения заявления по фактам кибербуллинга в отношении ребенка *Приказ Министра информации и общественного развития Республики Казахстан от 6 сентября 2022 года № 365. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 8 сентября 2022 года № 29469* // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029469>

Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken (Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG) // <https://www.gesetze-im-internet.de/netzdg/BJNR335210017.html>

Дистанционное психическое насилие: перспективы совершенствования уголовного законодательства Мосечкин И.Н. // https://psyjournals.ru/files/126256/psylaw_2021_n4_mosechkin.pdf

References

Statistika [Statistics] // <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>

Suicid sredi detej v Kazahstane [Suicide among children in Kazakhstan] // <https://www.unicef.org/kazakhstan/media>

Petruhin I.L. (1985) Svoboda lichnosti i ugovovno-processual'noe prinuzhdenie [Personal freedom and criminal procedural coercion.] – М. – S. 35

Fizicheskaja neprikosnovennost' [Physical inviolability] // <https://archive.crin.org/ru/glavnaya/nasha-rabota/strategii-provedeniya-kampanii/fizicheskaya-neprikosnovennost.html>

Lajam Hjekket. Kiberzapugivanie i ego vozdejstvie na prava cheloveka [Cyberbullying and its impact on human rights] // <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21893>

Dolja detej v vozraste 6-15 let – pol'zovatelej informacionno-kommunikacionnymi tehnologijami [The proportion of children aged 6-15 years – users of information and communication technologies] // <https://bala.stat.gov.kz/dolya-detey-v-vozhaste-6-15-let--polzovatelej-informatsionno-kommunikatsionnymi-tehnologiyami>

The Olweus Bullying Prevention Program (OBPP) is the most researched and best-known bullying prevention program available today [The Olweus Bullying Prevention Program (OBPP) is the most researched and best-known bullying prevention program available today] // https://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_bullying_prevention_program.page

Bol'shinstvo kazahstanskih detej stalkivajutsja so shkol'nym nasiliem [The majority of Kazakhstani children face school violence] // <https://mk-kz.kz/social/2020/11/13/bolshinstvo-kazahstanskih-detey-stalkivayutsya-so-shkolnym-nasiliem.html>

Kiberbulling – real'naja problema ili povod dlja uzhestochenija cenzury [Cyberbullying is a real problem or a reason to tighten censorship] // <https://mk-kz.kz/social/2022/03/25/kiberbulling-realnaya-problema-ili-povod-dlya-uzhestocheniya-cenzury.html>

Kolodej K. Mobbing. (2007) Psihoterror na rabochem meste i metody ego preodolenija. Har'kov: Gumanitarnyj Centr [Psychoterror in the workplace and methods of overcoming it. Kharkiv: Humanitarian Center] – 368 s.

Putinceva A.V. Razvitie fenomena «kiberbulling»: analiz podhodov k opredeleniju [Development of the phenomenon of “cyberbullying”: analysis of approaches to definition] // <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-fenomena-kiberbulling-analiz-podhodov-k-opredeleniyu>

Kiberbulling: chto jeto takoe i kak jeto prekratit' [Cyberbullying: what is it and how to stop it] // <https://www.unicef.by/press-centr/328.html>

Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 13.06.1996 N 63-FZ ot 13 ijunja 1996 goda N 63-FZ [Criminal Code of the Russian Federation of 13.06.1996 N 63-FZ of June 13, 1996 N 63-FZ] // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

Kodeks Respubliki Kazahstan ob administrativnyh pravonarushenijah ot 5 ijulja 2014 goda № 235-V [Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences dated July 5, 2014 No. 235-V] // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399&doc_id2=31577399#pos=5;-98&pos2=7039

Issledovanie «Tehnologii zashhity detej v internete» [Research “Technologies for protecting children on the Internet”] // <https://www.company.rt.ru/social/kids-safety>

Van der Aa S. New Trends in the Criminalization of Stalking in the EU Member States // European Journal on Criminal Policy and Research. 2017. № 24. Pp. 315-333. doi:10.1007/s10610-017-9359-9

Zakon Respubliki Kazahstan ot 8 avgusta 2002 goda № 345-II O pravah rebenka v Respublike Kazahstan [Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345-II On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032460&doc_id2=1032460#pos=9;-188&pos2=187

Zakon Respubliki Kazahstan ot 8 avgusta 2002 goda № 345-II «O pravah rebenka v Respublike Kazahstan» [Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345-II “On the rights of the child in the RK”] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032460&doc_id2=1032460#activate_doc=2&pos=9;-188&pos2=187;-102

Pravila sozdaniya jekspertnoj gruppy, a takzhe rassmotreniya zajavleniya po faktam kiberbullinga v otnoshenii rebenka Prikaz Ministra informacii i obshhestvennogo razvitiya Respubliki Kazahstan ot 6 sentjabrja 2022 goda № 365. Zaregistrovan v Ministerstve justicii Respubliki Kazahstan 8 sentjabrja 2022 goda № 29469 [Rules for the creation of an expert group, as well as consideration of a statement on the facts of cyberbullying against a child Order of the Minister of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan dated September 6, 2022 No. 365. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on September 8, 2022 No. 29469] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029469>

Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken (Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG) // <https://www.gesetze-im-internet.de/netzdg/BJNR335210017.html>

Distancionnoe psihicheskoe nasilie: perspektivy sovershenstvovaniya ugolovnogo zakonodatel'stva Mosechkin I.N. [Remote mental violence: prospects for improving criminal legislation Mosechkin I.N.] // https://psyjournals.ru/files/126256/psylaw_2021_n4_mosechkin.pdf

Т.К. Акимжанов¹ , Г.Ж. Османова^{2*} , Т.С. Ордалиев³ ,
П.В. Ситников⁴ , Қ.А. Билахан¹

¹«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы қ.

³Қазақ инновациялық академиясы, Қазақстан, Семей қ.

⁴М. Есбулатов атындағы Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Gulaina.78@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ бас бостандығынан айыруға сотталғандардың заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету проблемасының өзекті мәселелеріне кеңінен назар аудару және оларды жүзеге асыру маңызды сипат алып отыр. Жасалған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар адам мен азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарына қол сұғатыны белгілі. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, заң шығарушымен бекітілген құқықтарды пайдалану мүмкіндігін ұсыну, мемлекет пен азаматтардың өздеріне жүктелген міндеттерінің орындалуына кепілдік береді. Бұл, ең алдымен, адамның жеке өмірінен құпия болып табылатын немесе жария етілуі мүмкін ақпарат ауқымын, сондай-ақ оның қандай ақпаратты алуға құқығы бар екенін өзі анықтай алатынымен маңызды.

Мақалада бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мәселелері қамтылған, Қазақстан Республикасындағы сотталғандардың жазаны орындау кезіндегі құқықтары мен заңды мүдделерін жақсартудың негізгі бағыттары көрсетілген. Авторлар сотталғандар азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі болғандықтан, оқшауланған жағдайда да олардың құқықтары мен бостандықтары мемлекет тарапынан қорғалуы тиіс екендігін нақты көрсетеді. Бұл функцияны қамтамасыз етпеу немесе толық қамтамасыз етілмеуі, тек жазаны орындау жүйесінің ғана емес, мемлекеттің бүкіл құқық қорғау жүйесінің беделін түсіруге әкеледі.

Түйін сөздер: құқық, заңды мүдделер, сотталушы, жазаны орындау, жазаны орындау мекемелері, азаматтық қоғам.

T.K. Akimzhanov¹, G.Zh.Osmanova^{2*}, T.S. Ordaliev³, P.V. Sitnikov⁴, K.A. Bilakhan¹

¹University «Turan», Kazakhstan, Almaty

²Abay KazNPU, Kazakhstan, Almaty

³Kazakh Innovation Academy, Kazakhstan, Semey

⁴Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Gulaina.78@mail.ru

Problems of ensuring the constitutional rights and legitimate interests of prisoners in the Republic of Kazakhstan

Wide attention to topical issues of the problems of ensuring observance of constitutional rights and freedoms of the individual, as well as the legitimate interests of those sentenced to deprivation of liberty in the Republic of Kazakhstan and their implementation are becoming important in modern conditions. It is known that all committed criminal offenses encroach on the personal rights and freedoms of a person and a citizen. Ensuring the constitutional rights and legitimate interests of those sentenced to deprivation of liberty, guarantees that the state and citizens will fulfill their duties in providing the opportunity to enjoy the rights enshrined in law. This is important, first of all, because a person himself determines the range of information that is confidential or can be disclosed from his personal life, as well as what information he has the right to receive.

The article under consideration highlights the issues of ensuring the constitutional rights and legitimate interests of convicts sentenced to deprivation of liberty, reflects the main directions for improving the rights and legitimate interests of convicts in the Republic of Kazakhstan in the execution of sentences. The authors emphasize that convicts, being an integral part of civil society, must be protected by the state with their rights and freedoms, even in isolation. Lack or incomplete provision of this function leads to the discrediting of not only the penitentiary system, but also the entire law enforcement system of the state.

Key words: rights, legitimate interests, convict, execution of punishment, institution for the execution of punishment, civil society.

Т.К. Акимжанов¹, Г.Ж. Османова^{2*}, Т.С. Ордалиев³, П.В. Ситников⁴, Қ.А. Билахан¹

¹Университет «Туран», Қазақстан, г. Алматы

²Қазақстан Республикасының педагогикалық университеті им. Абая, Қазақстан, г. Алматы

³Қазақстан Республикасының инновациялық академиясы, Қазақстан, г. Семей

⁴Алматының МВД Академиясы им. М. Есбұлатова, Қазақстан, г. Алматы

*e-mail: Gulaina.78@mail.ru

Проблемы обеспечения конституционных прав и законных интересов осужденных к лишению свободы в Республике Казахстан

Вопросы обеспечения соблюдения конституционных прав и свобод личности, а также законных интересов осужденных к лишению свободы в Республике Казахстан и их осуществления приобретают в современных условиях важное значение. Известно, что все совершенные уголовные правонарушения посягают на личные права и свободы человека и гражданина. Обеспечение конституционных прав и законных интересов осужденных к лишению свободы, предоставление возможности пользоваться закрепленными законодательством правами включает в себя гарантии государства и граждан на выполнение ими своих обязанностей. Важно, прежде всего, чтобы человек определил круг сведений из своей личной жизни, которые являются конфиденциальными или могут быть обнародованы, а также то, какую информацию он имеет право получать.

В данную статью включены вопросы обеспечения конституционных прав и законных интересов осужденных к лишению свободы, основные направления совершенствования прав и законных интересов осужденных в Республике Казахстан при исполнении наказаний. Авторы утверждают, что, поскольку осужденные являются неотъемлемой частью гражданского общества, их права и свободы должны защищаться государством даже в изоляции. Необеспечение или неполное обеспечение этой функции приводит к дискредитации не только системы исполнения наказаний, но и всей правоохранительной системы государства.

Ключевые слова: права, законные интересы, осужденный, исполнение наказания, учреждение исполнения наказания, гражданское общество.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Конституциясында адам мәртебесіне қатысты нормаларда «құқық» және «міндет» ұғымдары, сондай-ақ олардың туындылары: «құқықтар» және «міндеттер» қолданылады (ҚР Конституциясының 12-39-баптары). Бұндай эталон үлгісі еліміздің Негізгі Заңында берілген. Ал, біздің ойымызша, бұл салалық заңнамада, оның ішінде Қылмыстық Атқару кодексында де сақталуы керек.

1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бөлімінде көзделген нормаға сәйкес, Қазақстан Республикасында ең алдымен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары құқықтық қорғалуға жатады. Конституцияның 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатыны белгіленген. Осы конституциялық норманың негізінде мемлекетке осы құқықтар мен бостандықтарды тану, сақтау және қорғау міндеті жүктелген.

Сот қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп таныған адамға қолданылатын қылмыстық жаза мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады. Мәжбүрлеу сотталған адамның жеке және мүлктік құқықтарынан айыру мен шектеуден басқа жағдайда білдірілмейді. Заңға бағынатын азаматтар үшін Конституциямен кепілдендірілген құқықтар мен бостандықтар, адамның және азаматтың белгілі бір құқықтары мен бостандықтарынан ішінара немесе толық айыру немесе оларды елеулі түрде шектеу үшін Конституция құқықтық негіз болып табылады.

Осыған сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары федералды заңмен конституциялық құрылыстың негіздерін, адамгершілікті, денсаулықты, басқалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау, елдің қорғанысы мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажет болған жағдайда ғана шектелуі мүмкін. Қоғам жазаны қолдана отырып, кінәлі адам жасаған әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталушыны түзету және сотталғандардың да, басқа азаматтардың да жаңа қылмыс жасау мүмкіндігін болдырмау мақсатын көздейді.

Бұл жұмыстың мақсаты – еліміздегі бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуын жақсартуға және нығайтуға мүмкіндік беретін тәсілдерін қарастыру.

Зерттеу әдістерінің негізін зерттелінетін құқық саласы мен құқық саласының даму және жаңару процестеріне диалектикалық көзқарас, жалпы құқық теориясының негізгі ережелері, салыстырмалы және басқа да жеке ғылыми жүйелік әдістер құрайды.

Жұмыстың ғылыми-практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы.

Бас бостандығынан айыруға сотталғандарға бас бостандығы жағдайындағы адамдармен салыстырғанда жоғары талаптар қойылады.

Сотталған адам жазасын өтеу кезеңінде қоғамда арнайы рөл атқарады, яғни мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше шарасының әсерінен түзелетін өз кінәсін өтеуші, оның мақсаты – құқықтық бағынушылық мінез-құлықты, басқа азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін құрметтеуді қамтамасыз ететін әлеуметтік пайдалы қасиеттерді қалыптастыру.

Бұл жағдай заңнамада сотталғандардың арнайы құқықтық мәртебесін нақты анықтауды қажет етті, осыған Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 3-бөлімі (9-14-бап) арналған. Онда жазаның кез келген түрін өтеп жүрген сотталғандардың құқықтары мен міндеттері айқындалады. Сотталғандардың құқықтық мәртебесі әлеуметтік, тарихи өтпелі категория екенін және оның мазмұны өркениеттің даму деңгейінің, мемлекеттік жүйенің, қылмыс деңгейінің өзгеруімен өзгеретінін атап өткен жөн.

Сотталған адамдар, ҚР ҚК Ерекше бөлігінде көзделген және қылмыс немесе қылмыстық теріс қылық жасауда кінәлі деп танылған, қоғамға қауіпті іс-әрекеттер жасаған азаматтық қоғам өкілдерінің ерекше санаты екендігі белгілі.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін кінәлілерді жазалай отырып, мемлекет оларға жасалған іс-әрекеті үшін белгілі бір жауаптылықты қамтамасыз ете отырып, ҚР ҚК-нің 39-бабы 2-бөлігінде бекітілген әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталған адамды түзеу, сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу мақсаттарына жетуге ұмтылады. (ҚР Қылмыстық кодексі: Оқу құралы 2021а: 38)

Осыған ұқсас мақсаттар ҚР ҚАК-нің 4-бабында (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-

атқару заңнамасының мақсаттары мен міндеттері) тұжырымдалған, онда Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару заңнамасының мақсаттары әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталғандарды түзеу, алдын алу болып табылады деп жазылған.

Көрсетілген мақсаттарға сәйкес Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасының міндеттері:

1) жазаларды және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын орындау мен өтеудің тәртібі мен шарттарын реттеу;

2) сотталғандарды түзеу құралдарын айқындау;

3) сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;

4) сотталғандарға әлеуметтік бейімделуде көмек көрсету болып табылады.

(ҚР Қылмыстық кодексі: Оқу құралы 2020б : 12)

Көріп отырғанымыздай, қазақстандық заң шығарушы жазаны орындау үшін сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету сияқты маңызды салаға назар аударды.

Бізге белгілісі, заңның үстемдігі бірінші кезекте өз азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық мүдде құруды көздейді.

Бұл ереже ҚР Конституциясының 1-бабының ережелерінен туындайды, оған сәйкес Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады (ҚР Конституциясы: оқу құралы 2019)

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаев өзінің 2020 жылғы 1 қыркүйектегі жолдауында ел азаматтарының құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету проблемаларына баса назар аударды. Оларға әлеуметтік-экономикалық дамудың бірде-бір аспектісі заң үстемдігінсіз және азаматтарымыздың қауіпсіздігіне кепілдік берусіз сәтті жүзеге асырылмайтындығы айтылды.

«Еститін мемлекет» – бұл шын мәнінде «Әділ мемлекет» құрылысының тұжырымдамасы болып табылады. Азаматтардың проблемаларын жай ғана есту және көру жеткіліксіз, бастысы оларға дұрыс және объективті жауап беру.

Алда мемлекеттің азаматтардың мүдделеріне қызмет етуінің жаңа стандарттарын әзірлеу бойынша үлкен жұмыс күтіп тұр.

Мұнда құқық қорғау және сот жүйелері маңызды рөл атқарады. Мұнда реформалар өте қажет.

Қазіргі өмір тез өзгеруде. Күштік құрылымдары озық жұмыс әдістеріне көбірек сүйенетін болса, соғұрлым оларда халықаралық тәжірибенің контекстіне еніп кету мүмкіндігі мол болады.

Елдегі қазіргі жағдай құқық қорғау органдарына жаңа талаптар қояды, олар азаматтардың сұраныстарына жауап беруі тиіс.

Алайда, құқық қорғау жүйесінің жұмысында өткеннің инерциясына байланысты айыптау әлі де басым. Азаматтар қылмыстық қудалау шеңберіне негізсіз тартылатын жағдайлар жиі кездеседі.....

Қылмыстық саланы ЭБДҮ дамыған елерінің үлгісі бойынша жаңғырту қажет. Бізге азаматтардың құқықтарын уақтылы қорғауды қамтамасыз ететін және жоғары халықаралық стандарттарға сай келетін үлгі қажет (Егемен Қазақстан 2020). Мемлекет басшысының бұл ұстанымы жазаларды орындау проблемасына тікелей байланысты, өйткені біздің қоғам мүшелерінің өздерінің конституциялық құқықтары үшін сотталған және уақытша шектелген және сонымен бірге мемлекет тарапынан ерекше назар аударуды қажет ететін санаты туралы сөз болып отыр.

Біздің ойымызша, заңға бағынатын және сотталған адамдар арасындағы шекара жасалған қылмыстар үшін шартты болып табылады, өйткені кез-келген заңға бағынатын азамат сотталушылардың орнында болуы мүмкін, сондай-ақ өз құқықтары уақытша шектелген кез-келген сотталған адам қалыпты өмірге сәтті оралуы мүмкін.

Қазіргі тарихта мұндай, яғни бір топтан екінші топқа ауысу қозғалыстары көп.

Мұндай ауысудың ең жарқын мысалы – сотталған адамнан ел президентіне айналған Нельсон Манделаның тұлғасы болып табылады.

Оның өмірбаянынан мысалдар келтірейік. Нельсон Холилала Мандела – Оңтүстік Африканың мемлекеттік және саяси қайраткері. 1994 жылғы 10 мамырдан 1999 жылғы 14 маусымға дейін ОАР Президенті; апартеидтің өмір сүру кезеңінде адам құқықтары үшін күрестегі ең танымал белсенділердің бірі, ол үшін 27 жыл түрмеде отырған.

Мандела өмірінің көп бөлігінде түсініксіз тұлға болды. Демократия мен әлеуметтік әділеттіліктің символы ретінде танымал, ол 250-

ден астам марапаттарға ие болды, оның ішінде Нобель сыйлығы да бар.

Біріккен Ұлттар Ұйымының қамаудағылармен қарым-қатынас жасауға қатысты ең төменгі стандарттық қағидалары (Нельсон Мандела қағидалары) әлемдік қоғамдастық жалпыға бірдей мойындаған болып табылады және халықаралық құқықтың барлық субъектілері, оның ішінде Қазақстан Республикасы үшін ұсынымдық сипатта болады.

Өмір сүру құқығы және жеке бас бостандығы Үндістандағы адам құқықтарының тірегі болып табылады. Өзінің оң көзқарасы мен белсенділігі арқылы Үндістанның сот жүйесі адам құқықтарының бұзылуына қарсы тиімді құралдарды қамтамасыз ететін институт ретінде қызмет етті. «Өмір мен жеке бас бостандығына» либералды және жан-жақты мән бере отырып, соттар көптеген құқықтарды тұжырымдап, бекітті (<http://legalservicesindia.com/>).

Мысалы, қазіргі заманғы құқық қолдану практикасында Үкіметтің, Министрліктің, ведомстволардың, облыстық өңірлердің (Қазақстан, Ресей) бұрынғы басшылары қоғам үшін күпеген жерден қылмыстық жауаптылыққа тартылғандардың қатарында болған, сондай-ақ кейбір бұрынғы сотталғандар толық ақталған және Парламенттің (Украина) депутаттары, елдің (Қырғызстан Республикасы) премьерлері және тіпті президенттері болған жағдайлар аз емес.

Өздеріңіз білетіндей, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мемлекеттің қорғауында.

Мысалы, ҚР ҚК-нің 39-бабының 2-бөлігінде «Жазаның дене азабын тарту немесе адамның қадір-қасиетін қорлау мақсаты болмайды», ал ҚР ҚАК-нің 3-бөлігінде «Жазаларды және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын орындаудың дене азабын келтіру немесе адамның қадір-қасиетін қорлау мақсаты болмайды» (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>) делінген, олар жазаны орындау кезеңінде сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін мүлтіксіз сақтауды міндеттейді.

Сондай-ақ сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету туралы талап ҚР ҚАК-нің «Адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін сақтау» 5-бабының (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару заңнамасының қағидааттары) 1-тармағының (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>), 1-бөлігінде «Қазақстан

Республикасы сотталғандардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін құрметтейді және қорғайды, оларды түзеу құралдарын қолданудың заңдылығын, сондай-ақ құқықтық қорғауды және жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді» және 2-бөлігінде «Сотталғандардың Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қылмыстық кодексінде және өзге де заңдарында, ҚР ҚАК 9-бабында (Сотталғандардың құқықтық жағдайының негіздері) белгіленген шектеулері бар Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары, бостандықтары және міндеттері болады».-делінген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>).

Б.К. Шнарбаев сотталғандардың негізгі құқықтары жалпыазаматтық құқықтарды, конституциялық құқықтарды қамтитынын, жазаның түріне немесе жеке факторларға қарамастан, мызғымас және әрбір сотталған адамға тиесілі екенін атап өтті. Сотталғандардың негізгі құқықтарының төмендеуі қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері мен органдарының әкімшілігі тарапынан озбырлыққа әкелуі мүмкін (Шнарбаев 2017: 44).

С. М. Зубарев сотталғандардың құқықтық мәртебесі туралы жеткілікті терең түсінік береді, оған сәйкес құқық теориясы мен қылмыстық-атқару құқығы доктринасындағы «құқықтық мәртебе» және «құқықтық жағдай» ұғымдары балама болып саналады. Ең қысқа түрде сотталушының құқықтық мәртебесі сотталушының қоғамдағы заңды бекітілген жағдайы ретінде анықталады. Құқықтық мәртебенің негізінде нақты әлеуметтік мәртебе, яғни сотталушының қазіргі қоғамдық қатынастар жүйесіндегі нақты жағдайы жатыр. Құқық әлеуметтік реттеуші ретінде тек осы ережені бекітеді, оны заңнамалық шеңберге енгізеді. (Зубарев 2013: 89)

Бірақ сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін сотталғандардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету талап етіледі (ҚР ҚАК 12-б.)

Сондықтан сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін, олардың жеке басын, өмірі мен денсаулығын қорғау – мемлекеттің заңға бағынатын барлық азаматтарын қорғау сияқты мемлекеттің міндеті. Сонымен қатар, бұл жерде адамдардың маңызды тобы туралы әңгіме болуда.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.

«Қазақпарат» Халықаралық ақпарат агенттігінің (ХАА) 2021 жылғы 17 ақпандағы ақ-

параты бойынша ҚР Парламенті Сенатының Конституциялық заңнама, сот жүйесі және құқық қорғау органдары комитеті отырысының қорытындыларына сілтеме жасай отырып, қазіргі уақытта Қазақстанда 64 түзеу мекемесінде 25 827 сотталған жазасын өтеп жатыр, 16 тергеу изоляторында 5 805 адам қамауда отыр. «Түрме халқының» саны көп болғандықтан, Қазақстан әлемдік түрме рейтингінде 100-ші орынды алады (бұрын тәуелсіздік таңында – 90-шы жылдардың бірінші жартысында Қазақстан «түрме» халқының саны индексі бойынша 100 мыңға жуық тұтқын санымен АҚШ пен Ресейден кейін әлемде 3-ші орынды иеленген болатын).

ҚР ПМ ҚАЖ комитетінің деректері бойынша Қазақстанның егеменді дамуы кезеңінде түзеу мекемелері арқылы бір жарым миллионнан астам адам өткен.

Жазаны орындау барысында азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жөніндегі міндетті іске асыру Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару заңнамасының ережелерінен туындайтын маңызды мемлекеттік міндет болып табылады.

Сондықтан ҚР ПМ Қылмыстық-атқару жүйесі комитеті мен оның құрылымдық бөлімшелері барлық азаматтық қоғам сияқты барлық сотталғандарды қалыпты өмірге және заңға бағынатын мінез-құлыққа қайтаруға тырысады.

Қоғамнан оқшаулаумен байланысты жазаларға сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету проблемасы ұстау режимі, түзеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасының жай-күйі, сотталғандардың құқықтық жағдайы және оларды басқа сотталғандар немесе түзеу мекемесінің әкімшілігі тарапынан әртүрлі қысымшылықтан қорғау, тамақтандыруды ұйымдастыру, еңбекті пайдалану, медициналық қамтамасыз ету, оқыту, түзеу мекемелеріндегі сотталғандардың жеке қауіпсіздігі сияқты жазаны орындаудың көптеген аспектілерімен тығыз байланысты.

Өздеріңіз білетіндей, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етуге, олардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз етуге белгілі бір шығындар мен жазаларды орындау сияқты бүкіл құқық қолдану процесінің маңызды аяқталу кезеңіндегі кемшіліктер кедергі келтіреді.

Жазаны орындаудың негізгі аспектілерін белгілейік, біздің ойымызша оларды шешу сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделері

рінің қорғалуын жақсартуға және нығайтуға мүмкіндік береді.

Бірінші. Жазаны орындау Қылмыстық кодексте (ҚР ҚК 39-бабы) және Қылмыстық-атқару заңнамасында (ҚР ҚАК 4-бабы) бекітілген жаза мақсаттарын ғана емес, сондай-ақ сотталған адамды қоғамға қайтару жөніндегі шаралар кешенін көздейді.

Сондықтан жазаны орындау проблемасы қайта ойластыруды және одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Әсіресе, ұстау режимі сияқты аспектілер (сотталғандардың жекелеген санаттарын түзеу мекемесінен тыс жерлерде еңбекке пайдалану мүмкіндігі, туыстарымен, жақындарымен және т.б. тығыз байланыс).

Елдің егеменді дамуының отыз жылында азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзі айтарлықтай өзгерді, алайда жазаларды орындау жүйесі іс жүзінде бұрынғы деңгейде қалды (материалдық база, жазаны өтеу жағдайлары, жұмыс нысандары мен әдістері, ұстау режимі және т. б.).

Сотталған азамат түзеу мекемесіне түскен соң, жазаны орындау жүйесінің жабық болуы себебінен ол жеткілікті түсінбейді, тек ыңғайсыздықты ғана емес, сонымен бірге белгілі бір стрессті де сезінеді. Сотталушының бұл жағдайы оның өкілі болып табылатын бүкіл азаматтық қоғамға беріледі, бұл тек наразылықты ғана емес, кейде азаматтық қоғам арасындағы наразы көңіл-күйді де тудырады.

Екінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуына жазаны орындау жүйесінде туындаған дағдарыс (материалдық базаның әлсіздігі, жалақының төмендігі, кәсіптің беделсіздігі, жұмыстың ауыр және зиянды жағдайлары және т.б.) кедергі келтіреді, бұл кезде «жоғарыдан» яғни жазаны орындау жүйесінің өзі мүмкін болмай қалады, ал «төменнен» яғни сотталғандар ескіше өмір сүргісі келмейді (азаптау, ұстау режимі мен жағдайлары, қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасындағы шығындар, жоғары ақы төленетін жұмыстың болмауы, кәсіптік оқыту жүйесінің әлсіздігі, медициналық қызмет көрсетудің жеткіліксіздігі және басқа көптеген факторлар).

Қазақстан Республикасы пенитенциарлық жүйесінің күрделі материалдық-техникалық жай-күйі туралы жоғарыда аталған ҚР Парламенті Сенаты комитетінің отырысында айтылды.

Осылайша, ҚР ПМ ҚАЖК төрағасы Ж.Б. Ешмағамбетовтың баяндамасында пенитенциарлық инфрақұрылымды жаңғырту және

жаңа түрмелер салу бойынша қабылданып жатқан шараларға қарамастан, көптеген түзеу мекемелеріндегі ғимараттар мен құрылыстардың тозуы әлі де проблема болып қалып отыр, оны шешу бюджет қаражатын бөлуді талап етеді.

«Қазір камерада ұстайтын 9 мекеме жұмыс істейді, онда 4 мыңға жуық сотталған бар. Жұмыс істеп тұрған ҚАЖ мекемелерінің негізгі қорлары өткен ғасырда салынған 30-70-ші жылдардағы барақ үлгісіндегі ғимараттар мен құрылыстар болып табылады. 42 түзеу мекемесін қайта жаңарту талап етіледі (<https://www.inform.kz/>).

Көріп отырғанымыздай, қылмыстық жазаларды орындау жүйесінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қалыптастыру туралы Жолдауының ережелерін іске асыру тұрғысынан мемлекеттік деңгейде өзінің дереу шешілуін талап ететін айтарлықтай күрделі жағдай қалыптасты, өйткені ол сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етуге тікелей әсер етеді.

Ғалымдардан, мамандардан, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен, еліміздің халықаралық үкіметтік емес ұйымдарының өкілдерінен қылмыстық-атқару жүйесінің шетелдік мекемелеріне бару, жазаны орындау мәселелеріне арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларға қатысу мүмкіндігі біздің мемлекетіміз үмтылуы және құруы қажет түзеу мекемелерінің материалдық базасының қажетті жай-күйін көруге көмектесті.

Сондықтан ҚР ҚАК 89-бабында айқындалған қылмыстық-атқару жүйесі мекемесінің әрбір түрі үшін (ең төменгі, орташа қауіпсіздік, кәметке толмағандар үшін орташа қауіпсіздік, ең жоғары, төтенше, толық, аралас қауіпсіздік мекемелері) үлгі ережені сотталғандарды ұстаудың белгіленген режимін ескере отырып, үкіметтік деңгейде пысықтап, бекіту керек еді және оны қатаң ұстану керек.

Бұдан басқа, кәметке толмағандарға арналған қауіпсіздігі барынша төмен, қауіпсіздігі орташа мекемелерді әдеттегі тұрғын үй-жайларға (биік қоршаусыз, торсыз және тікенді сымсыз), бірақ бақылаудың тиімді жүйелерімен қайта жабдықтау, ал қауіпсіздігі барынша жоғары, төтенше және толық қауіпсіздік мекемелерін керісінше, ҚР ҚАК 89-бабында көзделген жазаны орындау жүйесі мекемелері түрлерінің жаңа атауларында ғана емес, сонымен қатар олардың мазмұнында да айырмашылық болуы үшін бақылаудың режимдік құралдарымен қосымша күшейту орынды болар еді.

Үшінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету жаңа өндірістік қатынастарды қалыптастыру қажеттілігімен байланысты болуы керек, өйткені нарықтық қатынастар жағдайында мемлекет сотталғандарға жазаны орындау кезеңінде жұмыс істеуге және лайықты жалақы алуға жағдай жасауы керек.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде орын алатын, бірден ақпарат құралдарында жарияланатын оқиғалардың көпшілігінің негізгі себебі сотталғандардың жаппай жұмыспен қамтылмауы, олардың ақылы еңбекпен, оқумен қамтылу пайызының төмендігі болып табылады.

Өндірістік қатынастардың қалыптасқан жүйесін икемді, пайдалы, дұрыс және өндірістік қатынастардың барлық тараптарына пайдалы болатындай етіп түбегейлі өзгерту қажет.

Бұрынғы КСРО тәжірибесі бойынша қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріне сотталғандарға жұмыс істеуге және ақша табуға мүмкіндік беретін қуатты және тиімді өндірістер құрылды, бұл ретте олардың ұсталуын өтеп қана қоймай, мемлекеттік бюджет үшін үлкен пайда әкелуіне де жағдай жасалды.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің кәсіпорындарында мемлекеттік тапсырыстарды орналастыруды мемлекеттік деңгейде ұйымдастыру, шығарылатын өнімге жеңілдікпен салық салуды, өндірісті жеңілдікпен кредиттеуді көздеу, өндіріске жеке капиталды белсенді тарту үшін және сотталғандардың жеке еңбек қызметі үшін қажетті жағдайлар жасау, еңбек қызметінің жағдайларын, оның ішінде сотталғандардың еңбегіне ақы төлеуді еңбек заңнамасына сәйкес қамтамасыз ету, оларды күтіп-бағуға жұмсалған қаражатты өтеуден босату, сондай-ақ жеке шоттарға кепілдендірілген аударымдарды ұлғайтуды қарастыру және т. б.

Сотталған адам босатылғаннан кейін мемлекет үшін кезекті ауыртпалық болмайтындай, ал жазасын өтеу кезеңінде алған өзінің жинақтарына ие бола отырып, жаңа толыққанды өмірге оңай еніп, қаражаттың болмауы себебінен қылмыстық өткенге оралмайтындай етіп пенитенциарлық мекемелердің оң шетелдік тәжірибесін зерделеп, практикаға барлық жерде енгізу қажет.

Өндірістік қатынастар жүйесін жазаны орындаудың прогрессивті жүйесімен, сондай-ақ шартты түрде мерзімінен бұрын босату шарттарымен байланыстыру орынды болар еді, бұл қылмыстық жаза мақсаттарын іске асырудың тиімділігіне оң әсер ететін болады.

Төртінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін оларды оқыту жүйесі арқылы қамтамасыз етуді күшейту.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі қазіргі оқыту жүйесі өмірдің қойылатын талаптарына жауап бермейді, өйткені ол негізінен бастауыш білімі жоқ адамдарға арналған.

Орта білімнен кейінгі және тіпті жоғары білім беру бағдарламалары бойынша даярлауды, сондай-ақ тар, сұранысқа ие мамандықтар бойынша даярлау мен қайта даярлауды көздейтін сотталғандарды оқытудың жаңа нысандарын енгізу ұсынылады.

Мысалы, Нельсон Манделаның өмірбаянынан қызықты мысал, ол қамауда болған кезде Лондон университетінде сырттай оқу бағдарламасы бойынша оқып, кейіннен заң ғылымдарының бакалавры дәрежесін алады.

Сотталғандарды оқытуды сотталған адамның ЖОО-да немесе колледжінде қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқшаулау жағдайында оқыту мемлекет есебінен жүзеге асырылатындай, білім алушыларға стипендиялар төлей отырып, ҚР БҒМ Білім беру гранттарын беру жолымен, ал сотталған адамның оқуы олардың еңбегіне теңестірілетіндей етіп ұйымдастыруға болады.

Мұндай тәсіл әрбір сотталған адамның өз мерзімін өтегеннен кейін тозбаған және сыртқы әлемнен ажырамаған, өмір сүру құралдарынсыз, жаңа қылмыстар жасауға дайын емес, құжатпен және өндірісте сұранысқа ие маманның білімімен, бастапқы жинақтарымен бостандыққа шығуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, мемлекеттің экономикалық дамуының қазіргі деңгейі мен Қазақстан Республикасы халқының салыстырмалы түрде саны аздығы жағдайында бұл утопия емес, толығымен шешілетін міндет болып табылады.

Бесінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету үшін сотталғандар мен түзеу мекемелерінің қызметкерлері арасында жылдар бойы қалыптасқан ескі қатынастарды елеулі түзету және жаңа қатынастарды қалыптастыру қажет.

Жазаларды орындау тәжірибесі, әсіресе бұрынғы сотталғандарға жүргізілген сауалнамалар көрсеткендей, бұл салада проблемалар көп. Бұл сотталғандар тарапынан ұстау режимін сақтамау, түзеу мекемелері қызметкерлерінің тарапынан бұзушылықтар (сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттер, азаптаулар, әртүрлі теріс пайдаланушылықтар және т.б.), олар соңғы уақытта

бұқаралық ақпарат құралдарында талқылау және Қазақстан Республикасында ең жоғары мемлекеттік деңгейде қарау тақырыбына айналды.

Сонымен қатар, белгілі кеңестік-ресейлік ғалымдар (А.Е. Наташев, Н.А. Стручков, В.И. Селиверстов, И.В. Шмаров және т. б.) дұрыс атап өткендей, жазаны орындау жүйесінде құқықтық реттеу әдісінің императивті сипаты қалыптасты, өйткені жаза мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады, содан кейін оны орындау құқықтық реттеу әдісінің сипатын – құқықтық қатынастар субъектілерінің теңсіздігін білдіретін императивті («билік – бағыну» әдісі) деп анықтайды. (Анисимкова 2008: 14)

Көрнекті итальяндық ғалым Ч. Ломброзо бір кездері түрмедегі бюрократия соқыр болмаса да, әрдайым жақыннан көрумен ерекшеленетінін, түрмелердің тұрғындарын, әсіресе жеке камераларды нағыз адам кесектері үшін, қолдарсыз, аяқтарсыз, дауыссыз деп санайтынын дұрыс атап өтті, соған қарамастан бұл бақытсыздардың арасында нәзік сезімді адамдар барын болжауға болатынын атап көрсетті. Олардың белсенділігі, дауысы және тіпті ең жасырын ойлары барлық жерде: қабырғаларда, кереуеттерде, ішетін ыдыстарында, терілерінде және тіпті серуендеу кезінде ылғал құмда көрініп тұрады (Ломброзо 2018: 195)

Айта кету керек, жазаны орындау сотталушы үшін жазаның қосымша немесе жаңа түріне айналмауы керек, өйткені бұл кейде іс жүзінде жиі кездеседі.

Жазаны орындау кезінде: сотталғандардың құқықтық жағдайын, олардың жеке қауіпсіздігін, сотталғандардың ар-ождан бостандығын, сотталғандардың өтініштерін қарау тәртібін, өз құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғау мүмкіндігін қамтамасыз ететін нормалар ескерілуге тиіс.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің жанынан пенитенциарлық пробация шеңберінде сотталғандардың проблемаларымен айналысатын бөлімдер (топтар) құрылу қажет. Мысалы, сотталған адамға олардың проблемаларын шешуде, егер бар болса және қажет болса, олардың кінәсіздігін көрсететін жағдайларды анықтау мүмкіндігіне және т.б. мысал келтірсек, кінәсіз

адамдарды бас бостандығынан айыруға негізсіз соттау, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзу бізде көптеп кездеседі.

Бұл тәсіл қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері қызметкерлерінің сотталғандармен антагонистикалықтан одақтастыққа қалыптасқан қатынастарын қайта құруға мүмкіндік берер еді.

Алтыншы. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін мемлекет оларды әлеуметтік оңалту мәселелерін шешуге назар аударғаны жөн.

Жазаны орындаудың оң нәтижелерін бекіту үшін жазаны өтеу кезеңінде де (пенитенциарлық қылмыс), сондай-ақ жазаны өтегеннен кейін де (рецидивті қылмыс) қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауды азайту, ал перспективада бәрінен қысқарту болып табылады.

Қазақстанда халық саны тапшы және аумағының үлкен болуы кезінде мемлекет қылмыстық жолға түскен және бас бостандығынан айыру сияқты жаза түріне сотталған өзінің әрбір азаматы үшін күресіп, оны қоғамға және мемлекетке ең аз шығынмен қызмет етуге қайтаруға тырысуы керек.

Жетінші. Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге жанама ғана емес, сондай-ақ тікелей қатысы бар Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын одан әрі жетілдіру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет.

Жұмыс нәтижелерінің тәжірибелік құндылығы.

Жалпы алғанда, қылмыстық жазаны өтейтін адамдардың құқықтық жағдайы қылмыстық жазаны өтеу кезінде сотталғандардың құқықтық нормалары арқылы бекітілген ереже ретінде тұжырымдалуы мүмкін.

Енгізілген ұсыныстарды іске асыру қылмыстық жаза мақсаттарының орындалуын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сондай-ақ бұл маңызды мемлекеттік функция болып табылады, сонымен қатар қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің негізгі талабы ретінде сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделері бірінші кезекте бұлжытпай қамтамасыз етілетін жазаны орындаудың жаңа моделін құруға көмектеседі.

Әдебиеттер

- Казахстан в новой реальности: время действий: Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 года // «Казахстанская правда». – 2020. – 2 сентября.
- Конституция Республики Казахстан. Практическое пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2019. – 44 с.
- ҚР Конституциясы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Уголовный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2021. – 268 с.
- Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2020. – 100 с.
- Role of Judiciary in Protecting the Rights of Prisoners // <http://legalservicesindia.com/>
- Шнарбаев Б.К., Мизанбаев А.Е. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан: Учебник. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «Челябинский государственный университет», 2017. – 512 с.
- Уголовно-исполнительное право: учебник для вузов / С.М. Зубарев, В.А. Козакова, А.А. Толкаченко. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 455 с.
- Сенаторы обсудили вопросы пенитенциарной системы страны // <https://www.inform.kz/>
- Уголовно-исполнительное право /Под ред. В.М.Анисимкова, В.И. Селиверстова. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 413 с.
- Ломброзо Ч. Преступление. Невейшие успехи науки о преступнике. Анархисты: монография /сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 314 с.
- <https://auimvd.edu.kz/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BD%D0%B0-2-%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%8F-2-%D1%82%D0%BE%D0%BC-2.pdf>
- <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/6-kniga-2016-.pdf>

References

- Kazakhstan v novoj real'nosti: vremja dejstvij: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan K.-Zh.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2020 goda [Kazakhstan in a new reality: time for action: Message of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh.K. Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020] // «Kazahstanskaja pravda». – 2020. – 2 sentjabrja.
- Konstitucija Respubliki Kazahstan. Prakticheskoe posobie [The Constitution Republic of Kazakhstan: A practical guide]. – Almaty: TOO «Izdatel'stvo «Norma-K», 2019. – 44 s.
- QR Konstitucijasy [Constitution Republic of Kazakhstan] // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
- Qazaqstan Respublikasynyng Qylmystyq-atqaru kodeksi Qazaqstan Respublikasynyng Kodeksi 2014 zhylygy 5 shildedegi № 234-V QRZ [Criminal executive code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 234-V kr.] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000234>
- Qazaqstan Respublikasynyng Qylmystyq kodeksi Qazaqstan Respublikasynyng Kodeksi 2014 zhylygy 3 shildedegi № 226-V KRZ [Criminal executive code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 234-V kr.] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan: Prakticheskoe posobie [The Ugolovny code of the Republic of Kazakhstan: practical application.]. – Almaty: «Izdatel'stvo «Norma-K», 2021. – 268 s.
- Ugolovno-ispolnitel'nyj kodeks Respubliki Kazahstan: Prakticheskoe posobie [The Executive Code of the Republic of Kazakhstan: practical application.]. – Almaty: «Izdatel'stvo «Norma-K», 2020. – 100 s.
- Role of Judiciary in Protecting the Rights of Prisoners // <http://legalservicesindia.com/>
- Shnarbaev B.K., Mizanbaev A.E. Ugolovno-ispolnitel'noe pravo Respubliki Kazahstan [The Law of the Republic of Kazakhstan.]. Uchebnik [Book]. – Kostanaj: Kostanajskij filial FGBOU VO «Cheljabinskij gosudarstvennyj universitet», 2017. – 512 s.
- Ugolovno-ispolnitel'noe pravo: uchebnik dlja vuzov [Penal enforcement law: textbook for universities] /S.M. Zubarev, V.A. Kozakova, A.A. Tolkachenko. – 5-e izd., pererab. i dop. – M.: Izdatel'stvo Jurajt, 2013. – 455 s.
- Senatory obsudili voprosy penitenciarnoj sistemy strany [Senators discussed issues of the country's penitentiary system] // <https://www.inform.kz/>
- Ugolovno-ispolnitel'noe pravo [Penal enforcement law] /Pod red. V.M.Anisimkova, V.I. Seliverstova. – Rostov n/D: Feniks, 2008. – 413 s.
- Lombrozo Ch. Prestuplenie. Novejšie uspehi nauki o prestuplenike. Anarhisty: monografija [Crime. The latest advances in the science of criminology. Anarchists: monograph]/sost. i predisl. V.S. Ovchinskogo. – M.: INFRA-M, 2018. – 314 s.
- <https://auimvd.edu.kz/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BD%D0%B0-2-%D0%B8%D1%8E%D0%BD%D1%8F-2-%D1%82%D0%BE%D0%BC-2.pdf>
- <https://www.kstu.kz/wp-content/uploads/docs/6-kniga-2016-.pdf>

3-бөлім
**ТАБИҒИ РЕСУРС
ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 3
**NATURAL RESOURCE
AND ENVIRONMENTAL LAW**

Раздел 3
**ПРИРОДОРЕСУРСОВОЕ
И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО**

Grzegorz Niziol

Higher School of International Relations and Social Communications in Helm, Poland, Helm
e-mail: grzegosnizel@mail.ru

LEGAL CONTENT OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

In our opinion, environmental and legal culture can be with compliance of environmentally important activities with legal norms it should be understood as the state of individual and public consciousness that is characterized. This is the quality of norms, their knowledge in society, concept and interpretation, and also the environmental rights of a person in all legal ways protection of environmental tasks in everyday life and professional activities level of willingness to perform sustainable environmental and legal culture it depends on the level. Environmental education, education in the field of the environment one of the main and necessary conditions for sustainable development in the transmission system acts as a. When determining the goals of this issue, the most first, using scientific data in the local context and at the same time, paying special attention to professional training in this area, problems of education, the environment for all segments of the population development and development of the environment and implementation of concepts in the field of development in all curricula attention is paid to ensuring the needs of the population. Thus, environmental education is an immanent component of sustainable development all its basic provisions are clear or secretly introduces, as one of the most important tools to achieve the goal it is divided into two parts.

Key words: environmental legal order, environmental legislation, legal order, environmental law, environmental legal consciousness.

Гжегош Низел

Хельмдегі халықаралық қатынастар және әлеуметтік коммуникациялар жоғары мектебі, Польша, Хельм қ.
e-mail: grzegosnizel@mail.ru

Экологиялық білім берудің құқықтық мазмұны

Біздің ойымызша, экологиялық-құқықтық мәдениетті кез келген экологиялық маңызды қызметтің құқықтық нормаларға сәйкестігімен сипатталатын жеке және қоғамдық сананың жай-күйі деп түсіну керек. Бұл нормалардың сапасы, олардың қоғамдағы білімі, түсінігі мен түсіндірілуі, сондай-ақ адамның экологиялық құқықтарын барлық заңды жолдармен қорғауға, күнделікті өмірде және кәсіби қызметте экологиялық міндеттерді тұрақты орындауға дайын болу деңгейі экологиялық және құқықтық мәдениет деңгейіне байланысты болып келеді. Экологиялық білім беру, қоршаған орта саласындағы білім беру жүйесінде тұрақты дамудың негізгі және қажетті шарттарының бірі ретінде әрекет етеді. Осы мәселенің мақсаттарын айқындау кезінде, ең алдымен, жергілікті мәнмәтінде ғылыми деректерді пайдаланып және осы саладағы кәсіптік даярлыққа ерекше назар аудара отырып, халықтың барлық топтары үшін білім берудің, қоршаған орта мәселелері бойынша ағартудың және дамудың қолжетімділігін және қоршаған орта мен даму саласындағы тұжырымдамаларды барлық оқу бағдарламаларына енгізу қажеттілігін қамтамасыз етуге назар аударылады. Осылайша, экологиялық білім тұрақты дамудың имманентті құрамдас бөлігі болады, оның барлық негізгі ережелерін айқын немесе жасырын түрде енгізеді, мақсатқа жетудің маңызды құралдарының бірі ретінде ерекшеленеді.

Түйін сөздер: экологиялық құқық тәртібі, экологиялық заңнама, құқық тәртібі, экологиялық құқық, экология, экологиялық құқықтық сана.

Гжегош Низел

Высшая школа международных отношений и социальных коммуникаций в Хелме, Польша, г. Хельм
e-mail: grzegosnizel@mail.ru

Правовое содержание экологического образования

На наш взгляд, под эколого-правовой культурой следует понимать состояние индивидуального и общественного сознания, характеризующееся соответствием любой экологически важной деятельности правовым нормам. Качество этих норм, их знание, понимание и интерпретация в обществе, а также уровень готовности защищать экологические права человека всеми законными способами, регулярно выполнять экологические обязанности в быту и профессиональной деятельности зависят от уровня экологической и правовой культуры. Экологическое образование выступает одним из основных и необходимых условий устойчивого развития в системе экологического образования. При определении целей данного вопроса, используя научные данные в местном контексте и в то же время уделяя особое внимание профессиональной подготовке в этой области, проблемам образования, окружающей среды и реализации концепций в области

развития, прежде всего уделяется внимание обеспечению потребностей населения. Таким образом, экологическое образование является имманентным компонентом устойчивого развития, которое явно или косвенно внедряет все его основные правила, выделяется как одно из важнейших средств достижения цели.

Ключевые слова: экологический правопорядок, экологическое законодательство, правопорядок, экологическое право, экологизм, экологическое правосознание.

Introduction

The concept of «law and order» has been widely studied in the theory of state and law. However, in relation to environmental law in Kazakhstan, it was not the subject of a separate study. Thus, the theoretical study of the concept of environmental law and order is an urgent problem of the current stage of development of Kazakhstani legal science.

Materials and methods

The study analyzes the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries. With the help of the conceptual method, the provisions of the Aarhus Convention, its key requirements are analyzed, its fundamental role in the sphere of harmonization of relations “man-environment” is determined.

Through the joint application of statistical and comparative methods, the effectiveness of environmental policy in the Republic of Kazakhstan was identified and compared on the basis of data on the effectiveness of environmental policy in the countries of the world in recent years.

Classical research methods are applied – the conceptual method; statistical method; comparative legal method; historical and legal method; method of analysis and synthesis; method of using big data.

From the latest innovations in scientific research, we will apply the method of using «big data». Data-driven research methods expand the methodological possibilities of researchers in an unprecedented way. The digitization of most aspects of citizens’ lives is yielding vast amounts of data. Global networks are changing traditional ideas about space and boundaries, allowing scientists to track and connect with people over long distances. Various methodological schools seek to exploit this potential.

Main part

Industrially developed the formation and development of industrial production is a new relationship between man and nature goes along with the appearance of consumerism. F. Bacon is view that the purpose of science and technology is to dominate nature showed. Nature as an object of intense trans-

formational activity and is understood as a storehouse that can be used without measurement and calculation started the so-called «second nature» is the artificial existence of man with the emergence of the environment, the natural environment suffered more (Vasilchuk 2017: 320).

Current environmental safety threats management, organizational, aimed at solving them from society legal and legal decision-making, as well as the existing environmental formation of not only the improvement of legislation, but also the ecological consciousness of the population, environmental protection enshrined in the legislation moral approach to strict compliance with regulations, environmental law modern education for the purpose of intolerance to the commission of violations and requires the maximum use of the potential of the upbringing system.

Nature expresses its condition through various signs, which are presence of tsunamis, floods, forest fires, earthquakes, and other natural disasters maybe. At present, the spontaneous development of relations with nature is individual life of not only objects, territories, countries, but also of all mankind. “I don’t know,” he said. This is the material and material relationship of man with living nature. This is explained by the fact that they are closely connected through spiritual needs, that is, humanity as a whole develops and develops its labor and spiritual experience by passing from generation to generation, it creates a cultural environment on earth. Stop the spontaneous development of events, how to manage them we can only realize the problem of knowledge. And now our in our case, this knowledge must master most of society, to people from school to university and society adult toptor is possible only through Universal environmental education.

Discussion

The uniqueness of environmental education lies in the fact that its educational goals are set in a new way “I don’t know,” he said. In this regard the most important goal of Environmental Education, which is the development of human and society formation of ecological culture (Bacon 1971: 590).

Allen A. Schmeider “The meaning of environmental enlightenment and general methods: its tasks and goals “in the work” environment speaking about the concept of “enlightenment”, supporters of this direction are gives a number of unifying conclusions. “Environmental enlightenment is develop a certain scale of values for students and understand the relationship of a person with culture and the bio-physical environment and some ideas to awaken the ability and aspiration to evaluate correctly a process that involves refinement” (Schweitzer 1973: 426).

The following definition was established in 1974 by UNESCO in Finland at the Environmental Education seminar organized by the Commission in Yammi recommended: “Environmental enlightenment-environmental protection goals it is one of the ways to achieve. This is both a separate field of knowledge and an independent study it is also not an object and must be carried out within the framework of full education, this includes continuous professional development.” (Åhlberg, 2005: 9–14).

However, later the concept of environmental enlightenment (or environmental Secondary Education) has become less used. He defined the concepts as “environmental education”, “the concepts of environmental education,” environmental education “began to replace. A number of author refer to environmental education and environmental education. By giving the definition, they can be defined as sees as non-interchangeable concepts. Here is what environmental education means socio-psychological approaches to careful attitude to nature a system of activities aimed at the development, and environmental education is the study of naturemaster the theory and practice of Rational Use and conservationhe believes that it should be understood as a directed learning system.

O.V. Ustyantseva analyzing the problem of environmental education, from the process of formation of ecological culture, environmental education, the most important link from the system of education and education is citizenship to the conclusion that the environmental consciousness of society and its legal basis come on. Being a structural element of Environmental Law, environmental legal consciousness of society with the environmental interests of society closely related. A high level of environmental awareness of a person and society provides rational and careful interaction with nature (Bowers 2004: 223-232).

Thus, the global environmental impact of a certain part of society understanding the existence of problems, recognizing them by the world commu-

nity and the willingness to solve them it is necessary to understand not only the importance, but also the importance of environmental norms direct compliance of citizens and their associations with the environment to the practically oriented activity aimed at Preservation, Restoration determines the presence.

Showing the relationship between legal awareness and environmental awareness they are grouped individually, and the legal we see that it is directly related to consciousness. Legal awareness-public and private a highly developed phenomenon belonging to the sphere of consciousness. It is the right of an individual to the concept and concept of the concept of the concept of the concept of the concept of the concept of the concept of the concept of the concept of represents a set. Legal culture is closely related to legal consciousness “I’m sorry,” he said, “ but I don’t know what you’re talking about.” In relation to it, it refer to the Psychological and ideological element. Together, it also includes legal behavior. This also includes the current the objective need for law in society, its social purpose, like justice, freedom, natural and inalienable human rights includes understanding the relationship with democratic ideals. So, this is attitude of people to acts of behavior, their legality or assessment from the point of view of illegality, strict compliance with the norms of law a set of psychological attitudes and value orientations we’ll show you. Formation of the legal consciousness of the individual the main ones that largely determine social and legal behavior are requires knowledge of components (properties).

This is what people environmentally significant behavior, their adoption of certain decisions it has a significant impact on the motives of an individual, a social group environmental and Legal Information, various environmental and to legal phenomena-environmental laws, specific norms of a certain approach to the activities of law enforcement agencies it is associated with the presence of. Epistemological approach of environmental legal consciousness the ability to distinguish two levels that differ in appearance and depth gives-simple and systematized-scientific. Well, in the legal literature along with the scientific and elementary level, the professional level of legal consciousness it is also different.

Simple environmental and legal consciousness compatible, not formed in the form of a system of logically related theories and ideas although, people who adhere to them have their own views, emotions, having ideas, interests and aspirations, in the life of society and the individual the role of the values of nature and the importance of law in its protection

knows, is ready to comply with the requirements of environmental and legal norms people. This type of consciousness includes environmental protection, legal training, knowledge gained in the process of communication with nature, as well as the past includes the experience left over from generations. Simple environmental law moral, reflecting environmental and legal reality to the content of consciousness attitudes, emotions are also included.

We need to focus on professional environmental legal awareness, this experience and knowledge in the application of environmental legislation, its requirements on the basis of deep understanding and understanding of the environmental situation, which is formed in lawyers, employees of law enforcement and special environmental bodies a set of ideas about law. Environmental law is also the definition of environmental and legal norms. To the beliefs of a person, his orientations and views, feelings and a valuable normative function, consisting in the influence of emotions performs. Environmental and legal norms depend only on the mind and emotions not only influence, but also the will of a PER on, the legal behavior encourages illegal, environmentally incorrect behavior prohibits. It is also important to note that both legal consciousness and environmental and legal consciousness also has a predictable function, ahead of the development of its reality it is worth noting the ability. Relevant environmental and legal views development can be ahead of the current legislation and stimulate its development. For the analysis of environmental and legal consciousness such as legal ideology and socio-legal psychology it is important to highlight the structural elements (sides). Legal ideology is the law of objective needs of Social Development in the categories (legality, justice, equality, rights and obligations unity) systematized, unity-based awareness. Legal ideas and the process of recognizing and forming the principles of ideology is impossible without social psychological components.

Public environmental and legal consciousness environmental and legal consciousness abstracted from individual, unimportant manifestations of reality and its the most general, which corresponds to the interests of the whole society, and not individual representatives shows patterns. Individual and group Environmental Legal Awareness environmental and Legal, which are included in the sphere of individual and group life of a person reflects aspects of reality. Public environmental and legal awareness only partially permeates individual and group consciousness. Public, Group and individual the scope and

depth of environmental and legal knowledge in the mind are different. Public environmental and legal consciousness to the environmental and legal consciousness of an individual affects, participates in its formation, makes a person the necessary environmental and with legal education, environmental and legal culture arming.

Group Environmental and legal consciousness is formal (sustainable, organized) and will be in informal groups. Classification of the population in terms of professional activity social groups whose activities are related to the protection of nature (special employees of environmental authorities), natural resources (logging, fisheries, etc.) that have a significant impact on nature (industrial heads of agricultural enterprises and organizations and employees). Conservation and reconstruction extensive discussion of decisions related to the creation of public opinion Environmental Protection, Environmental Protection, Environmental Protection, Environmental Protection, Environmental Protection and contributes to increasing the level of Environmental Legal Awareness, plays an important role in the formation of environmental and legal consciousness.

The formation of environmental consciousness is closely related to environmental knowledge it depends. Efforts of various countries in the field of environmental education coordination of the United Nations Education, Science and culture the organization for the protection of human rights and freedoms (UNESCO). Of these organizations at all international conferences held under the auspices (1972. – In Stockholm, 1977-Tbilisi, 1982-Nairobi, 1983-Vienna, 1987 – in Tallinn, 1997-in Kyoto, 2002 – in Johannesburg, etc.) environmental education from preschool to higher education education before the system of retraining and retraining of personnel not only the integral part of the programs, but also the public consciousness and all forms of public influence on the development of human behavior it is concluded that the (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000063335>).

«Environmental issues» of the UN, held in Stockholm in 1972 the following issues were discussed at the conference. Man constantly works through the accumulated experience and new discoveries in the future, you will be able to create, invent, invent inventions and make further progress continues to reach. At the moment, a per On need to know the world around him. The ability to change through reasonable use contributes to the development of all peoples opportunity to enjoy the benefits

and improve the quality of life will give. If this ability is misused or systematically if not planned, it is immeasurable for humanity and its environment can cause harm. We know that a a re əpekəri of human activitie, many of the Earth we see an increase in the number of cases that cause damage to areas: water, air, dangerous level of pollution of the Earth and living organisms; biosphere severe and negative environmental imbalances; irreparable destruction and depletion of Natural Resources and the physical, in the mental and social state, in the environment created by man, especially large disadvantages in the domestic and working environment (Sohn 1973: 423-515).

In developing countries, most of the environmental problems are related to development it is caused by insufficiency. The minimum that millions of people need to live they continue to live far from the need for food and clothing, housing education, medical and sanitary and hygienic needs is. Therefore, developing countries have their first priority tasks based on the need to preserve and improve the quality of the environment with their efforts in the sustainable development of the environment «I'm sorry,» he said. For this purpose, the industrialized countries have developed their own and efforts should be made to reduce the gap between developing countries. In industrialized countries, environmental problems are mainly associated with the process of industrialization and technical development. Natural population growth in the field of Environmental Conservation it constantly leads to the emergence of problems, and this leads to problems implementation of appropriate policies and appropriate measures to resolve in appropriate situations it is necessary to accept.

The relationship of society with nature is usually called ecological, in contrast to the relationship within society, which is called public. Ecological relations are the relations of subjects who have consciousness and are able to control their actions with the surrounding nature, which develops according to natural laws. A person must take into account the laws of nature, rationally use natural resources so as not to cause harm.

Harmonious relations with ecological systems and natural resources are currently being formed under the influence of educational, legal and economic mechanisms. The most effective mechanism is the law, through which the environmental law and order is maintained.

Environmental law and order (rational and careful use of natural resources) is formed, developed

and improved with the help of environmental law, including generally recognized norms of international law.

The relevance of the research topic is given by the high level and variety of environmental problems both in Kazakhstan and on the planet Earth as a whole. Environmental problems entail a deterioration in the quality of life, negative social, economic, political problems.

At present, the relevance of ensuring the international legal order is beyond doubt. Various conflicts between regions and countries, the threat of a global ecological crisis, and even the threat of ensuring peace demonstrate the imperfection of the mechanism of the United Nations in security issues in a huge number of contradictions.

At the same time, we are witnessing the formation of a new world order, a new system of values. Not the last place in this process is occupied by environmental protection and rational use of natural resources, since the safety of mankind directly depends on these tasks.

Even the Stockholm Declaration of 1972 noted that the most important problem, reflecting the well-being of peoples and the economic development of all countries, is the protection and improvement of the environment (<https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>). Air, water, land, flora and fauna, ecosystems must be preserved, reasonably used and passed on to future generations for the good.

The Rio Declaration of 1992 officially introduced the term "sustainable development" and proclaimed the principles of rational use of natural resources and environmental protection (<https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>).

The Sustainable Development Summit in Johannesburg in 2002 proclaimed the Concept of Sustainable Development, which obligated states to comply with environmental requirements as much as possible in economic activities (<https://www.ohchr.org>).

Thus, it became clear to the world community that the planet is in danger, and the states agreed to solve common environmental problems. Even a partial delegation of sovereignty did not stop this process. Moreover, the UN recognized the interdependence of environmental and economic problems. The latest environmental monitoring data indicates the deterioration of the ecological and economic state to the level of a catastrophe. And one of the main reasons for this is the ineffectiveness of the existing international and national environmental legal regimes, that is, the environmental law and order.

The environmental law and order of Kazakhstan is characterized by active participation in international treaties and programs related to environmental protection in its various manifestations (Yerzhepkyzy 2021:120–127). Thus, Kazakhstan is an active participant in a number of environmental conventions, including:

- UN Framework Convention on Climate Change;
- Ramsar Convention;
- UN Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses;
- UNECE Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes;
- Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo Convention) (<https://unece.org/aarhus-convention>).

Thus, the right to receive environmental information is enshrined in Article 31, according to which officials who conceal facts that pose a threat to human life and health are liable.

As for the right to access to justice, including the protection of the right to a favorable environment, such a right is enshrined in part 2 of Article 13 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The right to public participation in the adoption of environmental decisions is enshrined in part 1 of Article 33 of the Constitution only in the context of the general participation of people in the adoption of state, local decisions.

Public participation in solving various, including environmental, issues at the republican and local levels is provided for by Articles 5-6 of the Law «On Public Councils» (<https://unece.org/>). It should be noted that such public councils are endowed with a fairly wide range of rights, for example, to participate in the adoption and discussion of legal acts relating to individual rights and freedoms; participate in the discussion of the formation and implementation of budget programs, etc.

These problems overshadow the issues of interaction between society and its environment. Meanwhile, these issues directly affect the level and quality of life of each individual citizen. Thus, the economy solves social problems, and its basis is the exploitation of raw materials, which, in turn, threatens the human environment.

The problem of environmental law and order covers not only environmental rights, but also the very right to life. In the event of a large-scale ecological catastrophe, not only the ecological rights

of the individual, but also all others will lose their meaning.

That is, the environmental law and order has recently acquired a defining character to other elements of the entire system of law and order. Thus, we see that the problem of law and order in the environmental sphere is becoming decisive in relation to other elements of the integral system of law and order in society. Hence, the conclusion is that legal regulation in any area should be complex, and its necessary prerequisite is a scientific and theoretical justification.

Modern scientific and theoretical understanding of the regulation of environmental and legal problems is the prerogative of scientists in the field of environmental, agricultural and land law. It is also possible to note the involvement of administrative specialists (public administration and environmental protection) and criminal law science (qualification of environmental crimes).

However, legal theorists argue that the problem of environmental law and order is too significant for society and should be considered not within the framework of any branch, but at the level of general theory of law, given its complex nature. Today, the environmental law and order has “stepped over” the sectoral framework and its problems can only be solved through integration.

The scientific analysis of the environmental law and order is also relevant because the basic contradiction of the current stage of development of Kazakhstani society is the discrepancy between the need for a stable law and order and the lack of mechanisms for adjusting its development (Karpova 2019: 108–113).

The results of the general legal approach to the analysis of the ecological legal order will lead to the creation of a scientific picture of the doctrine of the legal order as a whole.

Conclusions

This indicates the relevance of the research topic. The advantages of the project are that the study of environmental law and order will give a new impetus to the development of the theory of environmental law, expand the methodology for its study, allow to more accurately determine the environmental functions of the state, the analysis of various ways to protect the environmental law and order fills the concept of greening all branches of Kazakhstani legislation with new content.

Литература

- Васильчук Ю.В. Правовые основы экологического образования и воспитания // Вестник ТвГУ. Серия «Право». – 2017. – № 1. – 320 с.
- Фрэнсис Бэкон. Сочинения в двух томах. Том 1. – М., 1971. – 590 с.
- Schweitzer A. Culture and Ethics. – М., 1973. – 426 p.
- Åhlberg, M. (2005). UN Decade of sustainable education (2005-2014) from the point of view of biology and sustainability didactics and teacher work. (United Nations Decade 2005-2014). *Natura*, 2, 9-14. Decade 2005–2014). *Natura*, 2, 9-14.
- Bowers C.A. A Foucauldian Analysis of Environmental Education. – Vol. 34, No. 2 (Summer, 2004). – Pp. 223-232.
- Souchon, Christian, Pomerans, Arnold J. A Problem-solving approach to environmental education ED.84/WS/96 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000063335>
- Sohn L.B. The Stockholm Declaration on the Human Environment // *The Harvard International Law Journal*. – 1973. V. 14. – Pp. 423-515.
- <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm
- <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992> United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992
- Press Release, Johannesburg Summit 2002, 5 February // <https://www.ohchr.org>
- Yerezhpekyzy, R., Egorov, A., Sadvokassov, A., Shestak, V. Implementing the aarhus convention // *European Energy and Environmental Law Review*. – 2021. – №30(4). – Pp. 120-127.
- The Aarhus Convention: An Implementation Guide <https://unece.org/environment-policy/publications/aarhus-convention-implementation-guide-second-edition>
- https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/Publications/2015/ECE.MP.EIA.21_Convention_on_Environmental_Impact_Assessment.
- Vlasova YU.V. Ekologicheskij pravoporyadok: ponyatie i sposoby zashchity // *Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnyh i estestvennyh nauk*. – 2019. <https://cyberleninka.ru>

References

- Vasil'chuk Ju.V. Pravovye osnovy jekologicheskogo obrazovaniya i vospitaniya [Legal foundations of environmental education and upbringing] // *Vestnik TvGU. Serija "Pravo"*. – 2017. – № 1. – 320 s.
- Frjensis Bjekon (1971) *Sochineniya v dvuh tomah* [The essay in two volumes]. – Tom 1. – М., 590 s.
- Schweitzer A. (1973) *Culture and Ethics*. – М. – 426 p.
- Åhlberg, M. (2005). UN Decade of sustainable education (2005-2014) from the point of view of biology and sustainability didactics and teacher work. (United Nations Decade 2005-2014). *Natura*, 2, 9-14. Decade 2005–2014). *Natura*, 2, 9-14.
- Bowers C.A. «A Foucauldian Analysis of Environmental Education» Vol. 34, No. 2 (Summer, 2004), pp. 223-232.
- Souchon, Christian, Pomerans, Arnold J. A Problem-solving approach to environmental education ED.84/WS/96 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000063335>
- Sohn L.B. The Stockholm Declaration on the Human Environment // *The Harvard International Law Journal*. 1973., V. 14. – Pp. 423-515.
- <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm
- <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992> United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992.
- Press Release, Johannesburg Summit 2002, 5 February // <https://www.ohchr.org>
- Yerezhpekyzy, R., Egorov, A., Sadvokassov, A., Shestak, V. Implementing the aarhus convention. – *European Energy and Environmental Law Review*. – 2021. – №30(4). – Pp. 120-127.
- The Aarhus Convention: An Implementation Guide <https://unece.org/environment-policy/publications/aarhus-convention-implementation-guide-second-edition>
- https://unece.org/fileadmin/DAM/env/eia/Publications/2015/ECE.MP.EIA.21_Convention_on_Environmental_Impact_Assessment.
- Vlasova YU.V. Ekologicheskij pravoporyadok: ponyatie i sposoby zashchity // *Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnyh i estestvennyh nauk*. 2019. <https://cyberleninka.ru>

A.T. Ozenbayeva^{1*}, D.N. Bekezhano², D. Nurmukhankyzy²,
L.B. Alimbek¹, A.A. Suttibayeva³

¹Central-Asian Innovation University, Kazakhstan, Shymkent

²Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan

³Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: oaikoshat@mail.ru

CURRENT THEORETICAL ISSUES OF ECOLOGICAL LEGAL ORDER IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article discusses current theoretical issues of ecological legal order in the RK. The authors claims that the rule of law is a particularly effective mechanism for increasing the level of environmental awareness of citizens, forcing nature users to comply with the established level of ecological legal order. The scientific novelty of this study is determined by the fact that the paper clarifies and details certain understudied aspects of the concept “ecological legal order”, and also considers ecological legal order as the main ecological and legal institution. The article analyzes that legal order of rational nature management is established under the influence of legislative and other requirements of environmental law. The authors also note that ecological legal order is established on the basis of legal liability. The general trend in developing ecological legal order is to increase social significance of environmental legislation, further modernization of material norms and improving protective forms of their implementation. The purpose of the work is to create a general theoretical and practical concept of ecological legal order in modern Kazakhstan. The authors sets the task to determine the ecological legal order, analyze its place in the field of law, consider the relationship of environmental law and legal responsibility, determine the relationship of environmental legal awareness, education, culture and law and order. The preparation of the work required analysis of prominent research papers, which significantly contributed to development of environmental and legal science.

Key words: ecological legal order, environmental law, legal awareness, norm, environmental legislation, legal relations, law, responsibility.

A.T. Озенбаева^{1*}, Д.Н. Бекежанов², Д. Нұрмұханқызы², Л.Б. Алимбек¹, А.А. Суттибаева³

¹Орталық Азия инновациялық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

³Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

* e-mail: oaikoshat@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы экологиялық құқық тәртібінің өзекті теориялық мәселелері

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы экологиялық құқықтық тәртіптің өзекті теориялық мәселелері қарастырылған. Авторлар заңның үстемдігі азаматтардың экологиялық құқықтық сана деңгейін арттырудың, табиғи ресурстарды пайдаланушыларды экологиялық құқықтық тәртіптің белгіленген межесін сақтауға мәжбүрлеудің ерекше тиімді тетігі екенін атап өтеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы жұмыста «экологиялық құқық тәртібі» түсінігінің кейбір аз зерттелген аспектілері нақтыланып, егжей-тегжейлі зерттеумен, сонымен қатар экологиялық құқық тәртібінің негізгі экологиялық құқықтың институты ретінде қарастырылуымен айқындайды. Табиғатты ұтымды пайдаланудың бұл тәртібі экологиялық құқықтың заңнамалық және басқа да талаптарының әсерінен қалыптасатындығы талданды. Сондай-ақ авторлар экологиялық құқықтық тәртіп заңды жауапкершілік негізінде белгіленетінін атап көрсеткен. Экологиялық құқық тәртібін дамытудың жалпы тенденциясы – табиғатты қорғау заңнамасының әлеуметтік маңызын арттыру, материалдық нормаларды одан әрі жаңғырту және оларды жүзеге асырудың қорғау нысандарын жетілдіру. Жұмыстың мақсаты – қазіргі Қазақстандағы экологиялық құқықтық тәртіптің жалпы теориялық және практикалық тұжырымдамасын жасау. Авторлар экологиялық құқықтық тәртіпті анықтау, оның құқық саласындағы орнын талдау, экологиялық құқықтық тәртіп пен құқықтық жауапкершілік арасындағы байланысты қарастыру, экологиялық құқықтық сананың, тәрбиенің, мәдениеттің және құқықтық тәртіптің байланысын анықтау міндетін қойды. Жұмысты дайындауда ғалымдардың еңбектері пайдаланылды, бұл экология және заң ғылымының дамуына зор үлес қосады.

Түйін сөзгер: экологиялық құқық тәртібі, экологиялық құқық, құқықтық сана, норма, экологиялық заңнама, құқықтық қатынастар, құқық, жауапкершілік

А.Т. Озенбаева^{1*}, Д.Н. Бекежанов², Д. Нұрмуханқызы², Л.Б. Алимбек¹, А.А. Суттибаева³

¹Центрально-Азиатский инновационный университет, Казахстан, г. Шымкент

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдықорган

³Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: oaikoshat@mail.ru

Актуальные теоретические вопросы экологического правопорядка в Республике Казахстан

В данной статье рассматриваются актуальные теоретические вопросы экологического правопорядка в Республике Казахстан. Авторы отмечают, что правопорядок является особо действенным механизмом повышения уровня экологического правосознания граждан, понуждающим природопользователей к соблюдению установленного уровня экологического правопорядка. Научная новизна данного исследования определяется тем, что в работе уточняются и детализируются отдельные малоизученные аспекты понятия «экологический правопорядок», а также рассматривается экологический правопорядок как основной эколого-правовой институт. Проанализировано, что данный порядок рационального природопользования формируется под влиянием законодательных и иных требований экологического права. Авторы также отмечают, что экологический правопорядок устанавливается на основе юридической ответственности. Общая тенденция развития экологического правопорядка заключается в повышении социальной значимости природоохранного законодательства, дальнейшей модернизации материальных норм и совершенствовании охранных форм их реализации. Цель исследования – создание общей теоретико-практической концепции экологического правопорядка в современном Казахстане. Авторами поставлена задача определить экологический правопорядок, проанализировать его место в сфере права, рассмотреть соотношение экологического правопорядка и юридической ответственности, определить взаимосвязь экологического правосознания, образования, культуры и правопорядка. При подготовке работы были использованы труды ученых, значительный вклад в развитие эколого-правовой науки.

Ключевые слова: экологический правопорядок, экологическое право, правосознание, норма, экологическое законодательство, правоотношения, закон, ответственность.

Introduction

Along with rapid development of production, environmental situation is currently deteriorating all over the world. There are many reasons for this. For example, growth of harmful emissions and waste from industrial enterprises, their failure to comply with technical, environmental and sanitary requirements, lack of interest from our domestic entrepreneurs in producing environmentally friendly products, exhaustion of natural resources, low level of environmental awareness among people, lack of concern for the health of future generations, etc.

It should also be noted that climate change caused by “warming effect” is one of the global problems. In addition, negative attitude of people to environment poses the greatest potential threat here. Taking into account that shaping legal awareness by entering into environmental legal relations without harming nature is one of the most important conditions in human life, let us emphasize the issue of improper environmental law enforcement and lack of proper environmental awareness.

Solving environmental problems requires a comprehensive approach, they cannot be partially solved. Measurement and assessment of life quality include various aspects that need support from legal system and environmental conservation policy (Krisnandar 2022: 616).

In recent years, we have seen that “ecological legal order” has evolved into a normative legal acting system of regulations, including rules, guidelines, requirements, policies, and case law and administrative interpretations related to a wide range of environmental issues and problems.

Harmonious relations between man and nature require development everywhere under the influence of legal, educational, and economic mechanisms, which encourage rational and careful treatment of nature, its resources, and ecological systems everywhere.

Environmental protection programs and laws are useless as long as victims of pollution are denied participation in the process of law implementation. Wider public participation can be of great importance in solving problems of environmental management. Nevertheless, dissemination of information is

crucial for creating opportunities for such participation (<https://doi.org/10.1177/0975425314521547>).

Law is a particularly effective mechanism for increasing the level of environmental awareness among citizens, forcing nature users to comply with the established level of ecological legal order. This order of rational use of nature is formed under the influence of legislative and other requirements of environmental law, which are currently being developed and improved within the framework of international environmental law norms.

As for the issue of ecological legal order, the problem of exercising individual environmental rights is much broader and includes areas, which, at first glance, do not have a direct relationship to it. In the context of global environmental crisis, not only human rights to a favorable environment are under threat, but also other rights, primarily the right to life, can be targeted. Any ecological catastrophe can eventually lead to the loss of meaning of other human rights along with environmental.

Experience of nature management has revealed many systemic and local shortcomings in the procedures and rules, established by the current legislation. Many attempts to improve individual controls are not enough to improve the entire system. The remaining elements of authoritarian ideology, supplemented by detailed procedures, complicated and bureaucratized the management system.

Environmental legislation acts as the most effective means of educating citizens at the level of ecological and legal consciousness, forcing nature users to comply with ecological legal order, established by a legal act. We notice that the rule of law occupies a special place in the system of legal categories that ensure the rational and efficient use of natural resources and the protection of the environment. However, the concept was studied only within common law theory, leaving behind any relations to other branches of law. Ecological legal order is still applied only as a legal definition, approved in some regulatory legal acts. Therefore, ecological legal order is one of the urgent issues of environmental law studies and requires conceptual development of its theoretical issues.

Materials and methods

Comparative and legal, formal and logical, systemic, real and social methods are research methods used in the article. The methodological basis of the study includes the norms set forth in theoretical papers in the field of environmental policy theory,

environmental law, state and law, directly related to ecological legal order, constitute

Systematic approach to determining the system-structural characteristics of legality and law and order in the field of environmental law has proved to be very effective. From its point of view, the rule of law in our society is considered as a complexly organized, internally differentiated whole, and its system components are the rule of law in various spheres of society.

Research papers of law scholars, who study various branches and sciences of law and belong to various directions and schools, as well as materials published in the periodical press, serve as the theoretical foundation to substantiate the provisions highlighted in the paper. The scientific foundation is the number of research papers by Kazakhstani, Russian and foreign scholars, who specialize in environmental, land, natural resource law: Erkinbaeva L.K., Bajdel'dinov D.L., Bekisheva S.D., Bogoljubov S.A., Gerasimov V.S., Rashhupkina L.V., Gupta N., Iis K., Taty S., Endang S., Iis I. N., Isakova Ju.I., Meng-Meng Geng, Ling-Yun He, Muhina I.D., Storm P., Saheb S. U., Sepuri S., Buddolla V. and Vlasova Yu.V. и.д.

Results and discussion

In legal science, ecological legal order is currently understood as a sphere of interaction between society and nature, based on legal norms that ensure citizens' lives in a safe environment.

Social and environmental responsibility, commonly known as corporate social responsibility, has different dimensions (Rosa-Jiménez & Nebot, 2021). It is necessary to take into account the law and moral burden, initially striving for economic attractiveness, since the beginning of business activity can turn into attraction of law energy and morality of business entities (Mazzone 2021). This condition reveals that these provisions of the law must be consistently applied, even though the facts prove that the problem of law enforcement in the country is a serious problem, requiring in-depth study, since law enforcement includes many components (Sutrisno 2019).

As a legal phenomenon, ecological legal order can be shaped only on the basis of law, that is on the basis of norms (rules of conduct) expressing the will of the state in normative acts (laws and by-laws).

The category of "ecological legal order" is understudied and rarely used in modern environmental law, as well as in other branches of modern law. At

the same time, it has important theoretical and practical significance for further establishment and improvement of environmental legislation and practice of its implementation (http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/9/law/mukhina.pdf).

The concept of environmental law and order is substantiated, firstly, by the need to determine the state of environmental legislation at the present stage of its development, secondly, by determining the directions for further development of legal regulation of environmental legal relations in the RK, and thirdly, monitoring implementation of environmental legislation in the country. Ecological legal order is a system that is based on legal norms and public ecological and legal relations (Vlassova 2019: 176).

Ecological legal order, which is understood as a set of rules and institutions that serve to protect, maintain and develop natural foundations of human life, focused on sustainability and standardization of environmental protection. This is more than peripheral short-term environmental protection, which is carried out individually to prevent risks; rather, it means comprehensive, comprehensive and long-term protection in accordance with ongoing responsibility we bear for the world around us, for the world we share with others, and for the world of future generations (<https://www.iuscomp.org/gla/literature/envirmt.htm>).

Ecological legal order is a state of inter-subject relations within subject-object system relations in the sphere of interaction between society and nature. It is designed to ensure legal capacity of environment and carried out in accordance with the norms established by legal acts (<https://www.dissercat.com/content/ekologicheskii-pravoporyadok-obshcheteoreticheskii-analiz>).

The provision of ecological legal order is understood as the legal regulation of public relations in the field of nature protection, sub-normative regulation, their protection and control, as well as other activities, contributing to establishment of environmental protection and development of law and order.

The mechanism for ensuring ecological legal order is proposed as a system of subjects, using a set of legal instruments within the framework of technologies for legal regulation of interaction between society and nature.

Legal behavior of environmental subjects is formed in different ways. These are forms of environmental and ecological-legal education and training, shaping legal behavior of subjects of environmental relations and other positive incentives aimed

at developing ecological culture, ecological and legal consciousness, responsibility for prevention of environmental offenses (<https://lawbook.online/ekologicheskoe-pravo-rossii-kniga/ekologicheskiiy-pravoporyadok-sposobyi-ego-68141.html>).

The main goal of law and order in the field of environmental protection is based on legal norms, public ecological and legal relations, harmony between human development and favorable environmental conditions.

As a legal phenomenon, the ecological legal order is organized on the basis of state and legal norms that preserve the environment suitable for the members of Kazakhstani society and the ecological safety of future generations. Environmental legal order does not exist and cannot exist without these legal norms. They are the main foundation of the environmental legal order.

The rules of procedure (norms) established in environmental legislation are “paper” rules. They acquire their authenticity and “live” in behavior and actions of subjects of ecological legal order. Over the years of independence, our country has adopted several legal acts in order to regulate ecological legal order. In order to regulate environmental law, including legal order on January 2, 2021, the new Environmental Code of the RK was adopted (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>).

Since ecological ecological legal order is implemented and established under the guidance of legal norms mentioned above, legal norms have to be described and assessed in general.

Ecological legal order is based on normative and constitutional foundations of legal system, which includes two levels of legislation – basic principles and norms of international law and legislation of the RK. In this regard, two types of ecological legal order should be distinguished – international and national.

International ecological legal order is formed as a result of commitment of the world community to generally recognized principles and norms enshrined in international legal documents on environmental protection and rational use of environment in the interests of present and future generations. National ecological legal order is based on application of norms throughout the territory of the RK.

In particular, issues such as correlation of legal status of land, water, forest, and other natural objects as a part of nature, environment and, at the same time, the object of property turnover remain unexplored. It is important to have clear regulations to determine the balance of environmental and legal priorities (Bogolyubov 2011: 5).

Considering the civil law type of liability for environmental offenses in domestic science, in our opinion, current procedure works properly in bringing civil liability, claims for misuse of recovered funds for causing damage to environment, claims for incomplete satisfaction. Imperfect calculation methodology for determining the amount of damage caused does not ensure effectiveness of this liability. Therefore, we consider it important to take into account distinction between administrative and criminal liability (Baideldinov 2004: 29).

In recent decades, legal science has been actively exploring the criteria for determining legal liability, authors have developed new ones, supplemented the existing theoretical constructions of legal liability model. Classification of liabilities for environmental offenses is quite different. In addition, there is currently no single way to solve the problem of limiting types of liability.

Environmental responsibility is an environmental protection tool aimed at preventing and compensating for environmental damage. This helps to increase the personal responsibility of (economic) players. A well-developed law on environmental responsibility creates economic incentives to prevent damage, freeing the way for the polluter to pay compensation for any damage caused.

The legislative body can adopt legislation on environmental responsibility both within the framework of public and civil law. In civil law, we are talking about compensation for damage to the life, health or property of persons who have become victims of such damage, mediated by environmental means, as a result of the actions of other persons.

Responsibility for harming the environment as a common good – for example, biodiversity, water and soil – can strengthen preventive environmental protection and provide compulsory compensation for environmental damage in accordance with the principle of “the polluter pays”.

Legal sources suggest customary division of legal liability into branches such as criminal, administrative, civil, disciplinary, property. According to the above classification, legal liability is characterized by such elements as grounds for liability, subjects, conditions, liability measures, procedures for liability application.

At this stage, administrative responsibility for environment, law and order and environmental protection are of great importance.

The administrative impact and wide scope of offenses, harming the environment (compared to the

Criminal Code of the RK), show that prevention of new offenses is quite significant.

If environmental offenses cause great harm to the environment, they are qualified as criminal offenses. A system of norms representing liability for violations in actual social relations has been established in Kazakhstani society. This is the application of administrative and legal sanctions of environmental legislation to violators of legal liability.

The list of application of administrative liability for environmental offenses was approved by Chapter 21 of the Administrative Code of the RK “Administrative offenses in the field of environmental protection and nature management” (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>)

Administrative liability is provided for administrative environmental offenses in the event of harm to the environmental order established in the RK, public health and environmental safety, environment, or harm caused as a result of inaction.

Citizens, officials and legal entities who violate administrative and legal norms bear administrative responsibility for violating environmental legislation, including causing harm to the environment or threat of harming it.

There are many environmental norms in criminal law. The norms of criminal law are an integral part of environmental law without ceasing to be a criminal law. Along with it, they are the subject of regulation and partly a method of regulation.

Offenses are commonly divided into crimes and other offenses according to the degree of public danger. The current Criminal Code introduces the category of environmental offense, summarized in Chapter 13 “Environmental criminal violation” (https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/k226_).

Environmental criminal offenses are distinguished from other offenses by the degree of public danger. The Criminal Law clearly defines the range of actions which are criminally punishable offenses.

Liability for environmental offenses has a number of basic functions:

- incentives encouraging compliance with environmental standards;
- compensation, which focuses on compensating for damage to the environment and human health;
- preventive, stop new offenses from happening;
- punisher, he punishes a person who violates the environmental law.

The main task of liability is to support establishment of law and order in the field of environ-

mental protection. The ecological legal order, which includes these components (elements, institutions), requires guarantees of its sustainable functioning and strengthening. One of such guarantees is legal liability of ecological legal order subjects.

Requirements of ecological legal order are implemented through decisions and actions of subjects of ecological legal order in an orderly system of environmental legal relations, as proved above. In order for ecological legal order to reach the quality established by law, it should be shaped only by legal actions and actions of environmental law subjects. This is possible only if these subjects themselves have a certain ecological sense of justice.

When a new branch of law is born, process of its introduction takes place. Apart from this, the question of its name always arises, which should be derived from the nature of public relations regulated by the branch. In order to understand true nature and patterns of ecological legal order, we have to analyze development of phenomenon, historical sources and official documents, which allow us to assess emergence and dynamics of solving environmental problems, understand its modernity, environmental law in the general legal system, causes, consequences, scope of human activities in the field of pollution and environmental protection.

The norms of environmental law as well as ecological culture and ecological legal awareness are crucial in ensuring ecological legal order.

Due to the diversity of ecological law norms, it will not be possible to create a system of complex control, preservation and prevention of violations only by the efforts of state bodies, local self-government bodies and public organizations. Often compensating for ecological violations, they do not eliminate irreversible changes in the natural environment. Therefore, it is fundamentally important to form a conscious legal behavior in the sphere of interaction with the environment. Such a level of general ecological and legal awareness is necessary so that all subjects of environmental legal relations voluntarily and consciously fulfill the requirements of environmental legal norms. The system of ecological education and information can solve this problem.

Although environmental legal awareness of civil society members is at a high level, effectively functioning ecological legal order cannot be established independently. Ecological legal order can be ensured through consistent implementation of the system of scientifically sound legal, organizational, economic, technical, educational and other mea-

asures for ecological protection and rational use of natural resources. The question remains open as to which legal instruments constitute the essence of legal mechanism for ensuring ecological legal order (Gerasimov 2006: 25).

Educational activities in any forms are considered as measures to improve ecological culture. It is necessary to add special norms to the new Environmental code as the basis for shaping environmental culture through organization of environmental education, teaching foundations of environmental education in educational institutions, environmental training of managers and specialists, ecological education.

Ecological education is an important component of environmental culture. Ecological education is a way of influencing people's consciousness through a system of knowledge, skills and abilities in the field of relations between society and nature. In addition, these should be natural law knowledge and skills (Isakova 2017: 297).

Teaching foundations of ecological education regardless of the nature and organizational and legal forms in all preschool educational organizations, secondary education institutions and organizations of additional training, as well as taking into account specialization of educational organizations studying environmental protection, environmental safety and rational use of natural objects. In addition, to general environmental education, teaching foundations of environmental law as a part of environmental and legal training is to be implemented at universities, educational institutions that train ecologists and specialists in the field of environmental protection and nature management.

Legal behavior of subjects of environmental relations is stimulated by using moral and material incentives through providing benefits.

These measures are state (used by state bodies of the RK and subjects of the RK), local authorities, public (used by public associations), local (used by subjects of environmental relations).

Ecological moral support includes incentive measures provided by labor legislation, awarding of honorary titles, state awards, honorary certificates, etc.

Ecological material incentives include bonuses for employees of enterprises and other organizations provided by remuneration system, awarding them with valuable gifts, payment of one-time bonuses from public associations, state bodies, and local authorities.

It is worth considering whether governmental policy in the field of ecological regulation can meet

the requirements of residents to the environment quality and benefit people. The subjective assessment of public opinion can more intuitively show whether state environmental regulation has brought “environmental benefits for people”. The study showed that environmental regulation has a significant positive impact on satisfaction with environmental management, while environmental awareness has a significant negative impact on satisfaction with environmental management. We also found out that when public environmental awareness is taken into account, it affects positive relationship between environmental regulation and satisfaction with environmental management (<https://www.mdpi.com/journal/sustainability>)

Ecological consciousness must be shaped in order to create an ideal society. The dictionary meaning of the word “environment” is surrounding objects, region or circumstances, and the phrase “environmental awareness” will mean that a person must be aware of his environment so that this environment is not abused. Recently, this connection of environment with human life has developed into an independent research area, called environmental sciences. According to the literature, interaction of man and environment dates back to the most remote times in the history of mankind. Sometimes this is perceived as the struggle between them. There were also times when these relationships took the form of respectable coexistence. While the history of mankind over the past few millennia has been known for its constant and/or consistent progress in various spheres of life, mysteries of nature have often proved very tempting for human thinking and actions to solve. The key theme of which is that natural balance between human life and environment should not be lost. This is the basic requirement for life, especially human, to thrive (Syed Ussain Saheb et al. 2012).

Consequently, efforts are being made to develop environmental consciousness or awareness among masses. It is education that can make a person conscious and aware of environment and ecological issues. Existing principles, acts, case law, regulations, norms, etc. already constitute an extensive and complex apparatus of documents and duties assigned to certain bodies or persons.

However, if we take into account that the existing law also seems to be completely inadequate to this problem and that much more may be needed, the question arises as to how much resources, wealth, energy and intelligence India should spend on this task of regulation and control. Pollution re-

sulting from excessive complexity and a huge number of laws, regulations and officials is by no means the least of the threats to our habitat. Another cause for concern is the need to ensure sufficient flexibility of laws and regulations in this area and their openness to change direction when it is necessary. Good environmental laws are based or should be based on lessons that can be learned from natural sciences and technology (<https://www.mdpi.com/journal/sustainability>).

Public awareness of environmental laws plays a vital role in prevention and control of pollution at both industrial and public levels. Moreover, awareness is necessary for taking action.

Conclusion

Having studied the theoretical issues of ecological legal order, we came to the following conclusions.

Ecological legal order is a systemic phenomenon that has an external and internal structure. Ecological legal order is considered as an element of higher law and order in society as a whole. Connections with other legal systems (economic, social, political) form an external structure. Therefore, ecological order should be considered as an institution of environmental law.

Legal liability is one of the important structural elements of legal support for environmental law. Its essence lies in negative consequences for a violator of environmental requirements. State enforcement of environmental requirements is carried out through the application of legal liability. The main task of responsibility is to support establishment of law and order in the field of environmental protection. Ecological legal order, which includes these components (elements, institutions), requires guarantees of its sustainable functioning and strengthening. One of such guarantees is the legal responsibility of the subjects of ecological legal order.

Ecological legal order consists in increasing social significance of environmental legislation, further modernization of material norms and improving safe forms of their implementation. Environmental, criminal, administrative, civil, civil proceedings and other branches of law and legislation, nature protection, land and other natural resources represent a combination of public and private methods of regulation.

We need a high level of environmental legal awareness, in which all subjects of environmental legal relations voluntarily and consciously comply

with the requirements of environmental legal norms. Ecological consciousness must be shaped in order to create an ideal society.

In order for ecological legal order to reach the quality established by law, it should be formed only by legal actions and actions of environmental law subjects. This is possible only if these subjects themselves have a certain ecological sense of justice.

All forms of education serve as measures to increase ecological culture. It is necessary to add special norms to the new environmental code as a basis for the formation of environmental culture through the organization of environmental education, teaching the basics of environmental education in educational institutions, environmental training of managers and specialists, and environmental education.

Teaching foundations of environmental education should be introduced regardless of nature and

organizational and legal forms in all preschool educational organizations, general education institutions and organizations of additional education, as well as taking into account the nature of educational organizations studying environmental protection, environmental safety and rational use of natural objects. In addition, to general environmental education, environmental and legal education, consisting in teaching foundations of environmental law, is to be implemented at universities, educational institutions that train ecologists and specialists in the field of environmental protection and nature management.

The article was prepared within the framework of grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the RK No. AP14872548 “Modern ecological legal order: case of Kazakhstan”.

Литература

- Байдельдинов Д.Л., Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Издательский центр ОФППИ «Интерлигал», 2004. – С. 175-176.
- Боголюбов С.А. Право и единая государственная экологическая политика // Журнал российского права. – 2011. – № 3. – С. 5-8.
- Власова Ю.В. (2019) Экологический правопорядок: понятие и способы защиты // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Том. 3-2. – С. 176-179.
- Герасимов В.С., Ращупкина Л.В. (2006) Правовые средства обеспечения экологического правопорядка: Учеб. пособие / Владим. гос. ун-т. – Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, – 176 с.
- Gupta N. (2014) Environmental Awareness Policies and its Effectiveness: A Study of Ludhiana City (India). *Environment and Urbanization ASIA*. – 5(1). – Pp. 147-160. <https://doi.org/10.1177/0975425314521547>
- Еркинбаева Л.К. Экономические инструменты охраны окружающей среды и проблемы их реализации в экологическом законодательстве Республики Казахстан: проблемы теории и практики // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. – Vol. 58, №. 2. – 2016 // <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/300>
- Исакова Ю.И. Формирование экологического правосознания // Россия в современном мире: политико-правовой аспект. Сборник научных трудов ИИИ Международной научной конференции. – Ростов н/д., 2017. – С. 297-301.
- Iis Krisnandar, Taty Sugiarty, Endang Sutrisno, Iis Isnaeni Nurwanty (2022) Law awareness and law compliance of business actors in the iso 26000 perspective based on sustainable development. *Journal of Positive School Psychology*. – Vol. 6, No. 5. – Pp. 616-622.
- Mazzone A., Yanagida T., Camodeca M., & Strohmeier D. (2021). Information processing of social exclusion: Links with bullying, moral disengagement and guilt // *Journal of Applied Developmental Psychology*. – Vol. 75 (May), 101292. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2021.101292>
- Meng-Meng Geng, Ling-Yun He (2021) Environmental Regulation, Environmental Awareness and Environmental Governance Satisfaction Sustainability. – Vol. 13. 3960 <https://www.mdpi.com/journal/sustainability>
- Мухина И.Д. Экологический правопорядок: проблемы содержания // http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/9/law/mukhina.pdf
- Об административных правонарушениях Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-В ЗПК. [хттпс://адилет.зан.кз/рус/доцс/К1400000235](https://adilet.zan.kz/rus/doc/K1400000235)
- Peter-Christoph Storm (2000) Environmental Laws: Introduction. *Wangen im Allgäu* // <https://www.iuscomp.org/gla/literature/envirmt.htm>
- Ращупкина Л.В. Экологический правопорядок: Общетеоретический анализ: Автореф. дисс. кандидата юрид. наук. – Владимир, 2006 // <https://www.disscat.com/content/ekologicheskii-pravoporyadok-obshcheteoreticheskii-analiz>
- Rosa-Jiménez C., Nebot, N. (2021). Economic viability of neighborhood cooperatives for active aging. Malaga as a case study. *Viabilidad económica de las cooperativas vecinales para el envejecimiento activo. Málaga como caso de estudio. Architecture, City and Environment*. – Vol. 15(45). – Pp. 1-13.
- Sutrisno E. (2019). *Pemaknaan Budaya Hukum: Menggagas Kesejahteraan Masyarakat*. Bogor: In-Media

Syed Ussain Saheb, Sepuri Seshaiyah and Buddolla Viswanath (2012) Environment and Their Legal Issues in India// International Research Journal of Environment Sciences. – Vol. 1(3). – Pp. 44-51.

Стеблов А.Л., Вайсман Я.И. (2010) Экологическое право Российской Федерации и стран Европейского сообщества: Учебное пособие. – Пермь, 2010 <https://lawbook.online/ekologicheskoe-pravo-rossii-kniga/ekologicheskii-pravoporyadok-sposobyi-ego-68141.html>

Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>

References

Bajdel'dinov D.L., Bekisheva S.D. (2004) Jekologicheskoe pravo Respubliki Kazahstan [Ecological law of the RK]: Uchebnoe posobie. – Almaty: Izdatel'skij centr OFPPI «Interligal». – S. 175-176.

Bogoljubov S.A. (2011) Pravo i edinaja gosudarstvennaja jekologicheskaja politika [Law and unified state environmental policy] Zhurnal rossijskogo prava. – № 3. – С. 5-8.

Erkinbaeva L. K. Jekonomicheskie instrumenty ohrany okruzhajushhej sredy i problemy ih realizacii v jekologicheskom zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan: problemy teorii i praktiki. [Economic instruments of environmental protection and problems of their implementation in ecological legislation of the RK: problems of theory and practice]. Vestnik KazNU. Serija Juridicheskaja, vol. 58, no. 2, 2016. <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/300>

Gerasimov V.S., Rashhupkina L.V. (2006) Pravovye sredstva obespechenija jekologicheskogo pravoporjadka [Legal means of ensuring ecological legal order]. Ucheb. Posobie. Vladim. gos. un-t. – Vladimir : Izd-vo Vladim. gos. un-ta, – 176 s.

Gupta N. (2014) Environmental Awareness Policies and its Effectiveness: A Study of Ludhiana City (India). Environment and Urbanization ASIA, 5(1), pp. 147-160. <https://doi.org/10.1177/0975425314521547>

Iis Krisnandar, Taty Sugiarty, Endang Sutrisno, Iis Isnaeni Nurwanty (2022) Law awareness and law compliance of business actors in the iso 26000 perspective based on sustainable development. Journal of Positive School Psychology, Vol. 6, No. 5, pp. 616-622.

Isakova Ju.I. (2017) Formirovanie jekologicheskogo pravosoznaniya [ormation of environmental legal consciousness] // Rossiya v sovremennom mire: politiko-pravovoj aspekt. Sbornik nauchnyh trudov III Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Rostov n/D.– S. 297-301.

Jekologicheskij kodeks RK ot 2 janvarja 2021 goda [Environmental Code of the RK dated January 2, 2021] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>

Mazzone A., Yanagida T., Camodeca M., & Strohmeier D. (2021). Information processing of social exclusion: Links with bullying, moral disengagement and guilt. Journal of Applied Developmental Psychology, vol, 75 (May), 101292. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2021.101292>

Meng-Meng Geng, Ling-Yun He (2021) Environmental Regulation, Environmental Awareness and Environmental Governance Satisfaction Sustainability, vol. 13, 3960 <https://www.mdpi.com/journal/sustainability>

Muhina I.D. Jekologicheskij pravoporjadok: problemy sodержaniya [Ecological legal order: problems of content] http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2015/9/law/mukhina.pdf

Ob administrativnyh pravonarushenijah Kodeks Respubliki Kazahstan ot 5 ijulja 2014 goda № 235-V ZRK. [On Administrative Offenses Code of the RK dated July 5, 2014 No. 235-V ZRK.] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>

Peter-Christoph Storm (2000) Environmental Laws: Introduction. Wangen im Allgäu // <https://www.iuscomp.org/gla/literature/envirmt.htm>

Rashhupkina L.V. (2006) Jekologicheskij pravoporjadok: Obshheteoreticheskij analiz [Ecological law and order: General theoretical analysis.]. Avtoref. dis. kandidat jurid. Nauk. – Vladimir <https://www.dissercat.com/content/ekologicheskii-pravoporyadok-obshheteoreticheskii-analiz>

Rosa-Jiménez C., Nebot, N. (2021). Economic viability of neighborhood cooperatives for active aging. Malaga as a case study. Viabilidad económica de las cooperativas vecinales para el envejecimiento activo. Málaga como caso de estudio. Architecture, City and Environment, vol. 15(45), pp. 1-13.

Steblov A.L., Vajsman Ja.I.. (2010) Jekologicheskoe pravo Rossijskoj Federacii i stran Evropejskogo soobshhestva [Environmental law of the Russian Federation and countries of the European Community]. Uchebnoe posobie: Perm', <https://lawbook.online/ekologicheskoe-pravo-rossii-kniga/ekologicheskii-pravoporyadok-sposobyi-ego-68141.html>

Sutrisno E. (2019). Pemaknaan Budaya Hukum: Menggagas Kesejahteraan Masyarakat. Bogor: In-Media

Syed Ussain Saheb, Sepuri Seshaiyah and Buddolla Viswanath (2012) Environment and Their Legal Issues in India// International Research Journal of Environment Sciences, vol. 1(3), pp. 44-51.

Ugolovnyj kodeks RK ot 3 ijulja 2014 goda № 226-V ZRK. [Criminal Code of the RK dated July 3, 2014 No. 226-V ZRK.] https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/k226_

Vlasova Yu.V. (2019) Jekologicheskij pravoporjadok: ponjatie i sposoby zashhity [Ecological legal order: the concept and methods of protection] International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 3-2. – Pp. 176-179.

IRSTI 10.07.01:10.53.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2022.v104.i4.09>

R. Yerezhpekyzy^{1*}, L.K. Yerkinbaeva¹, N.S. Bayimbetov²,
S.U. Ahmet³, A.M. Zholmakhan⁴

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Kainar Academy, Kazakhstan, Almaty

³Central-Asian Innovation University, Kazakhstan, Shymkent

⁴Miras University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: rose.kaznu@gmail.com

THE CONCEPT STRUCTURE AND MAIN CHARACTERISTICS OF ENVIRONMENTAL LAW AND ORDER

In this study, the authors analyze and consider the concept, its legal and methodological aspects, the structure and internal content of environmental law and order, which is one of the main elements enshrined in the basic law of the country. In the epoch of the Anthropocene, environmental legislation and management in the sphere of interaction between society and nature are quite naturally changing. The authors believe that in the new realities of the changing dynamics of environmental management, the role of studying the legal content and structure of environmental law and order is especially relevant.

The problems of national environmental legislation, its relevance, timeliness and the necessary coverage of regulatory norms, relevant public relations raises some questions. Such as, and how effective is the social, legal provision of environmental safety in the new realities of environmental threats. For example, environmental man-made disasters, natural disasters caused by global warming, the greenhouse effect, a sharp deterioration in the quantitative and qualitative state of atmospheric air, the ongoing pollution of the oceans and water resources in general, the shortage of drinking water and, significantly, global depletion and the real threat of pollution of the earth. In this regard, we can conclude that there is a «paradigm shift» both in national environmental legislation and in the theoretical aspects of environmental law, the state-legal mechanism of management, and also recognizes the need for a new role in environmental legislation and in the theoretical aspects of environmental law, allowing it to quickly and effectively meet the new dynamics of the changing context of environmental law. There is an urgent need at the present stage of development to increase the growing level of ecological legal awareness of the individual as an element of ecological law and order.

Key words: environmental law, environmental awareness, environmental law and order, environmental protection, environmental education.

Р. Ережепқызы¹, Л.К. Еркінбаева¹, Н.С. Баимбетов², С.У. Ахмет³, А.М. Жолмахан⁴

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Қайнар академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

³Орталық Азия инновациялық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

⁴Мирас университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: rose.kaznu@gmail.com

Экологиялық құқық тәртібі түсінігі және негізгі сипаттамалары

Бұл зерттеуде авторлар елдің негізгі заңында бекітілген маңызды элементтердің бірі экологиялық құқықтық тәртіптің, құрылымы мен ішкі мазмұнын, оның құқықтық және әдіснамалық аспектілерін талдайды және қарастырады. Антропоцен дәуірінде қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі саласындағы экологиялық заңнама мен басқару табиғи түрде өзгереді. Авторлар экологиялық менеджменттің өзгеріп отыратын динамикасының жаңа шындықтарында экологиялық құқықтық тәртіптің құқықтық мазмұны мен құрылымын зерттеудің рөлі ерекше өзекті деп санайды. Ұлттық экологиялық заңнаманың проблемалары, оның өзектілігі, уақтылығы және реттеуші құқықтық актілермен, тиісті қоғамдық қатынастар белгілі бір мәселелерді тудырады. Мысалы, экологиялық қауіптердің жаңа шындықтарында экологиялық қауіпсіздікті әлеуметтік, құқықтық қамтамасыз ету қаншалықты тиімді? Мәселен, экологиялық техногенді апаттар, табиғи апаттар жаһандық жылындан, парниктік әсерден, атмосфералық ауаның сандық және сапалық жағдайының күрт нашарлауынан, Дүниежүзілік мұхиттың және жалпы су ресурстарының ластануынан, ауыз судың жетіспеушілігінен, жаһандық сарқылудан және жердің ластануының нақты қаупінен туындаған. Осыған байланысты біз ұлттық табиғатты қорғау заңнамасында да, теориялық аспектілерде де «парадигма өзгеруінің» бар екендігі туралы қорытынды жасай ала-

мыз. Экологиялық пайдалану құқығы, басқарудың мемлекеттік-құқықтық механизмі, сонымен қатар экологиялық заңнаманың жаңа рөлінің қажеттілігін және экологиялық құқықтық тәртіптің өзгеріп отыратын контекстінің жаңа динамикасына тез және тиімді сәйкес келуіне мүмкіндік беретін экологиялық пайдалану құқығы. Экологиялық құқықтық тәртіптің элементі ретінде тұлғаның экологиялық құқықтық санасының өсіп келе жатқан деңгейін арттырудың қазіргі даму кезеңінде өзекті қажеттілік бар.

Түйін сөзгер: экологиялық құқық, экологиялық құқықтық сана, экологиялық құқықтық тәртіп, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық білім.

Р. Ережепқызы^{1*}, Л.К. Еркінбаева¹, Н.С. Баимбетов², С.У. Ахмет³, А.М. Жолмахан⁴

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Академия Кайнар, Казахстан, г. Алматы.

³Центрально-Азиатский инновационный университет, Казахстан, г. Шымкент

⁴Университет Мирас, Казахстан, г. Шымкент

* e-mail: rose.kaznu@gmail.com

Понятие и основные характеристики экологического правопорядка

В данном исследовании авторы анализируют и рассматривают понятие, его правовые и методологические аспекты, структуру и внутреннее содержание экологического правопорядка, что является одним из основных элементов, закрепленных в Основном законе страны. В эпоху антропоцена вполне закономерно меняется природоохранное законодательство и управление в сфере взаимодействия общества и природы. Авторы считают, что в новых реалиях изменяющейся динамики природопользования особенно актуальна роль изучения правового содержания и структуры экологического правопорядка.

Проблемы национального природоохранного законодательства, его актуальность, своевременность и необходимый охват нормативными правовыми актами, соответствующими связями с общественностью вызывают определенные вопросы. К примеру, как и насколько эффективно социально-правовое обеспечение экологической безопасности в новых реалиях экологических угроз. Например, экологические техногенные катастрофы, стихийные бедствия, вызванные глобальным потеплением, парниковым эффектом, резким ухудшением количественного и качественного состояния атмосферного воздуха, продолжающимся загрязнением Мирового океана и водных ресурсов в целом, нехваткой питьевой воды, и, что немаловажно, глобальное истощение и реальная угроза загрязнения земли. В связи с этим можно сделать вывод, что происходит «смена парадигм» как в национальном экологическом законодательстве, так и в теоретических аспектах экологического права, государственно-правового механизма управления, а также признается необходимость новой роли экологического законодательства и в теоретических аспектах экологического права, что позволяет ему быстро и эффективно соответствовать новой динамике меняющегося контекста экологического права. На современном этапе развития остро стоит необходимость повышения уровня экологического правосознания личности как элемента экологического правопорядка.

Ключевые слова: экологическое право, экологическое правосознание, экологический правопорядок, охрана окружающей среды, экологическое образование.

Introduction

The concept of “law and order” is widely studied in the theory of state and law. However, in relation to environmental law in Kazakhstan, it was not the subject of a separate study. Thus, the theoretical study of the concept of environmental law and order is an urgent problem of the current stage of development of Kazakhstan’s legal science. The relevance of the research topic is given by the high level and diversity of environmental problems both in Kazakhstan and on the planet Earth as a whole. Environmental problems entail a deterioration in the quality of life, negative social, economic, and political problems. At present, the relevance of en-

surging international law and order is beyond doubt. Various conflicts between regions and countries, the threat of a global environmental crisis, and even the threat of ensuring peace demonstrate the imperfection of the United Nations mechanism in security issues in a huge number of contradictions. At the same time, we are witnessing the formation of a new world order, a new system of values. Environmental protection and rational use of natural resources occupy not the last place in this process, since the safety of mankind directly depends on these tasks. The UN has recognized the interdependence of environmental and economic problems. The latest environmental monitoring data indicates the deterioration of the ecological and economic condition to the

level of a catastrophe. And one of the main reasons for this is the inefficiency of the existing international and national ecological and legal regimes, that is, the ecological law and order.

Materials and methods

In the process of working on this scientific research, the following scientific methods were applied: conceptual method in analyzing the provisions of environmental legislation; sociological and philosophical methods; statistical and comparative legal methods in identifying and comparing environmental policy; historical and legal method; method of analysis and synthesis; method of using “big data”. Digitalization of most aspects of citizens’ lives provides huge amounts of data, global networks are changing traditional ideas about space and boundaries, allowing scientists to track people and communicate with them over long distances. Various methodological schools strive to use this potential.

Modern scientific and theoretical understanding of the regulation of environmental and legal problems is the prerogative of scientists in the field of environmental, agricultural and land law. It is also possible to note the involvement of administrativists (public administration and environmental protection) and criminal law science (qualification of environmental crimes). However, legal theorists argue that the problem of environmental law and order is too significant for society, and should be considered not within any industry, but at the level of the general theory of law, given its complex nature. Today, the environmental law and order has crossed the sectoral framework and its problems can be solved only in integration.

The scientific basis of the research was the works of Kazakhstani Russian and foreign scientists, specialists in the field of legal theory, environmental law:

Alekseev S.S., Syrykh V.M., Roshchupkina L.V., Ibraeva A.S., Yerkinbayeva L.K., Bekisheva S.D. Merkel A., Savigny K.R., Iering, O. Holmes, R. Pound, J. Frank, G. Kelsen, Carlson, J., Palmer, G., Weston B., Bodansky D., Hunter D., Birnie P., and Alan Boyle and others.

Results and discussion

The modern stage of Kazakhstan’s development has actualized the problems of civil society institutions, the economy, and the vertical of state power.

These problems push into the background the issues of interaction between society and its environment. Meanwhile, these issues directly affect the level and quality of life of each individual citizen. Thus, the economy solves social problems, and its basis is the exploitation of raw materials, which, in turn, threatens the human habitat. On the way of development and formation of a new Kazakhstan, social guarantees, stability of society, legal protection of the individual are relevant. Until recently, the human right to a favorable environment was natural and inalienable from the moment of his birth. With the emergence of new human needs, humanity began to use natural resources and invade the natural environment with giant steps. A person cannot exist without exposure to nature, as this is the source and basis of his life. The impact is manifested in the process of satisfying, in most cases, their material needs, which are increasingly increasing and, accordingly, require an increase in anthropogenic human activity. In modern realities, relations and interaction between society and nature are impossible without the influence of legal, educational and economic mechanisms that stimulate a person to treat natural resources and ecological systems rationally and more carefully.

The era of atomic energy, computerization, the advent of the Internet and innovative processes in science and technology has come, many states today have significantly strengthened the function of environmental protection favorable to the population. As evidenced by many international programs and conventions, organizations. At the present stage, in the international arena and at the national levels, each country determines and implements its strategies for sustainable development on an integrated basis, depending on environmental conditions, environmental objectives and environmental legislation. Kazakhstan has not stood aside, since the very beginning of its independence, our country has been working in this area.

At this stage of development, society and the state can note that most of the national legal documents and programs have undergone significant qualitative changes and as a result have been improved. But, it should be noted that in the Republic of Kazakhstan there is a full-scale transformation of the state and civil society and also its individual institutions, including such important ones as the state environmental policy, but it is still difficult to assert its holistic, concretized and clear formation. In the Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev, “New Kazakhstan: the path of renewal and modernization” (The Message of the Head of State)

He outlined a new way of development of the country and ways of reforming society, state institutions of power and management, institutions of civil and human rights society. Taking into account the new more constructive approaches, we believe that the problems of protection and protection of the natural environment are one of the fundamental factors of the development and modernization of the new Kazakh society.

The main condition for the development and modernization of public foundations is the existing legal order. With a stable rule of law, economic processes flow favorably, social relations within the rule of law are harmonized, the legislative, executive and judicial branches of government are balanced, the activities of the state and public organizations are activated and become more saturated, the role of the individual, his rights, freedoms, the level of his spiritual development, material well-being increases.

Historically, the idea of forming a new right of citizens to a favorable environment for that period arose from a sharp deterioration and the emergence of a global environmental crisis, as a result, there was a need to involve this area in the legal process on the part of the state. With the adoption by the UN Conference on Environment and Development of the "Declaration of Principles" (Brazil, 1992), a completely new stage in the international legal recognition of this right has come, which has served as an intensive development of natural resource legislation.

For a modern person, his life is recognized as the highest value, thereby he realizes that he must treat all living things on this planet with reverence, care and reason. This approach should be emphasized in the interaction with nature, which is expressed in the protection of the natural environment. Nature is a natural habitat, a condition of human life. At the same time, nature is a storehouse of natural resources, which, according to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, are the property of citizens of the whole country (Constitution of 1995).

In the interaction of man and nature, its qualitative state is ensured by legal means, and the ordering of this interaction acts as an indicator of ecological law and order. With a stable state system of law and order, the rights and freedoms of citizens will be really protected and implemented. At the same time, citizens will be clearly aware of the duties assigned to them and strictly comply with them within the framework of established national legislation. To some extent, this indicator can be the qualitative and quantitative state of the environment. To reveal the

essence of law and order, including environmental law and order, the authors raised a number of questions, and in this study the task is to reveal them.

The rule of law is the legal outcome that both the state power and all subjects of law strive for, using only various ways to achieve it (Raschupkina 2006:36).

In numerous scientific studies, the rule of law is considered from the point of view of strengthening the rule of law, a small part of the works considers the rule of law from the standpoint of ideas and theory of law.

There is no doubt that the real state of the legal order at the present stage of development of Kazakhstan is far from ideal. It is characterized by disordered national legislation. The rule of law is the basis of a highly developed modern life of society and one of the most important conditions for the functioning and development of the rule of law. Manifests itself together with the law is an indicator of the effectiveness and evaluation of the legal system and the law as a whole. It is for this reason that high-quality scientific theoretical, practical and methodological scientific research of the rule of law is vital, which as a result will lead to its improvement, embodiments to the real idea of the transformation of the rule of law and civil society in Kazakhstan.

In this system of all legal categories, the rule of law occupies a special place. The full disclosure of the essence of the rule of law will give us a clear definition of its definition, through which we will reveal its content. The very aspect of the social phenomenon of order and law was considered in the early periods of ancient philosophy in the scientific works of Plato (Plato 1971:203) and Aristotle (Aristotle 1865:28). The development of the role of law and order was received in the scientific research of Merkel A., Savigny K.R., the key importance was reflected in the scientific works of Iering, O. Holmes, R. Pound, J. Frank, etc. It is necessary to highlight the theory of "pure law" by G. Kelsen, where the rule of law is given an exceptional role (Kelsen 1934).

Throughout the history of human development, we see a trend of change, an understanding of the essence of the rule of law and state the fact that there is still no clear defined systematized legal form. The process of formation of the legal order puts forward its requirements based on the reality of new and progressive development in all spheres of life. In this connection, there is a need for scientific research and analysis of the definitions of the concepts of law

and order put forward by foreign and domestic scientists. We believe that the purpose of this analysis and study is a deep understanding of the proposed scientific approaches and the choice of the most appropriate and conceptual one. It should be noted here that for a truly scientific definition of the term “ecological law and order” and its structural study, the study and detailed systemic legal analysis.

A well-known specialist in the theory of law and the state, sociology of law, legal problems of education, V.M. Strykh defines that “the rule of law is a system of relations that corresponds to the law and generates a socially useful result ...” (). Pointing out that through relations aimed at observing the norms of law, the goals of the law itself are achieved.

No less well-known theorist S.S. Alekseev believed that “law and order is a state of actual orderliness of public relations, expressing the real, practical implementation of the requirements of law and the regime of legality” (Alekseev 1994:190). We agree with the view of Professor S.S. Alekseev and emphasize that the rule of law is a consequence of the action of law, implemented in practice by legal norms fixed by the power of the state in certain normative acts.

Professor Ibraeva A.S. defines “the rule of law is the social result that the state and the whole people strive for using various levers and means” (Ibraeva 2014:253).

In our opinion, the rule of law acts as a result of purposeful legal regulation by the state, public relations by all available legal means, not prohibited by legal technology. The methods applied by the state to public relations for the legal regulation of their specific subject is in itself ensuring the functioning and existence of society within the established legal, social and legislative framework, since organization, consistency and integrity.

Thus, we believe that the rule of law is a qualitative, quantitative legal and social state, which can be considered as the functioning of society as the most favorable for the development of society in the system of public consent and consensus between all stakeholders in the established legal field.

It is important that the rule of law is one of the key and fundamental characteristics of the state of society, on which the stability and effectiveness of ensuring a high level of quality of life of society, a person meeting high legal standards, depends.

In my opinion, one of the most important elements of the system of public law and order in the system of government is the state legal mechanism of environmental law and order. Next, we will focus

in more detail on the question of the definition, content of such a legal term as environmental law and order, and try to substantiate the structural elements and the real content of environmental law and order. In our opinion, this institution is present in almost all branches of law, which should be confirmed by the representatives of the general theory of law. It should be noted about the theory of world law and order existing in the theoretical and legal science (Bodansky 2009), which is defined.

The current law is the main tool in the system of the state legal mechanism for the subjects of environmental law and citizens and establishes the fundamental foundations of environmental legal awareness.

The law is the most effective mechanism for instilling environmental awareness among citizens, which directs a law-abiding nature user to adhere to the appropriate level of environmental awareness specified in the regulatory legal acts of the state. Accordingly, this order of rational nature management, careful attitude to natural resources is significantly influenced by the requirements of the norms established by the legislator and other requirements of environmental law, which is being improved under the influence and intensive influence of various factors and norms of international law in the field of nature and environmental protection.

In modern jurisprudence, the category of “environmental law and order” is used extremely rarely. In part, this can be explained by its little study. At the same time, the category of “environmental law and order” has great theoretical and practical significance both for the general theory of law and for environmental law. The very concept of “law and order” is characterized by the ambiguous and multifaceted nature of modern understanding. The problem of legal order seems to be of paramount importance both in foreign and Kazakh legal science. Law enforcement studies allow scientists to develop, and the legislator to implement recommendations on the ordering of social life and legal reality.

At the moment, there are several scientific papers where an attempt has been made to comprehend the content and structure of the ecological order, we will pay attention to them in the future, however, we note right away that there are no works by Kazakhstani authors among them.

In her research, L.V. Rashchupkina notes that in recent years the problems of law and order in the field of environmental protection have become decisive in comparison with other components of the integral system of law and order in society (Rash-

chupkina 2006). Agreeing with her opinion, we believe that the issues of environmental law and order should be studied at a higher level – the general theory of law, so she has stepped over the sectoral framework and an integrated approach is needed in her solution. This issue is of exceptional importance to society.

Taking on the task of caring for the environment, law performs a threefold function, the most important of which is its existential function in caring for the environment (Carlson).

The ecological legal order is formed on the basis of law as a legal phenomenon, that is, established by the state and enshrined by it in national environmental legislation. Without environmental law and order through established and state-guaranteed norms, it is impossible to protect the natural environment and ensure environmental safety for both present and future generations.

Based on this, we believe that all legal principles and regulations should be recognized as a fundamental basis, an element of the structure of ecological law and order. Legal prescriptions are always intended for subjects for reasonable management of natural resources, who can adequately assess the degree of their impact on the environment and provide measures for proper behavior and response of this circle of people, to what extent it will affect negatively or positively.

These subjects are individuals, legal entities, officials, national, state, and non-governmental organizations. Being the subject of environmental rights and obligations arising through the emergence, modification and termination of environmental legal relations, it is part of the circle of public relations enshrined in environmental legislation in the field of environmental protection and rational use of natural resources. As we can see, this circle of people is a direct participant in the environmental law and order.

The relations between the subjects of environmental law and order form a complex and inter-related category of legal relations, where the main legal content and characteristics are the environmental rights and obligations of the participants of these legal relations fixed by environmental legislation. The institute of environmental rights and obligations itself, being an element of the structure of the ecological legal order, determines the standards of fair and reasonable consumption of natural resources by mankind that prevent their global depletion at the world level and at the country level.

If we do not consider the institution of environmental rights and obligations in the legal aspect as an element of environmental law and order, then in this case the function of environmental protection and natural resources as one of the key conditions for ensuring sustainable human development is lost.

If we analyze the legal relations between subjects such as a reasonable person and individual components of the natural environment, due to the fact that natural components are not endowed with reason and consciousness, they cannot be carriers of subjective rights and obligations. This means that rights and obligations can be between subjects capable of understanding, accepting and realizing the legal consequences and realizing the measure of their proper behavior for the decisions taken and for possible and sometimes irreversible consequences that may occur. Relations between man and nature are built on a non-legal basis, but ecological and legal relations are built between subjects regarding the use of natural resources.

And any deviation from the standards or excessive intrusion and violation of the natural capabilities of the components of the ecological system leads to the loss of self-production functions and can lead to irreversible destruction of the natural environment. In our opinion, it is erroneous to assert that environmental law regulates the relationship between the individual and nature, when it regulates public relations concerning the interaction of state institutions, civil society and the individual.

Harmonious relations with ecological systems and natural resources are currently being formed under the influence of educational, legal and economic mechanisms. The most effective mechanism is the legal instruments regulating the legal order established in the state and society, including the environmental law and order.

Environmental law and order (rational and careful use of natural resources) is being formed, developed and improved with the help of environmental law, including generally recognized norms of international law. The problem of environmental law and order covers not only environmental rights, but also the right to life itself. In the event of a large-scale environmental disaster, not only the environmental rights of the individual, but also all others will lose their meaning.

The consequences of the interaction of society and the environment are a global problem and are the only action that leads to a change in the human environment. As a result of this action, two process-

es are identified that threaten its survival: habitat pollution and resource depletion.

Thus, the ecological legal order is an orderly system of legal relations between a person, society, the state and the world community – it is a process of legal regulation of relations in the environmental sphere and the implementation of legal norms regulating the interaction of society and the natural environment.

And so, we have concluded that environmental protection programs and laws are meaningless as long as the population does not have a developed environmental legal awareness and does not participate in the process of implementing the law. Wider public participation can be of great importance for solving problems of environmental management. The dissemination of information is crucial for the formation of opportunities for such participation among citizens.

Conclusion

In modern jurisprudence, the category of “environmental law and order” is used extremely rarely due to the little knowledge. At the same time, the category of “ecological law and order” is of great importance for the theory of law and for environmental law. The concept of “law and order” is characterized by the ambiguous and multifaceted nature of modern understanding both in foreign and in Kazakh legal science. Law enforcement studies allow scientists to develop, and the legislator to implement

recommendations on the ordering of social life and legal reality. The real state of the legal order at the present stage of Kazakhstan’s development is far from ideal. It is characterized by disordered national legislation.

It is for this reason that high-quality scientific and theoretical studies of the rule of law are vital, which as a result will lead to its improvement, the formation of the rule of law in Kazakhstan. The need to raise the issue of environmental law and order is conditioned by the conditions of human development. The diversity and sometimes discrepancy of approaches to the definition of basic concepts often hinders the growth of knowledge in the field of legal regulation of public relations in the sphere of interaction between society and the natural environment.

Therefore, the development of scientifically based environmental terminology used in regulatory legal acts is one of the most important tasks of environmental research. The consequences of the interaction of society and the environment are a global problem and are the only action that leads to a change in the human environment. As a result of this action, two processes are identified that threaten its survival: habitat pollution and resource depletion.

Gratitude, conflict of interest

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14872548 Modern environmental Law and order: Kazakhstan case).

Литература

- Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию Принята Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
- Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
- Ращупкина, Л.В. Правовые средства обеспечения экологического правопорядка: учеб. пособие / В.С. Герасимов, Л.В. Ращупкина; ВлГУ. – Владимир, 2006. – 5 п.л.
- Платон. Государство. Соч. В 3-х т. Т. 3. Ч. 1. – М., 1971. – С. 227.
- Политика Аристотеля (Пер. с греч. Н. Скворцова). – М., 1865. – С. 282.
- Сырых В.М. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М., 2005. – С. 367.
- Алексеев С.С. Теория права. – М., 1994. – С. 194.
- Ибраева А.С. Теория государства и права. – Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 324 с.
- Bodansky, Daniel, *The Art and Craft of International Environmental Law*, Harvard University Press, 2009.
- Ращупкина Л.В. Экологический правопорядок: общетеоретический анализ. – Владимир, 2006. – 160 с.
- Carlson, J., Palmer, G., & Weston, B. *International Environmental Law and World Order: A Problem-Oriented Coursebook*. (Vol , pp.) Retrieved from <http://store.westlaw.com/carlson-palmer-westons-international-environmental-law-world-order-a-problem/137858/40347015/productdetail>

References

- Rio Declaration on Environment and Development Adopted by the UN Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, June 3-14, 1992 // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
- The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
- Raschupkina, L.V. Legal means of ensuring environmental law and order: textbook. manual / V. S. Gerasimov, L.V. Raschupkina; VISU. Vladimir 2006. 5 p.l.
- Plato. State. Soc. In 3 t. t. 3. Part 1. M., 1971. – 227 p.
- The politics of Aristotle (Translated from Greek by N. Skvortsov). M., 1865. – 282 p.
- Syrykh V.M. Theory of state and law: Textbook for universities. M., 2005. – 367 p.
- Alekseev S.S. Theory of morals. M., 1994. – 194 p.
- Ibraeva A.S. Theory of state and law. Almaty: Zheti Zhargy. 2014. – 324 p.
- Bodansky, Daniel, The Art and Craft of International Environmental Law, Harvard University Press, 2009.
- Raschupkina L.V. Ecological law and order: general theoretical analysis. Vladimir, 2006. – 160 p.
- Carlson J., Palmer G. and Weston B. International Environmental Law and the World Order: A Problem-oriented textbook. (Volume, p.) Extracted from <http://store.westlaw.com/carlson-palmer-westons-international-environmental-law-world-order-a-problem/137858/40347015/productdetail>

FTAMP 10.07.01:10.53.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2022.v104.i4.010>

С.К. Есетова^{1*}, А.М. Наширбекова², Т.А. Имангазиев¹,
А.А. Жусупов³, Н.М. Мусабекова⁴

¹Қайнар академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Еуразиялық технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁴«Торайғыров университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Павлодар қ.

*e-mail: saltanat.yesetova@gmail.com

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА

Қазіргі кезеңде табиғатпен қарым-қатынастың ретсіз дамуы жекелеген объектілердің, аумақтардың, елдердің ғана емес, бүкіл адамзаттың өміріне қауіп төндіріп отыр. Бұл – адамның материалдық және рухани мұқтаждықтарды қанағаттандыру барысында бүкіл табиғаттағы тіршілік иелерімен тығыз байланыста болатынынан шығып отырған мәселе. Яғни, жалпы алғанда, бүкіл адамзат өз дамуында өзінің мәдени ортасын құрып, білім мен еңбек және рухани тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа таратып отырады. Қазіргі жағдайда мектеп қабырғасынан бастап университет деңгейіне дейінгі көлемде адамдардың экологиялық сауатын ашу жолымен экологиялық білім қоғамның ауқымды бөлігін қамтуы тиіс. Экологиялық білімнің бірегейлігі – оның аясында жаңа білім беру мақсаттары қойылып, жаңа амал-тәсілдердің қолданылауында. Осыған байланысты экологиялық білімнің аса маңызды бөлімін әрбір жеке адамның және бүкіл қоғамның экологиялық мәдениетін қалыптастыру ісі құрайды. Жоба бойынша жұмыс барысында тұжырымдамалық әдіс, статистикалық және салыстыру әдістері, тарихи-құқықтық әдіс, талдау (яғни анализ) және синтездеу әдістері, «үлкен деректерді» пайдалану әдісі қолданылды. Экологиялық сана-сезімді қалыптастыру экологиялық білім берумен тығыз байланысты. Қоршаған ортаға байланысты туындап жатқан проблемалар саны күннен-күнге артып отырғаны, олардың аймақтық немесе халықаралық сипатқа ие болуы немесе жалпы халықаралық қатынастарға кері әсерін тигізуі мемлекеттердің арасында барынша кең ынтымақтастық түзіп, халықаралық ұйымдардың мүддесіне сай келетін шараларды қолдануымызды талап етеді.

Құқықтық нормалардың сапасы экологиялық-құқықтық мәдениеттің деңгейіне, яғни қоғам өкілдерінің сол нормаларды біліп-түсінуіне әрі түсіндіруіне, сондай-ақ адамның экологиялық құқықтарын қолда бар құқықтық тәсілдердің барлығын қолданып қорғауға, күнделікті тіршілікте және кәсіби қызмет барысында экологиялық міндеттерді орнықты түрде орындауға дайын болу дәрежесіне байланысты болып келеді.

Халықтың экологиялық құқықтық санасы жоғары деңгейге дейін дамымайынша және қоғам өкілдерінің барлығы заңдарды іске асыруға қатыспайынша, қоршаған ортаға қатысты бағдарламалар мен заңдар мән-мағынаға ие болмайды деген қорытынды жасалды. Қоршаған ортаны ұтымды пайдалану проблемаларын шешу үшін бұл іске қоғамның барынша кең ауқымда қатысуының мәні зор. Ал азаматтардың осы үдеріске қатысуына мүмкіндік жасау үшін ақпарат тарату шешуші мәнге ие екені сөзсіз.

Түйін сөздер: экологиялық құқық тәртібі, табиғатты қорғау заңнамасы, құқықтық тәртіп, экологиялық құқық, экологиялық, экологиялық құқықтық сана.

S.K. Yesetova^{1*}, A.M. Nashirbekova², T.A. Imangaziyev¹, A.A. Zhussupov³, N.M. Musabekova⁴

¹Kainar Academy, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Eurasian Technological University, Kazakhstan, Almaty

⁴NAO "Toraigyrov University", Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: saltanat.yesetova@gmail.com

Environmental consciousness in the structure of the elements of the environmental legal order

At present, the spontaneous development of relations with nature endangers the existence of not only individual objects, territories, countries, but also of all mankind. This is explained by the fact that a person is closely connected with wildlife through its material and spiritual needs, that is, humanity as a whole develops and creates a cultural environment on earth, passing on its labor and spiritual experience from generation to generation. In our current conditions, this education should cover a large part

of society through general environmental education of people from school walls to university walls. The uniqueness of environmental education lies in its new setting of educational goals, a new approach. In this regard, the most important goal of environmental education is the formation of an ecological culture of a person and society. During the work on the project, the conceptual method, statistical and comparative methods, the historical and legal method, the method of analysis and synthesis, the method of using "big data" were applied. The formation of ecological consciousness is closely connected with ecological education. The growing number of environmental problems, whether they are regional or international in nature or affect the international industry as a whole, require greater cooperation between states and action in the interests of international organizations.

The level of environmental and legal culture determines the quality of legal norms, their knowledge, understanding and interpretation in society, as well as the degree of readiness to protect human environmental rights by all legal means, to consistently fulfill environmental tasks in everyday life and professional activities. It is concluded that programs and laws on environmental protection are meaningless until the population has a developed environmental legal awareness and does not participate in the process of implementing the law.

Greater public participation can go a long way towards addressing environmental management issues. The dissemination of information is critical to enabling citizens to participate.

Key words: environmental law and order, environmental legislation, law and order, environmental law, environmentalism, environmental legal awareness.

С.К. Есетова^{1*}, А.М. Наширбекова², Т.А. Имангазиев¹, А.А. Жусупов³, Н.М. Мусабекова⁴

¹Академия Кайнар, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Евразийский Технологический Университет, Казахстан, г. Алматы

⁴НАО «Торайгыров университет», Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: saltanat.yessetova@gmail.com

Экологическое правосознание в структуре элементов экологического правопорядка

В настоящее время стихийное развитие отношений с природой ставит под угрозу существование не только отдельных объектов, территорий, стран, но и всего человечества. Это объясняется тем, что человек тесно связан с живой природой через ее материальные и духовные потребности, то есть человечество в целом развивается и создает на земле культурную среду, передавая свой трудовой и духовный опыт из поколения в поколение. В наших нынешних условиях это образование должно охватить большую часть общества путем всеобщего экологического просвещения людей от школьных стен до университетских. Уникальность экологического образования заключается в его новой постановке образовательных целей, новом подходе. В связи с этим важнейшей целью экологического образования является формирование экологической культуры человека и общества. В ходе работы над проектом были применены концептуальный метод, статистический и сравнительный методы, историко-правовой метод, метод анализа и синтеза, метод использования «больших данных». Формирование экологического сознания тесно связано с экологическим образованием. Растущее число проблем, связанных с окружающей средой, поскольку они носят региональный или международный характер или влияют на международную отрасль в целом, требует более широкого сотрудничества между государствами и принятия мер в интересах международных организаций.

От уровня эколого-правовой культуры зависит качество правовых норм, их знание, понимание и толкование в обществе, а также степень готовности защищать экологические права человека всеми правовыми способами, устойчиво выполнять экологические задачи в повседневной жизни и профессиональной деятельности. Сделан вывод о том, что программы и законы по охране окружающей среды бессмысленны до тех пор, пока население не обладает развитым экологическим правосознанием и не принимает участия в процессе реализации закона. Более широкое участие общественности может иметь большое значение для решения проблем рационального использования окружающей среды. Решающее значение для формирования у граждан возможностей для такого участия имеет распространение информации.

Ключевые слова: экологический правопорядок, экологическое законодательство, правопорядок, экологическое право, экологизм, экологическое правосознание.

Кіріспе

Табиғаттың жай-күйі цунами, су тасқыны, орман өрті, жер сілкінісі және басқа да табиғи апаттар сияқты әртүрлі белгілер арқылы көрініс табады. Қазіргі уақытта табиғатпен қарым-қатынастың стихиялық дамуы жеке объектілердің, аумақтардың, елдердің ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндіруде. Бұл адамның материалдық және рухани мұқтаждықтарды қанағаттандыру барысында бүкіл табиғаттағы тіршілік иелерімен тығыз байланыста болатынынан шығып отырған мәселе. Яғни жалпы алғанда, бүкіл адамзат өз дамуы барысында өзінің мәдени ортасын құрып, білімі мен еңбек және рухани тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа таратып отырады. Оқиғалардың өздігінен дамуын тоқтатуды, оларды басқару мәселесін шешуді біз тек білім арқылы ғана іске асыра аламыз. Ал біздің қазіргі жағдайда бұл білім мектеп қабырғасынан бастап университет қабырғасына дейінгі көлемде жалпы экологиялық білім беру арқылы қоғамның ауқымды тобын қамтуы тиіс. Экологиялық білім берудің бірегейлігі оның білім беру мақсаттарын жаңаша қоюында, жаңа көзқарас танытуда. Осыған байланысты экологиялық білім берудің ең маңызды мақсаты әрбір жеке адамның және жалпы қоғамның экологиялық мәдениетін қалыптастыру болып табылады (Васильчук 2017).

Стратегиялық жоспарлау жөніндегі мемлекеттік құжаттарда, мемлекеттік органдардың есептері мен ғылыми еңбектерде Қазақстандағы экологиялық құқықтың тиімділігінің төмен дәрежеде болып отырғанының бірден-бір себебі – қоғамның экологиялық және құқықтық мәдениетінің қазіргі жағдайы деген тұжырым жасалады. Бұл адамның қоршаған ортаға әсерінің субъективті құрамдас бөлігі, ол адамдардың экологиялық құқықтық нормаларға деген көзқарастарын, өздерінің экологиялық құқықтары мен міндеттерін білуін және ең бастысы күнделікті өмірде және кәсіби қызметте оларды үнемі қорғау және сақтау үшін әрекет етуге дайын болуының көрінісі. Сонымен қатар, өкінішке қарай, экологиялық және құқықтық мәдениеттің деңгейі әлі де төмен болып отыр, сондықтан барлық азаматтардың заманымызға сай экологиялық мәдениет шарттарын сақтауы өзекті мәселеге айналды. Осы мәселе Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, сондай-ақ білім беру, тәрбие және ағарту мәселелеріне арналған заңдар мен нормативтік

құқықтық актілерде көрініс тапты. Экологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған тәрбиелік іс-шаралар мектепке дейінгі мекемелер жұмысының тиімділігінің, сондай-ақ еліміздегі білім берудің барлық деңгейлерін жүзеге асырудың маңызды өлшемдерінің бірі ретінде танылып отыр.

Еуразияның орталығындағы 2717,3 мың шаршы км құрайтын аумақты алып жатқан Қазақстанның табиғаты өте осал. Кең ауқымды экономикалық даму қоршаған ортаның дағдарысын туғызды. Бүгінде экологиялық ахуал теріс техногендік әсер салдарынан табиғи ортаның айтарлықтай бұзылуымен сипатталып отыр. Бұл табиғи ресурстардың толықтай немесе ішінара жойылуына, табиғи ландшафтар өнімділігінің төмендеуіне, топырақтың, жайылымдардың тозып, су жүйелерінің сарқылуына, жердің шөлейттенуіне (әсіресе Қазақстан аумағында), жылыжай әсерінің туындауына, қышқыл жауын-шашындар жаууына, озон қабатының бұзылуына және т.б. кері салдарларға әкеліп соқты. Осының барлығы қауіпті жаһандық үдерістер жағдайында адамды қоршаған ортаның ластануын және оның сапасының нашарлауын туғызып отыр, өз кезегінде қалыптасқан жағдай халықтың денсаулығына кері әсерін тигізіп, сонымен қатар экономикалық шығындарды туындатады, сондықтан экологиялық қауіпсіздік мемлекеттің стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады (Дмитриев 2006).

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бергі кезең қоршаған ортаны қорғаудың және табиғатты пайдаланудың, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мүлдем жаңа мемлекеттік жүйесін құрып, қалыптастыру жылдары болды. Мемлекет қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясаттың қалыптасуы мен дәйекті жүзеге асырылуын белгілі бір дәрежеде қамтамасыз етті. Алайда Қазақстанда ондаған жылдар бойы және күні бүгінгі дейін табиғатты пайдалануда қоршаған ортаға жоғары техногендік жүктеме келтіретін шикізаттық жүйе басымдыққа ие болып отырғандықтан, өкінішке қарай, экологиялық жағдай әлі де түбегейлі жақсара қойған жоқ, еліміздің табиғи жүйелері құлдырап тұр.

Негізгі ұғымдарды анықтау тәсілдерінің алуан түрлілігі, кейде тіпті бір-біріне сәйкес келмеуі қоғам мен табиғи ортаның өзара әрекеттестігі саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық тұрғыда реттеу туралы білімнің өсуіне кедергі келтіретін тұстар аз емес. Бұдан бөлек, заңда

өртүрлі түсіндірілетін ұғымдар мен терминдер болмауы тиіс. Сондықтан экологиялық зерттеулердің маңызды міндеттерінің бірі нормативтік құқықтық актілерде қолданылатын ғылыми тұрғыда негізделген экологиялық терминологияны қалыптастыру болып табылады. Бұл орайда «экологиялық тәрбие», «экологиялық білім беру», «экологиялық ағарту», «экологиялық сана», «экологиялық мәдениет» ұғымдарына қатысты түрлі көзқарастарды бөліп көрсету қажет. Бұл ұғымдардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Жобамен жұмыс жасаудың осы кезеңінде келесі ғылыми әдістер қолданылды: табиғатты қорғау заңнамасының нормаларын талдаудағы тұжырымдамалық әдіс; экологиялық саясатты анықтау мен салыстырудағы статистикалық және салыстырмалы әдістер; тарихи-құқықтық әдіс; талдау және синтездеу әдістері; «үлкен деректерді» пайдалану әдісі. Азаматтар өмірінің көптеген аспектілерін цифрландыру деректердің кең ауқымына қолжетімділік беруде. Жаһандық желілер кеңістік пен шекаралар туралы дәстүрлі ұғым-түсініктерді өзгертіп, ғалымдарға алыс қашықтықтағы адамдарды бақылауға және олармен байланысуға мүмкіндік туғызып отыр. Өртүрлі әдіснамалық мектептер осы әлеуетті пайдалануға ұмтылады.

Әдебиеттерге шолу

Рябов А.А. «Экологиялық білім беру проблемалары» мақаласында «...қоршаған орта саласындағы тәрбие, білім беру арасындағы белгілі диалектикалық байланыс» бар екендігіне назар аударып, «... қоғамның табиғи ортаға деген ғылыми көзқарастарын (экологиялық сана, экологиялық этика және т.б.) экологияландырудың бұл нысандары біртұтас әрі кешенді түрде қарастырылуы тиіс» дейді. «Білім беру – жүйеленген білім мен біліктерді меңгеру үдерісі әрі нәтижесі» болса, «экологиялық білім беру дегеніміз – қоғам мен қоршаған ортаның өзара байланысы туралы жүйелі білімді меңгеру үдерісі мен нәтижесі», «экологиялық ағарту – жастардың бойында табиғатқа деген сүйіспеншілік пен қамқорлықты тәрбиелеу», ал «экологиялық тәрбие дегеніміз жалпы білім берудің негізі, оның мақсаты жан-жақты әрі үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады» (Тюльпанов 2020).

Шмейдер А.А. «Экологиялық білім берудің мәні мен жалпы тәсілдері: оның міндеттері мен мақсаттары» атты еңбегінде экологиялық білім беруді оқушылардың құндылықтарының белгілі бір шкаласын өзірлеуді және олардың бойында адамның мәдениетпен және биофизикалық ортамен қарым-қатынасын түсіну және дұрыс бағалау қабілеті мен ұмтылысын ояту мақсатында кейбір идеяларды нақтылауды қамтитын үдеріс ретінде анықтайды (Gupta 2014 : 147–160).

1974 жылы ЮНЕСКО-ның ұлттық комиссиясы Финляндияның Ямми қаласында ұйымдастырған экологиялық білім беру семинарында мынадай анықтама ұсынылды: «Экологиялық білім беру дегеніміз – экологиялық мақсаттарға жету жолдарының бірі. Ол жеке білім саласы да, тәуелсіз зерттеу объектісі де болып табылмайды, ол үздіксіз біліктілікті арттыруды қоса алғанда, толық білім беру аясында жүзеге асырылуы тиіс» (Савватеева 2019: 32-36).

Алайда кейіннен экологиялық ағарту (немесе қоршаған орта туралы білім) ұғымы сирек қолданыла бастады. Ол «экологиялық білім беру», «экологиялық тәрбие» ұғымдарын алмастыра бастады.

Бірқатар авторлар экологиялық білім мен экологиялық тәрбиеге анықтама бере отырып, оларды өзара байланысты, бірақ бірін-бірі алмастырмайтын ұғымдар деп санайды. Яғни бұл жерде экологиялық тәрбиені әлеуметтік-психологиялық тұрғыда табиғатқа ықыласпен қарау ұстанымын дамытуға бағытталған шаралар жүйесі, ал экологиялық білім беруді табиғатты ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау теориясы мен тәжірибесін меңгеруге бағытталған оқыту жүйесі деп түсінген жөн.

Экологиялық білім беру мәселесін талдай отырып, О.В. Устьянцева экологиялық мәдениетті, экологиялық білім беру, тәрбиелеу және ағарту жүйесін қалыптастыру үдерісінің ең маңызды қатынастырушы буыны азаматтық қоғамның экологиялық санасы мен оның құқықтық негізі болып табылады деген қорытындыға келеді (Устьянцева 2010 : 42 – 47). Қоғамның экологиялық құқықтық санасы – экологиялық құқықтың құрылымдық элементі, ол қоғамның экологиялық мүдделерімен тығыз байланысты болып табылады. Экологиялық сананың жоғары деңгейі адам мен қоғамның табиғатпен ұтымды әрі ұқыпты қарым-қатынас түзуін қамтамасыз етеді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстанда «экологиялық білім беру» және «экологиялық тәрбие» ұғымдары алғаш рет 1997 жылы Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңында пайда болды, ондағы бір тарау «Қоршаған ортаны қорғау саласындағы экологиялық білім және тәрбие, ғылыми зерттеулер» деп аталды. Атап айтқанда, 73-бапта: «Үздіксіз экологиялық тәрбие мен білім беру қоғамның экологиялық мәдениетін көтеру, мамандардың кәсіби даярлығын жүзеге асыру мақсатында мектепке дейінгі, жалпы орта, кәсіптік-техникалық, арнаулы және жоғары білім берудің, мамандарды қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың бүкіл процесін қамтиды, экологиялық тәрбие мен білім берудің жалпы және үздіксіз жүйесі орнаған. Тұрғындар арасында экологиялық білім туралы ақпаратты таратуды мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктер бұқаралық ақпарат құралдары арқылы және заңға қайшы келмейтін басқаша нысандарда жүзеге асырады» делінген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160>).

Сонымен қатар бұл заңда экологиялық тәрбие мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы білім берінің міндетті талаптары айқындалған: әмбебаптық және үздіксіздік; халық арасында экологиялық білімді тарату; бейіні мен меншік нысанына қарамастан білім беру ұйымдарында экологиялық пәндерді міндетті түрде оқыту; басшылар мен мамандарды кәсіби экологиялық даярлықтан өткізу (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160>).

2007 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Экологиялық кодексі қабылданып, онда экология саласындағы тәрбие, білім беру және ағарту ісінің басты мақсаты қоршаған ортаны саналы түрде қабылдау, табиғатты аялау, оның

байлығын ұтымды пайдалану, табиғи ресурстарды қалпына келтірудің маңыздылығын түсіну қажеттілігіне адамның сенімін қалыптастыру болып табылады деп жарияланды (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>). Қазіргі жағдайда экологиялық білім мен тәрбие қоғам мен табиғаттың өзара әрекетін үйлестіру үдерісінің бірден-бір негізін құрап отыр. Экологиялық білім беруді экологиялық талаптарды, тыйымдар мен шектеулерді сақтау қажеттілігін ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаға жанашырлықпен қарауды дамыту мақсатында адамдардың сезіміне, көзқарастарына әсер етудің түрлі тәсілдері деп түсіну керек.

Бұл Кодекстің ерекшелігі 12-бөлімде экологиялық құқықтық сана саласындағы негізгі ұғымдардың бекітілгені болды (1-сурет) (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K210000040>).

Сонымен, қоғамның белгілі бір бөлігінің жаһандық экологиялық проблемалардың бар екенін ұғынуы, дүниежүзілік қоғамдастықтың оларды мойындауы және оларды шешуге дайын болуы қоғам өкілдерінің экологиялық құқық пен заңнаманың маңыздылығын түсінуінің ғана емес, экологиялық нормаларды тікелей сақтауын, азаматтар мен олардың бірлестіктерінің қоршаған ортаны сақтауға, қалпына келтіруге бағытталған мақсатты іс-шараларға қатысуының бірден-бір шарты болып табылады. Экологиялық білім беру ең алдымен қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі саласындағы білім, білік және дағдылар жүйесін қалыптастыруға, қоғамның табиғатпен өзара әрекеттесуінің теориясы мен қолданбалы аспектілерін меңгеруіне бағытталса, экологиялық тәрбие табиғатты қорғау мәселелеріне жауапкершілікпен қарау, экологиялық құқықтық нормаларды сақтау, осыған байланысты қызметті белсендіруге бағытталады.

1-сурет – Экологиялық құқықтық сананың құрылымы

Қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуінің салдарлары – жаһандық проблема, олар адамның қоршаған ортасының өзгеруіне апарып соғатын бірден-бір әрекет болып табылады. Осы әрекеттің нәтижесінде адамның өміріне қауіп төндіретін екі үдеріс айқындалады: тіршілік ету ортасының ластануы және ресурстардың сарқылуы.

2002 жылы қабылданған Қазақстан Республикасындағы экологиялық білім беру тұжырымдамасы негізінде мынадай қорытындыға келеміз. Экологиялық білім берудің тиімді жүйесі экономика мен қоғамның орнықты дамуын қамтамасыз етудің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Қазіргі заманда дамыған елдердің экономикасының дамуында орын алған үрдістердің ішінде экологиялық апаттардың алдын алудың қалыптасып жатқан негіздерін атап айтсақ: тұтынылатын ресурстар деңгейін біртіндеп төмендету, ресурс үнемдейтін технологияларды енгізу, қалдықтарды кәдеге жарату және ластануды болдырмауда қосымша құнды ұлғайту. Орнықты даму принциптері экологиялық капиталдың белгілі бір қорларын: құнарлы топырақты, таза ауаны, озон қабатын, генетикалық биологиялық алуан түрлілікті сақтап, болашақ ұрпаққа табыстап беруді көздейді. Бұны экономиканың жоғары технологиялық тиімді секторларын жан-жақты ынталандыру арқылы жүзеге асыруға болады, ол үшін ең алдымен табиғатты пайдалану және әкімшілік басқарудың барлық салаларындағы мамандардың экологиялық даярлығы сапасымен айқындалады (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001241_).

Еліміздің экологиялық білім беру жүйесі заңда белгіленген экологиялық нормалар мен стандарттарға сәйкес шешімдер қабылдауға және әрекет етуге қабілетті адамдарға қажетті білім кешенін меңгертумен қатар олардың мінез-құлық стереотиптерін қалыптастыруға, дамытуға және бекітуге арналған. Экологиялық білім жалпы білім беру жүйесінің бір бөлігі болып табылады, дегенмен оны дамытудың нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық, ғылыми, оқу-әдістемелік, ақпараттық, материалдық-техникалық құрамдастарын құруды қамтамасыз ететін арнайы шараларды әзірлеу қажет.

Экологиялық-құқықтық білім беру мемлекеттің құқықтық реттеу және қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметінің дербес саласы әрі осы саладағы мемлекеттік басқару қызметтерінің бірі болып табылады. Осы бағыт ая-

сында экологиялық заңгерлерді даярлау міндеті ғана емес, сонымен қатар жалпы әрі аса маңызды салалар болып табылатын экологиялық білім мен экологиялық мәдениетті қалыптастыру, болашақ заңгерлердің азаматтық қасиеттерін тәрбиелеп-қалыптастыру міндеті шешіледі. Экологиялық тәрбиені құқықтық тәрбиенің бір түрі ретінде қарастыру керек. А.С. Ибраеваның пікірінше: «Құқықтық тәрбие – мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, жекелеген азаматтардың заң тәжірибесін табыстап беру жөніндегі мақсатты қызметі; құқықтық нормалардың сақталуын, орындалуын және қолданылуын қамтамасыз ететін белгілі бір жағымды ұғым-түсініктерді, көзқарастарды, құндылық бағдарларды, ұстанымдарды қалыптастыру мақсатында адамның санасы мен мінез-құлқына жүйелі әсер ету» (Ибраева 2008: 324).

Құқықтық сана мен экологиялық сананың байланысын көрсете отырып, оларды бөлек топтастырғанда, экологиялық сананың құқықтық санамен тікелей байланысты екенін көреміз. Құқықтық сана дегеніміз – қоғамдық және жеке сана саласына жататын жоғары дамыған құбылыс. Экологиялық құқықтық сана дегеніміз – экологиялық қатынастарды, табиғатқа әсер етудің нысандары мен әдістерін реттейтін қолданыстағы экологиялық-құқықтық нормаларға және құқықтық қорғау объектісі ретінде табиғатқа қоғамның көзқарасын білдіретін бағалау сезімдерін құқық тұрғысынан реттеу туралы экологиялық-құқықтық көзқарастар, ұғым-түсініктер жүйесі. Ол адамдардың экологиялық тұрғына маңызды тәртібіне, олардың белгілі бір шешімдерді қабылдау себептеріне айтарлықтай әсер етеді және адамның, әлеуметтік топтың экологиялық және құқықтық ақпаратты қабылдауымен, түрлі экологиялық және құқықтық құбылыстармен – экологиялық заңдармен, оның нақты нормаларының талаптарымен, құқық қорғау органдарының қызметіне белгілі бір көзқарастың болуымен байланысты болып келеді.

Сонымен қатар экологиялық құқық құнды нормативтік қызметті де атқарады, нақты айтқанда, экологиялық құқықтық нормалар адамның сеніміне, оның бағыт-бағдарлары мен ұстанымдарына, сезімдері мен эмоцияларына әсер етеді. Экологиялық-құқықтық нормалар адамның санасы мен эмоциясына ғана емес, оның еркіне де әсер етіп, оны құқыққа сай тәртіпті болуға ынталандырады, заңға қайшы, экологиялық тұрғыдан бұрыс мінез-

құлыққа тыйым салады. Сондай-ақ құқықтық сананың да, экологиялық құқықтық сананың да болжамдық қызмет атқаратынын, шындықтың дамуынан озып отыру қабілетін иеленетінін атап өткен жөн. Тиісті экологиялық және құқықтық көзқарастар дамыса, қолданыстағы заңнамадан озып, оның дамуын ынталандыруы мүмкін.

Экологиялық-құқықтық сананы талдау үшін құқықтық сананың құқықтық идеология және әлеуметтік-құқықтық психология сияқты құрылымдық элементтерін (жақтарын) бөліп көрсету маңызды болып табылады. Құқықтық идеология қоғамдық дамудың қажеттілігін объективті түрде пайымдау болып табылады, ол заңдылық, әділеттілік, теңдік, құқықтар мен міндеттер бірлігі деген құқықтық категориялар шеңберінде жүйеленген ұғым-түсініктерге негізделеді. Бұл орайда әлеуметтік-психологиялық компоненттерді ескермей, құқықтық идеялар мен идеологияның қағидаттарын тану және қалыптастыру үдерісін жүзеге асыру мүмкін емес.

Қоғамдық экологиялық құқықтық сана экологиялық құқықтық шынайы жағдайдың жекелеген елеусіз көріністерінен едәуір кең ауқымда пайымдалады, яғни ол жалпылама сипатқа ие, басқа сөзбен айтқанда, ол жекелеген адамдардың емес, бүкіл қоғамның мүдделеріне қатысты жалпы заңдылықтарды басшылыққа алады. Жеке және топтық экологиялық құқықтық санада адамның жеке және топтық өмір сүру саласын қамтитын экологиялық және құқықтық шынайы жағдайдың аспектілері көрініс табады. Қоғамдық экологиялық-құқықтық сана жеке және топтық сананың ішінара көрінісі ғана болып табылады. Қоғамдық, топтық және жеке санадағы экологиялық және құқықтық білімнің көлемі мен тереңдігі әртүрлі. Қоғамдық экологиялық-құқықтық сана жеке адамның экологиялық-құқықтық санасына ықпал етіп, оның қалыптасуына қатысады, адамның қажетті экологиялық-құқықтық білім беріп, оны экологиялық-құқықтық мәдениетке кіріктіреді.

Экологиялық сананың қалыптасуы экологиялық тәрбиемен тығыз байланысты. Экологиялық білім беру саласындағы әртүрлі елдердің күш-жігерін үйлестіруді Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы (UNESCO) жүзеге асырады. UNESCO қолдауымен өткізілетін барлық халықаралық конференцияларда экологиялық білім беру мектепке дейінгі ұйымдардан бастап жоғары оқу орындарына және қайта даярлау

жүйесіне дейінгі білім беру бағдарламаларының құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар қоғамның қоғамдық сананың және жеке адамдардың экологиялық тәртібінің дамуына ықпал етудің барлық нысандары болып табылатыны туралы тұжырым расталады (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>).

Дамушы елдерде туындайтын көптеген экологиялық мәселелер сол елдердің жеткіліксіз дамымағандығымен байланысты болып табылады. Миллиондаған адамдардың өмір сүру үшін қажетті ең қарапайым жағдайлары жоқ, яғни тұрғын үй және білім салаларын былай қойғанда, азық-түлік пен киім-кешек, медициналық қызмет көрсету және тазалық сақтау құралдары да жеткіліксіз. Сондықтан дамушы елдер қоршаған ортаның сапасын сақтау және жақсарту қажеттілігін ескере отырып, бар күш-жігерін қоршаған ортаны орнықты дамытуға бағыттауы тиіс. Осы мақсатта өнеркәсібі дамыған елдер өздері мен дамушы елдер арасындағы алшақтықты жоюға күш салғаны жөн. Өнеркәсіптік тұрғыда дамыған елдердің экологиялық проблемалары негізінен индустрияландыру және технологиялық даму үдерісімен байланысты болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы проблемалар негізінен халықтың табиғи өсімінен туындайды, ал ол мәселелерді шешу үшін тиісті жағдайларда тиісті саясатты жүргізіп, тиісті шараларды қабылдау қажет.

Қоғамның ілгерінді дамуының қозғаушы күші болып табылатын адамдар өздерінің қажырлы еңбегімен қоғамның әл-ауқатын жақсарту жолында ғылым мен техниканы дамытып, үнемі қоршаған ортаны өзгертіп отырады. Қоғамдық прогресс пен өндірістің, ғылым мен техниканың дамуымен қатар адамның қоршаған орта сапасын жақсарту қабілеті де күн сайын артып келеді. Бүгінде біз өз қызметіміздің қоршаған ортаға тигізетін әсеріне баса көңіл бөле отырып, бүкіл әлем болып іс-әрекеттерімізді осы тұрғыда реттеуге бет бұратын тарихи кезеңге келдік. Надандығымыз немесе немқұрайлылығымыздың салдарынан біз өмір салтымыз бен әл-ауқатымызға қарай жер бетіндегі қоршаған ортаға орасан зор әрі орны толмас зиян келтіруіміз ықтимал. Керісінше, өз біліміміз бен ақылға қонымды тәсілдерді неғұрлым толық қолдансақ, өзіміздің және ұрпақтарымыздың мұқтаждықтары мен үмтылыстарына барынша сәйкес келетін ортада жақсы өмір сүре аламыз. Алдымызда қоршаған

ортаның сапасын жақсарту және өмір сүру үшін барынша жақсы жағдай жасау келешегі тұр.

Табиғат әлемінде еркіндікке ие болу үшін адам өз білімін табиғат заңдарына сәйкес жақсы орта құруға жұмсауы тиіс. Қазіргі және болашақ ұрпақ үшін адамның қоршаған ортасын қорғау әрі жақсарту маңызды мақсатқа айналды.

Адамды қоршаған орта саласындағы бұл мақсатқа қол жеткізу үшін азаматтар мен қоғамдар, сондай-ақ барлық деңгейлердегі кәсіпорындар мен мекемелер өз жауапкершілігін мойындауы әрі оған күш жұмсауда бірігуі қажет. Барлық кәсіпорын басшылары мен мамандары, жеке тұлғалар, сондай-ақ түрлі ұйымдар мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, ортақ күш-жігер жұмсай отырып, болашақ әлемнің табиғи ортасын жасауы тиіс. Жергілікті билік органдары мен ұлттық үкіметтер адамды қоршаған ортаны қорғау саласындағы ауқымды саясаттың жүзеге асырылуы және осы салада өз құзыреті шегінде атқаратын қызметі үшін зор жауапкершілікті көтеретінін түсініп, пайымдауы тиіс. Адамзатты ресурстармен қамтамасыз ету үшін осы саладағы өз міндеттерін орындайтын дамушы елдерді қолдау үшін халықаралық ынтымақтастық қажет.

Аймақтық немесе халықаралық сипатта болсын немесе тұтастай алғанда халықаралық өнеркәсіпке әсер ететін экологиялық проблемалар санының артуы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты кеңейтуді және халықаралық ұйымдардың мүдделеріне сай әрекет етуді талап етеді.

БҰҰ-ның Қоршаған орта жөніндегі конференциясында қабылданған Стокгольм декларациясының 19-қағидасына сәйкес: адамдардың, кәсіпорындардың және жалпы қоғамның қоршаған ортаны қорғау және жақсарту саласында саналы түрде әрекет етуіне, осы салада дұрыс тәртіп орнату мақсатында қоршаған ортаны қорғау шеңберін кеңейту үшін халықтың ең төменгі деңгейдегі бөлігін ескере отырып, өскелең ұрпақты, сондай-ақ ересектерді қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша оқытудың маңызы зор. Сонымен қатар қоршаған ортаның барлық аспектілері жеке тұлғамен байланысты болып табылатындықтан, адамның жан-жақты дамуына мүмкіндіктер туғыза отырып, қоршаған ортаның жағдайын нашарлатуға жол берілмеуін қамтамасыз ету үшін, бұқаралық ақпарат құралдарының қоршаған ортаны қорғау және жақсарту қажеттігі туралы білімді таратуы маңызды болып табылады.

Құқық теориясының құқықтық мәдениеттің қызметіне қатысты қазіргі жетістіктеріне сүйене отырып, экологиялық-құқықтық мәдениеттің әлеуметтік мәні зор бірқатар қызметін бөліп көрсетуге болады. Олардың ең маңыздылары: танымдық (экологиялық құқық нормаларын мойындау арқылы жеке құзыреттіліктерді қалыптастыру); профилактикалық (экологиялық құқық бұзушылықтардың себептерін жою); табиғатты қорғау (бұл адамдардың экологиялық құқық нормаларын жақсы меңгеріп, саналы түрде жүзеге асыруы есебінен осы нормалардың тиімділігін арттыруды білдіреді) (Сосунова 2008: 346).

Экологиялық және құқықтық мәдениет деңгейі осы нормалардың сапасын, қоғамның оларды біліп-түсінуін және түсіндіруін, сондай-ақ адамның экологиялық құқықтарын заңға сай тәсілдермен барлық қорғауға, күнделікті өмірде және кәсіби қызметте экологиялық міндеттерді тұрақты түрде орындауға дайындығының дәрежесін айқындайды.

Экологиялық-құқықтық мәдениеттің дербес мәнінің ерекшелігі – «қоғам – табиғат» жүйесінде қажетті тепе-теңдікке қол жеткізу үшін адамдардың экологиялық санасын қалыптастыру жеткіліксіз. Азаматтарда өз тәртібін «табиғат үшін пайдалы» деген кездейсоқ түсініктер негізінде емес, қолданыстағы экологиялық құқық нормаларына сүйеніп реттеуге мүмкіндік беретін экологиялық құқықтық сана қалыптасуы маңызды болып табылады. Шындығында, ауқымы қауіпті дәрежеге жетіп отырған экологиялық экстремизм де оны қолдаушылардың дамыған экологиялық санасына негізделген. Оны қоршаған ортаға әсер етудің қоғамға қолайлы тәжірибесінен ерекшелендіретін бірден-бір нәрсе – оның заң нормаларына сәйкес келмеуі.

Қорытынды

Экологиялық тәрбие мен білім беру қоршаған орта саласындағы білім беру жүйесінде орнықты дамудың негізгі әрі қажетті шарттарының бірі болып табылады. Осы мәселенің мақсаттарын белгілеуде ең алдымен жергілікті контекстегі ғылыми деректерді пайдаланып және осы саладағы мамандарды кәсіби тұрғыда даярлауға ерекше назар аудара отырып, халықтың барлық топтарының қоршаған орта мәселелері бойын-

ша сауатын ашуға, білім алуға және осы салада дамуға қол жеткізуін қамтамасыз етуге және барлық оқу бағдарламаларына қоршаған орта және даму саласындағы тұжырымдамаларды енгізу қажеттілігіне назар аударылады. Орнықты дамудың имманентті құрамдас бөлігі болып табылатын экологиялық білім оның барлық негізгі ережелерін айқын немесе елеусіз түрде өмірге енгізіп, мақсатқа жетудің ең маңызды құралдарының бірі ретінде ерекшеленеді.

Сонымен, халықтың экологиялық құқықтық санасы дамымайынша және ол заңды жүзеге асыру үдерісіне қатыспайынша, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі бағдарламалар мен заңдар ешбір мән-мағынаға ие болмайды деген

қорытындыға келдік. Қоршаған ортаны ұтымды пайдалану мәселелерін шешуге қоғамның кең ауқымда қатысуын қамтамасыз етудің маңызы зор. Ал азаматтардың бұл іске қатысуына мүмкіндік жасау үшін ақпарат тарату маңызды болып табылады.

Алғыс, мүдделер қақтығысы

Жарияланым Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру бөлінген ИРН АР14872548 «Қазіргі экологиялық құқықтық тәртіп: қазақстандық кейс» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру аясында орындалды.

Әдебиеттер

Васильчук Ю.В. Правовые основы экологического образования и воспитания // Вестник ТвГУ. Серия «Право». – 2017. – №1.

Дмитриев П.С., Лысакова Т.Н., Белецкая Н.П., Денисова Г.В. Концепция экологического образования Республики Казахстан, как основа решения стратегических и тактических задач природопользования // Вестник КГУ. – 2006. – №46.

Тюльпанов Ф.М. Правовые проблемы экологического права // Вестник Уральского института экономики, управления и права. – 2020. – №1(50). – <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-ekologicheskogo-prava>

Gupta N. Environmental Awareness Policies and its Effectiveness: A Study of Ludhiana City (India). // Environment and Urbanization ASIA. – 2014. – №5(1). – Pp. 147-160. – <https://doi.org/10.1177/0975425314521547>

Савватеева О.А., Авдошкина Е.В., Горячева Я.А., Храпунова Е.М. Экологическое просвещение и воспитание детей младшего школьного возраста // Международный журнал экспериментального образования. – 2019. – №6. – С.32-36. – URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11919>

Устьянцева О.В. Экологическое образование в системе экологического правопорядка // Гражданин и право. – 2010. – №9. – С. 42 -47.

Қоршаған ортаны қорғау туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі N 160 Заңы. Күші жойылды – Қазақстан Республикасының 2007.01.09. N 212 Кодексімен <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСІ Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>

Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы N 1241 Жарлығы. Күші жойылды – Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 13 сәуірдегі № 47 Жарлығымен <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001241>

Ибраева А.С. Теория государства и права. – Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 324 с.

Learn for our planet: a global review of how environmental issues are integrated in education. – <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>

Сосунова И.А. Экологическая культура как основа образования для устойчивого развития // Вестник Международной академии наук. – М., 2008. – 346 с.

References

Vasil'chuk YU.V. Pravovyye osnovy ekologicheskogo obrazovaniya i vospitaniya. Vestnik TvGU. Seriya «Pravo». – №1. – 2017.

Dmitriyev P.S., Lysakova T.N., Beletskaya N.P., Denisova G.V. Kontseptsiya ekologicheskogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan, kak osnova resheniya strategicheskikh i takticheskikh zadach prirodnopol'zovaniya. Vestnik KGU. №46. – 2006.

Tyul'panov F.M. Pravovyye problemy ekologicheskogo prava. Vestnik Ural'skogo instituta ekonomiki, upravleniya i prava. 2020. №1(50). – <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-ekologicheskogo-prava>

Gupta N. Environmental Awareness Policies and its Effectiveness: A Study of Ludhiana City (India). –Environment and Urbanization ASIA. – 2014. №5(1). – Pp. 147-160. – <https://doi.org/10.1177/0975425314521547>

Savvateyeva O.A., Avdoshkina Ye.V., Goryacheva YA.A., Khrapunova Ye.M. Ekologicheskoye prosveshcheniye i vospitaniye detey mladshego shkol'nogo vozrasta. Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. 2019. – № 6. – S. 32-36. – URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11919>

Ust'yantseva O.V. Ekologicheskoye obrazovaniye v sisteme ekologicheskogo pravoporyadka. Grazhdanin i pravo. 2010. – №9. – S. 42 – 47.

Ob okhrane okruzhayushchey sredy. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 iyulya 1997 goda N160. (Utratil silu). – https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000160_

Ekologicheskyy kodeks Respubliki Kazakhstan. – Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 2 yanvarya 2021 goda №400-VI ZRK. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400/links#to>

Kontseptsiya ekologicheskogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan, Prikaz Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 25 sentyabrya 2002 goda №697

Ibrayeva A.S. Teoriya gosudarstva i prava. – Almaty: Zheti Zhargy. – 2014. – 324 s.

Learn for our planet: a global review of how environmental issues are integrated in education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>

Sosunova I.A. Ekologicheskaya kul'tura kak osnova obrazovaniya dlya ustoychivogo razvitiya. Vestnik Mezhdunarodnoy akademii nauk. – M. – 346 s.

4-бөлім
**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ЖӘНЕ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА**

Section 4
**CRIMINAL LAW
AND PROCESS, FORENSICS**

Раздел 4
**УГОЛОВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС,
КРИМИНАЛИСТИКА**

K. Zhumabekova

Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named
M. Esbulatov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kz_kuanysh93@mail.ru

TOPICAL ISSUES OF PROTECTING CHILDREN FROM CYBERBULLYING

In this article, the author raises the problems of countering cyberbullying against children. Minors are active users of various communication Internet networks. Today, children's leading communication and socialization processes are moving to the Internet space, where they can hide their identity behind fictional avatars – anonymous masks. In many ways, this possibility of hiding your identity and sending anonymous messages increases the level of aggression in communication. Bullying in the Internet space manifests itself in the form of insults and the spread of slanderous rumours. Children who have become victims of bullying receive severe mental trauma and hard going through exclusion from society of their peers. Inattention to the problem of cyberbullying on the part of adults and failure to provide timely assistance and support can lead to severe consequences such as the suicide of a child. Prevention of bullying and cyberbullying, elimination of the contributing causes and conditions, bringing to justice those responsible in case of committing acts that violate the law – all this requires combining the actions of psychologists, representatives of law enforcement agencies, educational and other social organizations, parents and legal guardians of minors. Abroad, where the problem of bullying has long been recognized, there are specialized programs to counteract this negative phenomenon. The author refers to the results of such programs, examines foreign experts' research, and draws conclusions about the motives of aggressive behaviour and specific types of bullying. Based on the analysis, the author substantiates his proposals on ways to counter cyberbullying against children and improve law enforcement activities aimed at ensuring children's information security.

Key words: information security, Internet space, bullying, child bullying, cyberbullying, social networks.

Қ.Т. Жұмабекова

Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: kz_kuanysh93@mail.ru

Балаларды кибербуллингтен қорғаудың өзекті мәселелері

Бұл мақалада автор балаларға қатысты жасалған кибербуллингке қарсы тұру мәселелерін көтереді. Кәмелетке толмағандар – әртүрлі коммуникациялық интернет-желілердің белсенді пайдаланушылары. Шын мәнінде, бүгінде балалардың қарым-қатынасы мен әлеуметтенуінің негізгі процестері интернет-кеңістікке көшуде, онда олар өздерінің жеке басын жалған аватарлардың – жасырын маскалардың артында жасыра алады. Көптеген жағдайларда бұл – адамның жеке басын жасыру, анонимді хабарламалар жіберу мүмкіндігі қарым-қатынастағы агрессия деңгейін арттырады. Интернет кеңістігінде қорқыту, қорлау, жала жабу қауесеттерінің таралуы түрінде көрінеді. Қорқытудың құрбаны болған балалар ауыр психикалық жарақат алады, құрдастарының ортасынан қатты шеттетіледі. Ересектер тарапынан кибербуллинг проблемасына немқұрайлы қарау, уақытылы көмек пен қолдау көрсетпеу баланың өз-өзіне қол жұмсауы сияқты ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Буллинг пен кибербуллингің алдын алу, ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою, заңды бұзатын әрекеттер жасалған жағдайда кінәлілерді жауапқа тарту – осының бәрі психологтардың, құқық қорғау органдары, білім беру және өзге де әлеуметтік ұйымдар өкілдерінің, кәмелетке толмағандардың ата-аналары мен заңды қамқоршыларының іс-қимылдарын біріктіруді талап етеді. Қорқыту мәселесі бұрыннан танылған шетелде осы жағымсыз құбылысқа қарсы арнайы бағдарламалар бар. Автор мұндай бағдарламалардың нәтижелеріне жүгінеді, шетелдік мамандардың зерттеулерін қарастырады, агрессивті мінез-құлықтың себептері, қорқытудың нақты түрлері туралы өз тұжырымдарын жасайды. Жүргізілген талдау негізінде автор балаларға қатысты кибербуллингке қарсы іс-қимыл тәсілдері негізінде, сондай-ақ балалардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған құқық қорғау қызметін жетілдіру бойынша өз ұсыныстарын негіздейді.

Түйін сөздер: ақпараттық қауіпсіздік, интернет-кеңістік, қорлау, балалар буллингі, кибербуллинг, әлеуметтік желілер.

К.Т. Жумабекова

Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова, Казахстан, г. Алматы
e-mail: kz_kuanysh93@mail.ru

Актуальные вопросы защиты детей от кибербуллинга

В данной статье автором поднимаются проблемы противодействия кибербуллингу, совершаемому в отношении детей. Несовершеннолетние являются активными пользователями различных коммуникационных интернет-сетей. Фактически сегодня основные процессы общения, социализации детей перемещаются в интернет-пространство, где они могут скрывать свою личность за вымышленными аватарами – анонимными масками. Во многом именно эта возможность сокрытия своей личности, отправления анонимных посланий усиливает уровень агрессии в общении. Буллинг в интернет-пространстве проявляется в форме оскорблений, распространения клеветнических слухов. Дети, ставшие жертвой травли, получают серьезные психические травмы, тяжело переживая исключение из общества сверстников. Невнимание к проблеме кибербуллинга со стороны взрослых, неоказание своевременной помощи и поддержки может привести к таким тяжким последствиям, как суицид ребенка. Предупреждение буллинга и кибербуллинга, устранение способствовавших причин и условий, привлечение к ответственности виновных в случае совершения действий, нарушающих закон, – все это требует объединения действий психологов, представителей правоохранительных органов, образовательных и иных социальных организаций, родителей и законных опекунов несовершеннолетних. За рубежом, где уже давно была признана проблема буллинга, действуют специализированные программы по противодействию этому негативному явлению. Автор обращается к результатам работы таких программ, рассматривает исследования зарубежных специалистов, делает собственные выводы относительно мотивов агрессивного поведения, конкретных видов буллинга. На основе проделанного анализа автор обосновывает свои предложения по способам противодействия кибербуллингу в отношении детей, а также по совершенствованию правоохранительной деятельности, нацеленной на обеспечение детской информационной безопасности.

Ключевые слова: информационная безопасность, интернет-пространство, травля, детский буллинг, кибербуллинг, социальные сети.

Introduction

Aggressive communication, unfortunately, is quite common among minors. As a result, many schoolchildren are the object of bullying, bullying by their peers. Cyberbullying, which has become widespread with the development of Internet networks, is the same harassment carried out in the Internet space. Insults and humiliations can be subjected to any Internet user. The reasons may be any personality traits (appearance, race, nationality, hobby, occupation, etc.), but sometimes an unsuccessful statement, an act, or a curious case can become a reason for harassment. This confirms that no child can be immune from becoming a victim of cyberbullying. Considering that the child's psyche is very vulnerable, cyberbullying should be regarded as a severe threat to the younger generation's physical and mental health and even a danger to life. Recently, the connection between cyberbullying and child suicides has become more transparent. Realizing the scale of the threat, society should unite its efforts to counter cyberbullying by developing various programs implemented jointly by government agencies and civil society institutions.

The main part

A student is being bullied or victimised when he or she is exposed, repeatedly and over time, to negative actions on the part of one or more other students (Olweus 1973: 261).

Thus, D. Olweus believes that bullying can be described as:

- aggressive behaviour or intentional «harming»;
- carried out repeatedly and over time;
- realized in interpersonal relationships characterized by an actual or -perceived imbalance of forces;
- what happens in many cases without apparent provocation on the part of the person who became the target.

According to the researcher, such characteristic signs of bullying make it possible to fully attribute it to one of the forms of abuse, i.e. to consider it an abuse of peers (Olweus 2010).

Bullying is defined as an “intentional unlawful physical impact on another person, encroaching on his bodily integrity, health or life, restricting or excluding his freedom, as well as the intentional un-

lawful impact on the psyche of another person to suppress his will or force him to certain actions or inaction, as well as actions characterized by a real possibility of harm to protected the interests of the law, accompanied by a mental impact on the victim” (Bezruchko E.V., 2015: 41).

Bullying and cyberbullying can lead to serious consequences, forcing the victim to commit suicide. This even led to the formation of a special term “bullycide” or “cyberbullied”, i.e. suicide as a result of a collision with direct or indirect online aggression (Payyz 2021: 183).

Bullying, insults, and threats addressed to a child can plunge him into a deep depression and despair. The child is not ready for such a level of aggression and cannot resist it in any way, which is why leaving life seems to him the only way out of this situation. The situation is aggravated by the fact that many children cannot trust anyone. They have no one to discuss possible options with.

The problems of bullying among children and adolescents have been raised and widely discussed since the 70s of the last century. Foreign researchers who have gained worldwide fame, such as D. Olveus, H. Lehman, and P. Heinemann, and outstanding contributions to the development of this problem.

It should be noted that the researchers used different terms concerning the same phenomenon, namely group bullying among minors – mobbing and bullying. However, we currently see that these terms are widely used in specialized literature.

In the Scandinavian countries, where the study of this phenomenon began, and in German-speaking countries, the term “mobbing” has remained more common. In contrast, the term “bullying” is mainly used in the English-speaking professional community (Krivtsova 2016: 98).

In our opinion, “bullying” is more commonly used in our country. Respectively, it is what we use in our work. Moreover, the term “mobbing” is more often used concerning relations in the workforce, reflecting the aggressive behaviour of colleagues towards one of them.

We believe that it is essential to identify the vital signs of bullying, based on which we will be able to distinguish it from other aggressive, abusive situations that create psychological discomfort for the child. Moreover, the concept of “offensive” largely depends on subjective perception, established personal attitudes and values.

Many teenagers humorously perceive teasing comrades, not considering them offensive. Moreover, they are the first to be ready to laugh at them-

selves, their appearance, and the curious cases that have happened to them.

According to philologists, “due to associative connections and presuppositional meanings, a phrase in which no negative message was put at all can be perceived as offensive if it concerns a painful topic for the addressee” (Vlasova 2019: 70).

This moment also makes it difficult for teenagers to determine the fine line between playful teasing and offensive, offensive behaviour. Teenagers do not realize what harm their jokes directed at a friend can cause. The nickname given jokingly for years seems normal and acceptable to everyone in the class except the person to whom it was addressed. For a teenager who finds himself in the centre of such attention, the experience can lead to the fear of being ridiculed and the risk of psychological problems in the future increases. Studies show that about 67% of students are the objects of jokes, and peers tease 8% throughout their school life (Gulyaev 2021: 114).

The current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan does not provide for the composition of such a criminal offence as cyberbullying. However, the need to criminalize such an act has been repeatedly expressed by legal scholars and public and state figures.

Thus, the President of the Republic of Kazakhstan, K.-Zh. Tokayev said that today “it is critically important to take new measures to protect human rights. Like the whole world, Kazakhstan is also faced with the insecurity of citizens from harassment on the Internet. First of all, children suffer from this. They are susceptible to online harassment, which, unfortunately, leads to sad consequences. It’s time to take legislative measures to protect citizens, especially children, from cyberbullying” (Tokayev 2020).

Accordingly, since there is a particular political will, we believe that the inclusion of cyberbullying in a specific part of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan remains a matter of time. In addition, children affected by cyberbullying should know that their abusers should not go unpunished today.

The most relevant norm providing for legal liability is Part 2 of Article 131 of the Republic of Kazakhstan “Insult”. By this norm, an insult, that is, the humiliation of the honour and dignity of another person, expressed in an indecent form, committed in public or using mass media or telecommunications networks, entails a fine of up to 200 M.R.P. or correctional labour in the same amount, or involvement

in community service for up to 180 hours (Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, 2014).

According to experts, when deciding on the qualification of an act as an insult, the court should proceed from the norms of morality of our society, and not only from its perception by the victim himself, because he may have an increased conceit and consider any critical statements in his address offensive (Borchashvili 2021: 186).

Currently, the victim of bullying can apply to law enforcement agencies. In the case of cyberbullying, each offender may be brought to criminal responsibility under Part 2 of Article 131 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

However, insulting and bullying are not the same thing. Insulting is an action of a singular nature, while bullying is a continuous activity. This activity, of course, is also aimed at humiliating another person's honour and dignity. It can be expressed in an indecent form, but simultaneously, it is committed not by one subject but by several at once. In bullying, therefore, we see the diversity of issues of the offence and its duration. Bullying is a continuing offence.

Unfortunately, it can be stated that the criminal legislation of Kazakhstan does not correspond to the current pace of development of information relations. The development of information technologies and communications leads to new risks and threats for children in the Internet space, and new forms and types of offences against minors appear. This requires a corresponding increase in important legislation and preventive activities of law enforcement agencies, but here we have to face new problems. One such problem in information relations is the observance of human rights and freedoms. The right to free access to information is a fundamental human right; it is also possessed by persons who have not yet reached their majority. By trying to restrict access to information that it considers harmful to the health and development of children, the State thereby restricts freedom on the Internet in general. Since many in Kazakhstan adhere to this position, in 2021-2022, there was an active discussion of the need to make changes and additions to several regulatory legal acts on informatization to protect the child's rights. Opponents of making such changes called the draft law anti-democratic, threatening the most important human rights and freedoms.

In May 2022, Kazakhstan adopted a legislative act on amendments and additions to regulatory legal actions concerning protecting children's rights, information and informatization (The Law of the

Republic of Kazakhstan, 2022). Following these changes, a normative definition of bullying was given for the first time, which was enshrined in Article 1 of The Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002, "On the Rights of the child in the Republic of Kazakhstan": "4-1) Bullying (bullying) of a child – systematic (two or more times) actions of a humiliating nature, harassment and (or) intimidation, including those aimed at forcing or refusing to commit any action, as well as the same actions committed in public or using mass media and (or) telecommunications networks (cyberbullying)" (The Law of the Republic of Kazakhstan, 2002).

Furthermore, an identical definition is included in paragraphs 4-2 of Article 1 of The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007, "On Education" (The Law of the Republic of Kazakhstan, 2007).

Changes concerning issues related to cyberbullying were also reflected in The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999, "On Mass Media". At the same time, the legislator determined the algorithm of actions when identifying the facts of cyberbullying against a child on Internet resources. At the same time, a note to the newly introduced art. 18-4 of The Law "On Mass Media" defines cyberbullying itself: "cyberbullying refers to systematic (two or more times) humiliating actions against a child, harassment and (or) intimidation of a child, including those aimed at forcing or refusing to commit any action using an Internet resource" (The Law of the Republic of Kazakhstan, 1999).

The changes in the current Kazakh legislation considered in the article show that a big step has been taken in recognizing bullying and cyberbullying as a real threat to the safety of children. However, how much is one recognition of danger enough? It was evident that bullying and cyberbullying fully correspond to the concept of an offence, a tort since there are illegal actions that violate the rights of a child; there are harmful consequences in the form of causing moral harm to a minor; there is a causal relationship between the actions performed and the damage caused. The composition of the offence is obvious, but the legislator did not include it either in the Code of Administrative Offences or in the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Accordingly, the perpetrators of cyberbullying cannot be brought to legal responsibility today. The only measure enshrined in the law is blocking access to an Internet resource that records the facts of cyberbullying against a child.

In our opinion, the problem of the correlation between cyberbullying and criminal law is being actualized today. The tools of criminal law and its influence may appear unnecessarily harsh, especially concerning minors, in whose communication environment cyberbullying is most common. However, it should be borne in mind that cyberbullying in some situations represents truly criminal behaviour, significantly when it is associated with severe threats or intimidation, or harassment, leading the victim to suicide attempts.

The analysis of foreign legislation shows the success of securing legal responsibility for actions falling under the concept of cyberbullying. Therefore, in the UK it operates the Malicious Communications Act 1988, which states that it is an offence for any person to send a communication that is “indecent or grossly offensive” for the purpose of causing “distress or anxiety to the recipient”. A person found guilty of this offence is liable to receive a prison sentence of up to 6 months, a fine or even both. At the same time, since May 2022, the prison term has increased to 12 months (Malicious Communications Act, 1988).

In New Zealand, in 2015, The Harmful Digital Communications Act was adopted, which consolidated the basic principles of communication through digital messages, including such as non-disclosure of confidential personal facts about a person; a ban on threatening or frightening messages, as well as notes of grossly offensive or obscene nature, etc. Violation of such fundamental principles of communication entails the imposition of a fine on the guilty

person or imprisonment for up to 2 years (Harmful Digital Communications Act, 2015).

It seems a pretty reasonable conclusion of some foreign psychologists that awareness of all stakeholders – youth, parents, educational organizations, and psychologists – about potential criminal liability can be a potent deterrent (Kift 2007: 228).

Conclusion

The characteristics of the main signs and consequences of cyberbullying allow us to consider it one of the main dangers for children in the information space.

The consolidation of definitions of bullying and cyberbullying in the legislation indicates the actualization of the problems of ensuring children’s information security, taking into account the development of modern communication networks and technologies. The appearance of the term “cyberbullying” in the regulatory legal acts of Kazakhstan should be considered one of the first steps to counteract this dangerous phenomenon. We believe that the further development of information relations in society will inevitably lead to the criminalization of this phenomenon, as evidenced by the experience of foreign countries that have faced the problem of cyberbullying to a greater extent and much earlier than Kazakhstan due to the high level of digitalization. This indicates the need to develop an effective, well-thought-out policy that affects not only legislation but also law enforcement, education and other state and non-state structures working in the field of protection of the rights of minors.

Литература

Olweus D. Personality and Aggression // Cole J.K. and Jensen D.D., Eds. Nebraska symposium on motivation. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1973. – Vol. 20. – Pp. 261-321.

Olweus D. Bullying in schools: facts and intervention // *Kriminalistik*, 2010. – Vol. 64 (6) // <https://www.researchgate.net/publication>

Bezruchko E.V. [Безручко Е.В.] Threat of violence or mental violence: which term is preferable? [Угроза применения насилия или психическое насилие: какой термин предпочтительнее?] // *Lawyer-Jurist [Юрист-Правовед]* – 2015. – № 1(68). – Pp. 39-41.

Paуыз М.А. [Пайыз М.А.] On the regulation of mental violence by the norms of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [О регулировании психического насилия нормами УК РК] // *Scientific works of M.Auezov SKSU [Научные труды ЮКГУ им. М.Ауэзова]*. – 2021. – № 1(57). – Pp. 183-189.

Krivtsova S.V., Shapkina A.N., Belevich A.A. [Кривцова С.В., Шапкина А.Н., Белевич А.А.] Bullying in the schools of the world: Austria, Germany, Russia [Буллинг в школах мира: Австрия, Германия, Россия] // *Educational policy [Образовательная политика]*. – 2016. – № 3 (73). – Pp. 97-119.

Vlasova O.B. [Власова О.Б.] Terms and insult: on the correlation of concepts [Термины и оскорбление: о соотношении понятий] // *TvSU Bulletin. The series “Philology” [Вестник ТвГУ. Серия «Филология»]*. – 2019. – № 3(62). – Pp. 69-76.

Gulyaev P.R., Titkova V.V., Khodorenko D.K., etc. [Гуляев П.Р., Титкова В.В., Ходоренко Д.К. и др.] “It’s just a joke!” What is an offensive joke for teenagers? [«Это всего лишь шутка!» Что такое обидная шутка для подростков?] // *Interaction. Interview. Interpretation [Интеракция. Интервью. Интерпретация]*. – 2021. – Volume 13. № 3. – Pp. 112-119.

Kazakhstan in a new reality: time for action: The Message of the Head of State K.-Zh. Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020 // [Electronic resource] / Access mode: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (date of application 15.08.2022).

Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 226-V dated July 3, 2014: [Electronic resource] / Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (date of application 19.08.2022).

Borchashvili I.Sh. [Борчашвили И.Ш.] Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан]. The special part. Volume 2. – Almaty: Zhety Jargy, 2021. – 1152 p.

The Law of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2022 No. 118-VII ZRK “On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on child protection, education, information and informatization” [Electronic resource] / Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000118> (date of application 19.08.2022).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345 “On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan” [Electronic resource] / Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_#z1 (date of application 19.08.2022).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 “On Education” No. 319- III [Electronic resource] / Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_#z2 (date of application 19.08.2022).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 No. 451-I “On Mass media” [Electronic resource] / Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_#z1 (date of application 19.08.2022).

Kift S. Cyberbullying by young people: A criminal matter for psychologists? // Psychology making an impact: the Australian Psychological Society 42nd Annual Conference. – 2007: 228-232.

Malicious Communications Act 1988. Section 1 [Electronic resource] / Access mode: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/27/section/1> (date of application 20.08.2022).

Harmful Digital Communications Act 2015. Version as at 9 March 2022 [Electronic resource] / Access mode: <https://legislation.govt.nz/act/public/2015/0063/latest/whole.html> (date of application 20.08.2022).

References

Olweus D. Personality and Aggression // Cole J.K. and Jensen D.D., Eds. Nebraska symposium on motivation. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1973. – Vol. 20. – Pp. 261-321.

Olweus D. Bullying in schools: facts and intervention // *Kriminalistik*, 2010. – Vol. 64 (6) // <https://www.researchgate.net/publication>

Bezruchko E.V. Ugroza primeneniya nasiliya ili psikhicheskoye nasiliye: kakoy termin predpochtitel'neye? [Threat of violence or mental violence: which term is preferable?] // *Yurist -Pravoved.* – 2015. – № 1(68). – Pp. 39-41.

Payyz M.A. O regulirovaniy psikhicheskogo nasiliya normami UK RK [On the regulation of mental violence by the norms of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan] // *Nauchnyye trudy YUKGU im. M.Auezova.* – 2021. – № 1(57). – Pp. 183-189.

Krivtsova S.V., Shapkina A.N., Belevich A.A. Bulling v shkolakh mira: Avstriya, Germaniya, Rossiya [Bullying in the schools of the world: Austria, Germany, Russia] // *Obrazovatel'naya politika [Educational policy]*. – 2016. – № 3 (73). – Pp. 97-119.

Vlasova O.B. Terminy i oskorbeniye: o sootnoshenii ponyatiy [Terms and insult: on the correlation of concepts] // *Vestnik TvGU. Seriya «Filologiya» [TvSU Bulletin. The series “Philology”]*. – 2019. – № 3(62). – Pp. 69-76.

Gulyaev P.R., Titkova V.V., Khodorenko D.K., etc. «Eto vsego lish' shutka!» Chto takoye obidnaya shutka dlya podrostkov? [“It’s just a joke!” What is an offensive joke for teenagers?] // *Interaktsiya. Interv'yu. Interpretatsiya [Interaction. Interview. Interpretation]*. – 2021. – Volume 13. № 3. – Pp. 112-119.

Kazakhstan in a new reality: time for action: The Message of the Head of State K.-Zh. Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020 // [Electronic resource] / Access mode: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (date of application 15.08.2022).

Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 226-V dated July 3, 2014: [Electronic resource] / Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (date of application 19.08.2022).

Borchashvili I.Sh. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan [Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. The special part. Volume 2. – Almaty: Zhety Jargy, 2021. – 1152 p.

The Law of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2022 No. 118-VII ZRK “On Amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on child protection, education, information and informatization” [Electronic resource] / Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000118> (date of application 19.08.2022).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345 “On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan” [Electronic resource] / Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_#z1 (date of application 19.08.2022).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 “On Education” No. 319- III [Electronic resource] / Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_#z2 (date of application 19.08.2022).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 No. 451-I “On Mass media” [Electronic resource] / Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_#z1 (date of application 19.08.2022).

Kift S. Cyberbullying by young people: A criminal matter for psychologists? // Psychology making an impact: the Australian Psychological Society 42nd Annual Conference. – 2007: 228-232.

Malicious Communications Act 1988. Section 1 [Electronic resource] / Access mode: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/27/section/1> (date of application 20.08.2022).

Harmful Digital Communications Act 2015. Version as at 9 March 2022 [Electronic resource] / Access mode: <https://legislation.govt.nz/act/public/2015/0063/latest/whole.html> (date of application 20.08.2022).

G.N. Mukhamadieva* , **Y.T. Alimkulov** , **A.K. Zhanibekov** ,
A.B. Sharipova , **N.M. Apsimet**

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: gucci_1978@mail.ru

LEGAL PREREQUISITES OF PRIVATE DETECTIVE ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article deals with the issues of balancing the interests of the individual and the state, most clearly manifested in the criminal process, by the example of the implementation of the principle of privacy, issues of private detective activity in the Republic of Kazakhstan, issues of improving legislation on professional secrets, which are the most important mechanisms designed to protect the right to privacy of citizens. The legal analysis of guarantees of observance of constitutional rights of citizens in the implementation of private detective activities in criminal proceedings is carried out.

In this regard, the authors actualize the need for further improvement of legislation defining the legal regime of privacy in criminal proceedings; the implementation of private detective activities in the Republic of Kazakhstan. Also relevant are: the essence, importance and role of the measures of criminal procedural coercion applied by the state, in particular by the bodies of criminal prosecution, which amounts to ensuring state legality and law and order; the principle of inviolability of private life as the fundamental and guiding principle of the entire criminal process of the Republic of Kazakhstan. For this purpose, the work examines the norms of the legislation of the Republic of Kazakhstan, the range of homogeneous public relations regulated by them on the implementation of individual rights and freedoms in criminal proceedings, the practice of law enforcement on the issues under consideration in the Republic of Kazakhstan, on the basis of which proposals are being developed to improve legislation; theoretical and legal foundations of private detective activity as an activity related to the protection of the legitimate rights and interests of the individual of the Republic of Kazakhstan.

In the study of the questions posed, a logical, formal – legal, analytical, as well as functional method is used, revealing the qualitative characteristics of the subject of research, allowing to determine the essence of the institution under study, the possibility of regulatory impact of constitutional and sectoral legislation on the state of law and order in the Republic of Kazakhstan. In the scientific analysis undertaken by the authors, the principles of complexity and consistency are consistently implemented and productively combined, which made it possible to more fully, scientifically actualize the issues of improving criminal procedural capabilities for the realization of individual rights and freedoms.

As a result of the study, it was determined that the participation of a private detective in the criminal process will serve as a guarantee of the protection of the rights and legitimate interests of an individual only if the rules and procedures provided for by law for obtaining and researching information about a person's private life are observed.

Key words: human rights, private life, the principle of privacy, criminal proceedings, detective work, detective.

Г.Н. Мухамадиева*, Е.Т. Алимкулов, А.К. Жанибеков, А.Б. Шарипова, Н.М. Апсимет

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gucci_1978@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызметтің құқықтық алғышарттары

Мақалада Қазақстан Республикасында жеке детективтік қызметті жүзеге асырудың құқықтық реттелуі, азаматтардың құқықтарын, соның ішінде жеке өміріне қол сұқпаушылық құқығын қорғауға арналған маңызды тетіктер кәсіби құпиялар туралы заңнаманы жетілдіру мәселелері қарастырылады. Қылмыстық процесте жеке детективтік қызметті жүзеге асыру кезінде азаматтардың конституциялық құқықтарын сақтау кепілдіктеріне құқықтық талдау жүргізілген.

Осыған байланысты авторлар қылмыстық процесте жеке детективтік қызметті реттеуші заңнаманың қажеттілігін, сондай-ақ жеке өмірге қол сұғылмаушылықтың құқықтық режимін айқындайтын заңнаманы одан әрі жетілдіруді өзектендіреді. Сондай-ақ мемлекеттік, атап айтқанда, қылмыстық қудалау органдары қолданатын, мемлекеттік заңдылық пен құқық тәртібін қамтамасыз етуге дейін азайтылатын қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларының мәні,

маңыздылығы мен рөлі; Қазақстан Республикасының бүкіл қылмыстық процесінің негізгі және жетекші бастауы ретінде жеке өмірге қол сұғылмаушылық қағидаты өзекті. Бұл үшін жұмыста Қазақстан Республикасы заңнамасының нормалары, қылмыстық процесте жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мәселелері бойынша олар реттейтін біртекті қоғамдық қатынастар шеңбері, Қазақстан Республикасында қаралатын мәселелер бойынша құқық қолдану практикасы зерттеледі, оны зерделеу негізінде заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірленеді; Қазақстан Республикасы жеке тұлғасының заңды құқықтары мен мүдделерін қорғауға байланысты қызмет ретінде жеке детективтік қызметтің теориялық-құқықтық негіздері қаралады.

Аталған мәселелерді зерттеу кезінде зерттеу нысанасының сапалық сипаттамаларын анықтайтын, зерттелетін институттың мәнін айқындауға мүмкіндік беретін логикалық, формалды-құқықтық, талдамалық, сондай-ақ функционалдық әдіс, Қазақстан Республикасындағы заңдылық пен құқық тәртібінің жай-күйіне конституциялық және салалық заңнаманың реттеушілік әсер ету мүмкіндігі пайдаланылады. Авторлар қабылдаған ғылыми талдауда күрделілік пен жүйелілік принциптері дәйекті түрде жүзеге асырылады және нәтижелі біріктіріледі, бұл жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру үшін қылмыстық іс жүргізу мүмкіндіктерін жетілдіру мәселелерін неғұрлым толық, ғылыми тұрғыдан жандандыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде жеке детективтік қызметтің қылмыстық процесте орын алуы және Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексінде жеке детективтің қылмыстық процестің қатысушысы ретінде бекітілуі адамның жеке өмірі туралы ақпаратты алу және зерттеу үшін заңда көзделген ережелер мен рәсімдер сақталған жағдайда ғана адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға кепілдік беретіні анықталды.

Түйін сөздер: адам құқығы, жеке өмір, жеке өмірге қол сұғылмаушылық принципі, қылмыстық процесс, детективтік қызмет, детектив.

Г.Н. Мухамадиева*, Е.Т. Алимкулов, А.К. Жанибеков, А.Б. Шарипова, Н.М. Апсимет
 Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
 *e-mail: gucci_1978@mail.ru

Правовые предпосылки частной детективной деятельности в Республике Казахстан

В статье рассматриваются вопросы правового регулирования осуществления частной детективной деятельности в Республике Казахстан, совершенствования законодательства о профессиональных тайнах, являющихся важными механизмами для защиты прав граждан, в том числе права на неприкосновенность частной жизни. Проведен правовой анализ гарантий соблюдения конституционных прав граждан при осуществлении частной детективной деятельности в уголовном процессе.

В этой связи авторы актуализируют необходимость законодательства, регулирующего частную детективную деятельность в уголовном процессе, а также дальнейшее совершенствование законодательства, определяющего правовой режим неприкосновенности частной жизни. Также актуальны: сущность, значение и роль мер уголовно-процессуального принуждения, применяемых государственными органами, в частности органами уголовного преследования, сводимых к обеспечению государственной законности и правопорядка; принцип неприкосновенности частной жизни как основного и ведущего начала всего уголовного процесса Республики Казахстан. Для этого в работе изучаются нормы законодательства Республики Казахстан, круг регулируемых ими однородных общественных отношений по вопросам реализации прав и свобод личности в уголовном процессе, правоприменительная практика по рассматриваемым вопросам в Республике Казахстан, на основе ее изучения разрабатываются предложения по совершенствованию законодательства; теоретико-правовые основы частной детективной деятельности как деятельности, связанной с защитой законных прав и интересов физического лица Республики Казахстан.

При изучении поставленных вопросов используется логический, формально-правовой, аналитический, а также функциональный методы, определяющие качественные характеристики предмета исследования, позволяющие определить сущность исследуемого института, возможность регулирующего воздействия Конституционного и отраслевого законодательства на состояние законности и правопорядка в Республике Казахстан. В принятом авторами научном анализе последовательно реализуются и продуктивно объединяются принципы комплексности и системности, что позволило более полно, научно активизировать вопросы совершенствования уголовно-процессуальных возможностей для реализации прав и свобод личности.

В результате исследования установлено, что наличие частной детективной деятельности в уголовном процессе и утверждение частного детектива в качестве участника уголовного процесса в уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан гарантируют защиту прав и закон-

ных интересов человека только при соблюдении правил и процедур, предусмотренных законом для получения и изучения информации о частной жизни лица.

Ключевые слова: права человека, частная жизнь, принцип неприкосновенности частной жизни, уголовный процесс, детективная деятельность, детектив.

Introduction

The entire system of law is subordinated to the protection of individual rights to one degree or another. In particular, in such branches as civil law, family law, labor law, administrative law, criminal law, protection of personal rights occupies an important place. A special place in the legal regulation of individual rights and freedoms is occupied by the branch of international and constitutional law. Defining the priority of personality in the system of state-legal institutions, the Constitution of the Republic of Kazakhstan thereby established that a person, a citizen and a person uniting these two concepts is the most important objective value of world civilization, its history and development (<https://prg.kz>).

The Concept of the Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030 emphasizes the need for "... the maximum combination of the interests of the individual and society, the use of law in accordance with its social purpose" (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>).

A person provided with a system of legal constitutional guarantees, which include guarantees of the right to a decent and safe life, can fully develop, work and function in the system of social ties. In the Republic of Kazakhstan, the interests of the individual are regulated by the sectoral system of domestic legislation and are protected by a certain degree of inviolability. Thus, the Civil Code of the Republic of Kazakhstan establishes that life, health, personal dignity, honor, good name, business reputation, privacy, personal and family secrets, the right to a name, the right to authorship, the right to inviolability of a work and other intangible benefits are personal non-property rights (paragraph 3, article 115) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880).

Materials and methods

The norms of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CPC RK) guarantee the inviolability of private life; the secrecy of correspondence, telegraphic and other messages; the inviolability of property. The CPC stipulates that restrictions of these rights in the

course of civil proceedings are allowed only in cases and in accordance with the procedure directly established by law (Articles 10, 11) (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>).

The Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan establishes the principle of inviolability of private life and protection of secrecy (Article 16), the principle of respect for the honor and dignity of the individual in the administrative process (Article 17). Article 16 in particular states that "private life, personal, family, commercial and other secrets protected by law are protected by law" (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399).

The life and health of the individual, the inviolability of private life, the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraphic messages and mail, as well as the right to inviolability of the home is a special object of protection in the production of operational investigative actions (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940004000>).

If a person has a constitutional right to his inviolability, that the State is obliged to guarantee the implementation of it in relation to each individual. This provision is especially relevant in conditions when a person falls into the sphere of criminal legal influence. Therefore, the inviolability of the individual as a right is transferred to a different quality and becomes the determining and fundamental principle of the criminal process: when conducting criminal proceedings, everyone is guaranteed the right to inviolability of private (personal and family) life (Article 16 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852). Restriction of this right is allowed only in cases and in the manner directly established by law. Thus, Article 147 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan establishes a penalty for non-compliance with measures to protect personal data by a person who is responsible for taking such measures (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>).

Human rights and freedoms have been affected by all of humanity for centuries, and, in our opinion, this still remains an exciting problem, since a person lives in society. Nevertheless, the effective solution of these issues, that is, the prevention of

infringement of human rights and freedoms, testifies to the prospects for further development of a truly democratic, rule of law state. Compliance of the legal system of the Republic of Kazakhstan with international norms and standards in the field of human rights also depends on this. This is stated in part 3 of Article 4 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan: “International treaties ratified by the Republic have priority over its laws and are applied directly, except in cases when it follows from an international treaty that its application requires the publication of a law” (<https://prg.kz>); in paragraph 3 of Article 2 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan: “International treaties ratified by the Republic of Kazakhstan have priority over this Code and are applied directly, except in cases when it follows from an international treaty that the publication of a law is required for its application” (<https://prg.kz>).

Discussion and results

In this regard, we can mention the Universal Declaration of Human Rights, adopted by the General Assembly of the United Nations on December 10, 1948, which contributed to the conclusion of many international treaties in the field of human rights (the Universal Declaration of Human Rights Declaration, adopted by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly, <http://adilet.zan.kz>). Despite the fact that the Declaration has no contractual force, its principles and norms are generally recognized and are taken as the basis of the constitutions of many States. The rights and freedoms specified in Part 2 “Man and Citizen” of the Constitution of the Republic of Kazakhstan are also based on the rights that make up the group of personal rights and freedoms in the first articles of the Declaration: respect for the honor and dignity of the individual, the right to life, the right to freedom, personal inviolability, protection of personal privacy, etc. The right to choose a place of residence, freedom of conscience, freedom of opinion, the right to elect and be elected to State authorities, civil and political rights are provided for in articles 1-21 of the Declaration. Socio-economic rights: the right to work, education, recreation and its organization, to an adequate standard of living, protection from unemployment, fair wages, social security, participation in the cultural life of society, the norms enshrined in articles 22-28 of the Declaration are taken. Thus, in December 2018, the Ministry of Foreign Affairs hosted a round

table of the Human Rights Commission under the President of the Republic of Kazakhstan dedicated to the 70th anniversary of the adoption of the Universal Declaration of Human Rights by the UN General Assembly and International Human Rights Day, where a wide range of issues of the realization of human rights and freedoms, improvement of national mechanisms for the protection of human rights in accordance with the international standards (<https://www.gov.kz>).

It can be said that the norms of this Declaration have defined the path of documents covering different areas of human rights. Among them: International Covenants on Civil and Political Rights, as well as on economic, Social and cultural Rights, adopted in 1966 by the UN as legally binding documents (<https://www.gov.kz>). Legally binding means that the parties to these Covenants undertake to comply with all the rules of these Covenants on the territory of their States.

The norm of the Constitution of the Republic of Kazakhstan (part 2 of Article 17), the norm specified in paragraph 5 of Article 14 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan that none of the persons participating in the criminal process may be subjected to torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, are consonant with international legal interpretation of the inviolability of honor and dignity. In particular, the “Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment”, adopted by the UN General Assembly resolution 39/46 on December 10, 1984, states that the protection of persons deprived of liberty from cruelty and inhuman or degrading treatment or punishment can be strengthened by non-judicial preventive instruments. In accordance with the Convention, “torture” means any act by which severe pain or suffering, physical or moral, is intentionally inflicted on a person in order to obtain information or confessions from him or from a third person, punish him for an act that he or a third person has committed or is suspected of committing, as well as intimidate or force him or a third person, or for any reason based on discrimination of any nature, when such pain or suffering is caused by a public official or other person acting in an official capacity, or at their instigation, or with their knowledge or tacit consent. This definition does not include pain or suffering that arise only as a result of legal sanctions, are inseparable from these sanctions or are caused by them accidentally (Article 1).

The Convention indicates that States parties are obliged to ensure punishment for torture and humiliation of human dignity or punishment by criminal penalties (<http://adilet.zan.kz>). Thus, Article 415 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan establishes punishment for forcing a suspect, accused, victim, witness to testify, as well as preventing a person from voluntarily testifying, filing a statement about a committed crime, or forcing an expert to refuse to testify, or forcing an expert to give an opinion by using threats, blackmail or other illegal actions on the part of the prosecutor or the person conducting the pre-trial investigation (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>).

Thus, the inviolability of private life, being, first of all, a constitutional human right, is put by the legislator at the forefront of the criminal process. And this is due to the increased attention of the state to the individual, despite the fact that she is involved in the sphere of criminal proceedings, where they fall for committing (or suspected of committing) the most dangerous offenses for society. Here, the main (constitutional) postulate is the promotion of the individual in priority positions in relation to all other state institutions, including the institutions of power (in particular, the penal system).

As far as the inviolability of the individual as a legal category acting in the form of the right of the individual is complex from the point of view of constitutional and legal science, so much, and perhaps even more, taking into account the industry specifics, it is complex in the criminal process. If in the Constitution the right to personal inviolability is assembled from several norms: the right to life, freedom, privacy, personal and family secrets, protection of one's honor and dignity, etc., then in criminal proceedings this whole complex also "breaks up" into stages specific to the process, multiple procedural and investigative actions, procedural measures, etc.

Modern trends in the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan are aimed at ensuring the rights and freedoms of citizens, as well as the implementation of the constitutional principles of justice and criminal procedure, are increasingly based on the direction of protecting the rights of persons involved in the orbit of the process at the pre-trial stage. The highest possible degree of protection of the rights and legitimate interests of an individual, especially a person involved in the orbit of criminal proceedings, is a distinctive feature of a democratic and legal state.

The practice of the past years shows that the formation of the democratic foundations of the life of

the Kazakh society did not go smoothly and painlessly. The rights and freedoms enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan are not always fully realized for many reasons. In law enforcement practice, a group of obstacles often arises, the elimination of which depends on the Kazakh legislator, the subjects of law enforcement. The legal status of a person must be guaranteed by the current legislation, which provides a solid mechanism for protecting his rights, freedoms and legitimate interests.

In connection with unsatisfactory indicators of law enforcement practice, the issue of personal inviolability becomes important. Statistical data indicate that violations of the law took place during the application of measures of criminal procedural coercion, many citizens were illegally detained and placed in places of detention, violent actions and mental violence were used by the bodies conducting the preliminary investigation. Thus, the Coalition of NGOs of Kazakhstan against Torture registered cruel, inhuman, degrading treatment and facts of torture (624) (<https://www.notorture.kz/>). According to the data of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, 86 criminal offenses were registered in the URPI in 2019 under Article 146 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan for crimes of torture. For 5 months of 2020, 131 criminal offenses were registered in Kazakhstan under this article. For 3 months of 2020, 16 persons were convicted of torture. For 3 months of 2020, 1 police officer, 10 employees of the CPES, 5 previously convicted persons were convicted of torture (<https://www.notorture.kz/>).

In our opinion, in the use of the opportunities provided by the law to defend himself, and with the help of a private detective (detective), an individual in the criminal process has a guarantee of compliance and protection of his rights and legitimate interests.

According to Article 1 of the Draft Law of the Republic of Kazakhstan "On Private Detective Activity", private detective activity is a licensed type of activity for rendering detective services on a paid contractual basis related to the protection of the legitimate rights and interests of the customer (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000548>). The main purpose of private detective activity is to provide legal assistance in the interests of protecting the rights of the individual and ensuring the security of property and property of citizens and legal entities, including assistance to law enforcement agencies in

combating criminal offenses and their prevention. The main task of private detective work is to protect the rights and legitimate interests of the individual.

Despite the fact that detective work is not new in the world, the activities of private detectives in Kazakhstan are still not regulated. As we can see, only the project No. 548 dated May 30, 2013 has been developed.

The director of the “Center for Lie Detection «Pravdalab» Andrey Kriknin suggests that one of the reasons why the adoption of the law is “stalling”: «Most likely, some of the officials are against it for very specific reasons: to keep their privacy longer, as if private detectives would be very interested in officials and so on. In fact, of course, it’s not like that». In turn, Igor Chernov, Director of «Informsecurity» LLP, believes that the adoption of the law is a very complex issue that requires serious attention and serious analytical discussion. And in this discussion, the presence of professionals who are engaged in private detective work is mandatory, since the work of a private detective is ambiguous, and it may affect the interests of other companies and individuals (<https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2018-05/pochemu-detektivnuyu-deyatelnost-v-kazakhstane-ne-mogut-reglamentirovat>). Rustam Mirzabayev, Chairman of the PA “Association of Corporate Security and Detective Activities “Kalkan”, believes that the actions of detective agencies in Kazakhstan are legal if they do not use prohibited equipment and illegal methods of collecting information in their work. According to him, detectives in Kazakhstan are mainly engaged in the services of checking contractors, personnel, helping in the search for lost property and the search for missing persons, within the framework of general laws, observing the norms of the Criminal Code, the Constitution, the Tax Code, following the Law “On Personal Data and their Protection” (<https://ru.sputnik.kz/society/20181012/7582054/kazakhstan-chastnye-detektivy.html>).

From the revelations of a private detective: “since there are no clear laws regulating this activity, everyone sets the limits of what is allowed himself, and not all detectives work in good faith” (<https://tengrinews.kz/article/otkroveniia-chastnogo-detektiva-1040/>).

Private detectives, as guarantors of the realization of individual rights and freedoms in the criminal process, should guard the rule of law and act as partners to law enforcement agencies, as well as actively participate in the investigation of criminal offenses up to the production of individual inves-

tigative actions. A private detective as a passive subject of proof can collect evidence for both the prosecution and the defense. The legislator’s definition of the place and role of a private detective as a participant in criminal proceedings would serve as a guarantee of the realization of individual rights and freedoms in criminal proceedings. The identification of witnesses, the background check of suspects, the search for assets to determine the viability of the trial – all these actions of a private detective would help to achieve the goal of the criminal process. We find that the lack of legislative regulation of this serious, necessary activity and a reference to a law that does not currently exist can lead to a violation of individual rights and freedoms in general, in particular in criminal proceedings. This “omission” of legislative regulation contradicts Part 1 of Article 39 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, from which it follows that all restrictions on the rights of persons during criminal proceedings must be provided for by laws.

According to Patricia E. Schefcick, a private investigation is a complex area of work in which people from various walks of life, with different professional and educational experience, participate. The sphere of private investigation attracts a wide range of subjects, some of whom are not always people with ethical views (Schefcick 2004: 21-23).

M. Gill, J. Hart consider private investigation as a commercial enterprise. So they argue that private detectives most often work in small autonomous units with very weak centralization and a largely informal structure that has changed little since Victorian times. Currently, there is no legislative regulation, training is not readily available, and hiring is often based on the knowledge of the right people (Gill 1997: 117-141).

We agree with the statement that private detectives, like police detectives, must adhere to the established rules of evidence, since, despite the fact that they are not government agents, the information that private detectives collect can later be used for criminal investigations (<https://www.thebalancecareers.com>).

Conclusion

Also, a private detective in the criminal process would serve as a guarantor of the implementation of the norms of the CPC of the Republic of Kazakhstan, which states that the court, prosecutor, investigator, inquirer are obliged to take all measures provided by law for a comprehensive, complete and objective in-

vestigation of the circumstances necessary and sufficient for the correct resolution of the case.

The procedure established by law for criminal proceedings should contribute to ensuring the unconditional protection of human and civil rights and freedoms from illegal actions and decisions.

In this regard, the problems of bringing the interests of the individual and the state into equality in the context of the implementation of the principle of privacy, especially clearly manifested in the criminal process, are relevant in this work. We also emphasize the relevance of the essence, significance and role of:

1) measures of criminal procedural coercion applied by state bodies, including law enforcement agencies (bodies of inquiry and investigation), which are reduced to ensuring state legality and law and order;

2) the principle of inviolability of private life as the fundamental and initial basis of the criminal process of the Republic of Kazakhstan.

We point out that the conclusion of personal inviolability regarding the subject of this study on the legal principle means that the state adheres to the democratic rules of the structure of public relations. Of course, in order for the state to count on the status of democracy, an effective mechanism for implementing this principle is necessary. Therefore,

the issue under consideration requires a wide range of discussions and research.

So, summing up, it can be argued that there is a need for legalization and legal regulation of private detective (detective) activities in the Republic. The practice of law enforcement must meet the requirements of legality and be accompanied by such requirements for the subjects of law enforcement as morality, professionalism, etc. Here, an important factor is the individual properties of these subjects, such as: decency, sense of duty, education, patriotism, high self- and legal awareness, etc. Consequently, we speak about the inviolability of private life when applying measures of criminal procedural coercion, focusing on the preservation of a certain block of rights and freedoms for the individual, which cannot be restricted and violated by either the state or other law enforcement entities. We can firmly assert that it is step-by-step legal reform that can achieve the desired indicators, since the legislator uses in his arsenal not only the rules of legislative technique, but also the domestic experience of law enforcement practice.

The article was carried out within the framework of the program-targeted financing of the project «AP09260964 Project title: Private detective activity as a special element of the mechanism of law enforcement agencies of the modern state».

Литература

Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001>

Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года N 409-1 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880

Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № № 377-V ЗПК. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Gill, Martin and Jerry Hart. 1997. «Policing As A Business: The Organisation And Structure Of Private Investigation.» Policing and Society. 7:117-141, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10439463.1997.9964768>

Конституция Республики Казахстан. Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>

Кодекс об административных правонарушениях Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399

Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000247_

Международный день прав человека отметили в МИД Казахстана // <https://www.gov.kz>

Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 года // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_

Об оперативно-розыскной деятельности Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-XIII // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940004000_

Откровения частного детектива 13 февраля 2019 <https://tengrinews.kz/article/otkroveniya-chastnogo-detektiva-1040/>

Отчет коалиции НПО Казахстана против пыток 2017-2019 <https://www.notorture.kz/>

Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 548 «О проекте Закона Республики Казахстан «О частной детективной деятельности» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000548>

Платонова А. Каково быть частным детективом в Казахстане 12.10.2018 // <https://ru.sputnik.kz/society/20181012/7582054/kazakhstan-chastnye-detektivy.html>

Patricia E. Schefcick. The Information Seeking Behavior of Private Investigators: A Study of Investigators in North Carolina and Georgia. A Master's Paper for the M.S. in L.S degree. April, 2004. 62 pages. Advisor: Claudia Gollop // <https://ils.unc.edu/MSPapers/3002.pdf>

Timothy Roufa, 2019 // <https://www.thebalancecareers.com>

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан 4 июля 2014 года № 231-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852

Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>

Щекунских В. Почему детективную деятельность в Казахстане не могут регламентировать уже 15 лет? 23.05.2018 // <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2018-05/pochemu-detektivnyuyu-deyatelnost-v-kazakhstane-ne-mogut-reglamentirovat>

References

Vseobshhaya deklaracija prav cheloveka. Prinjata rezoljuciej 217 A (III) General'noj Assamblei OON ot 10 dekabrya 1948 goda [The Universal Declaration of Human Rights. Adopted by UN General Assembly resolution 217 A (III) of December 10, 1948] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O4800000001>

Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan (Osobennaja chast') ot 1 ijulja 1999 goda N 409-1 [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special part) of July 1, 1999 N 409-1] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880

Grazhdanskij processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2015 goda № № 377-V ZRK [Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No. 377-V ZRK] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Gill, Martin and Jerry Hart. 1997. «Policing As A Business: The Organisation And Structure Of Private Investigation.» Policing and Society. 7:117-141, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10439463.1997.9964768>

Konstitucija Respubliki Kazahstan. Konstitucija prinjata na respublikanskom referendumе 30 avgusta 1995 goda [The Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Constitution was adopted at the republican referendum on August 30, 1995] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

Koncepcija pravovoj politiki Respubliki Kazahstan do 2030 goda. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 oktjabrja 2021 goda № 674. [The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 15, 2021 No. 674] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>

Kodeks ob administrativnyh pravonarushenijah Respubliki Kazahstan ot 5 ijulja 2014 goda № 235-V [Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399

Konvencija protiv pytok i drugih zhestokih, beschelovechnyh ili unizhajushhh dostoinstvo vidov obrashhenija i nakazanija [Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000247>

Mezhdunarodnyj den' prav cheloveka otmetili v MID Kazahstana [The International Human Rights Day was celebrated in the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan] // <https://www.gov.kz>

Mezhdunarodnyj pakt o grazhdanskih i politicheskikh pravah. Prinjat rezoljuciej 2200 (HHI) General'noj Assamblei OON ot 16 dekabrya 1966 goda [International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by UN General Assembly Resolution 2200 (XXI) of December 16, 1966] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091>

Ob operativno-rozysknoj dejatel'nosti Zakon Respubliki Kazahstan ot 15 sentjabbja 1994 goda № 154-XIII [Law of the Republic of Kazakhstan No. 154-XIII of September 15, 1994 on operational investigative activities] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z9400004000>

Otkrovenija chastnogo detektiva 13 fevralja 2019 [Revelations of a private detective on February 13, 2019] // <https://tengrinews.kz/article/otkroveniya-chastnogo-detektiva-1040/>

Otchet koalicii NPO Kazahstana protiv pytok 2017-2019 [Report of the NGO Coalition of Kazakhstan against Torture 2017-2019] // <https://www.notorture.kz/>

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 maja 2013 goda № 548 «O proekte Zakona Respubliki Kazahstan «O chastnoj detektivnoj dejatel'nosti» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2013 No. 548 «On the draft Law of the Republic of Kazakhstan «On private detective activity»] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000548>

Platonova A. Kakovo byt' chastnym detektivom v Kazahstane 12.10.2018 [Platonova A. What is it like to be a private detective in Kazakhstan] // <https://ru.sputnik.kz/society/20181012/7582054/kazakhstan-chastnye-detektivy.html>

Patricia E. Schefcick. The Information Seeking Behavior of Private Investigators: A Study of Investigators in North Carolina and Georgia. A Master's Paper for the M.S. in L.S degree. April, 2004. 62 pages. Advisor: Claudia Gollop [The Information Seeking Behavior of Private Investigators: A Study of Investigators in North Carolina and Georgia. A Master's Paper for the M.S. in L.S degree. April, 2004. 62 pages. Advisor: Claudia Gollop] // <https://ils.unc.edu/MSPapers/3002.pdf>

Timothy Roufa, 2019 // <https://www.thebalancecareers.com>

Ugolovno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan 4 ijulja 2014 goda № 231-V [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan No. 231-V on July 4, 2014] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852

Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 ijulja 2014 goda № 226-V ZRK [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V ZRK] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>

Shhekunskih V. Pochemu detektivnuju dejatel'nost' v Kazahstane ne mogut reglamentirovat' uzhe 15 let? 23.05.2018 [Why can't detective work in Kazakhstan be regulated for 15 years? 23.05.2018] // <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2018-05/pochemu-detektivnyuyu-deyatelnost-v-kazakhstane-ne-mogut-reglamentirovat>

5-бөлім
**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 5
**INTERNATIONAL RELATIONSHIPS
AND INTERNATIONAL LAW**

Раздел 5
**МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО**

S. Mamyrova^{1*}, S.K. Zhetpisov², Sh. Sabitova³, M.H. Zhumanova¹

¹D.A. Kunaev Eurasian Law Academy, Kazakhstan, Almaty

²NAO “Toraigyrov University”, Kazakhstan, Pavlodar

³Sorbonne Institute-Kazakhstan KazNPU named after Abai, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: saltanat10.mamirova1970@mail.ru

ISSUES OF THEORY AND PRACTICE OF ORGANIZING AND CONDUCTING CUSTOMS INSPECTIONS AS ONE OF THE FORMS OF CUSTOMS CONTROL

This article is devoted to one of the urgent problems of modern customs law. The aspects of customs inspection considered in the article, as one of the forms of customs control, have a double meaning. On the one hand, the customs inspection helps the customs authorities to identify violations of customs and tax legislation committed by participants in foreign economic activity. On the other hand, customs inspections (especially if they are carried out frequently) prevent participants in foreign economic activity from freely carrying out business activities. Therefore, in the practical activities of customs authorities there, when organizing and conducting customs control, it is important to carry out actions clearly regulated by customs legislation. Since not only the detection of violations of customs legislation, but also the minimization of complaints and appeals to judicial authorities from participants in foreign economic activity regarding illegal actions of customs officials during customs inspection will directly depend on the exact implementation of the norms of customs legislation regulating the procedure for customs inspection. Identification of all problems related to the organization and conduct of customs inspections of participants in foreign economic activity will help make this necessary form of customs control transparent and effective.

All these issues are considered by the author in the article below. The conclusions made by the author are based on a comprehensive study of the norms of customs legislation regulating the organization and conduct of various types of customs inspection, as well as materials of practical activities of customs authorities and judicial practice on customs inspection.

The practical significance of this article lies in the possibility of using theoretical results when conducting further research in the field of customs law, in general, and customs control, in particular. Also, the results of the article can be used in the development and improvement of the norms of the customs legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: customs control, customs legislation, customs inspection, desk customs inspection, exit customs inspection.

С. Мамырова¹, С.К. Жетписов², Ш. Сабитова³, М.Х. Жуманова¹

¹Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

²«Торайғыров университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Павлодар қ.

³Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Сорбонна-Қазақстан институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: saltanat10.mamirova1970@mail.ru

Кедендік бақылау нысандарының бірі ретінде кедендік тексерулерді ұйымдастыру мен жүргізудің теориясы мен тәжірибесі мәселелері

Бұл мақала қазіргі кедендік құқықтың өзекті мәселелерінің біріне арналған. Кедендік бақылау нысандарының бірі ретінде кедендік тексерудің мақалада қарастырылған аспектілері екі есе маңызды. Бір жағынан, кедендік тексеру кеден органдарының сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар жасайтын кедендік, салық заңнамасын бұзушылықты анықтауға ықпал етеді. Екінші жағынан, кедендік тексерулер (әсіресе, егер олар жиі жүргізілсе) сыртқы экономикалық қызметке қатысушыларға кәсіпкерлік қызметті еркін жүзеге асыруға кедергі келтіреді. Сондықтан кедендік бақылауды ұйымдастыру және жүргізу кезінде отбасылық органдардың практикалық қызметінде кеден заңнамасымен нақты реттелген іс-әрекеттерді жасау маңызды. Кедендік тексеруді жүргізу тәртібін реттейтін кеден заңнамасы нормаларының нақты орындалуына кеден заңнамасын бұзу фактілерін анықтау ғана емес, сонымен қатар кедендік тексеру жүргізу кезінде кеден органдары лауазымды адамдарының заңсыз іс-әрекеттеріне қатысты сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар тарапынан сот органдарына шағымдар мен өтініштерді барынша азайтумен байланысты болады. Сыртқы экономикалық қызметке қатысушылардың кедендік тексерулерін

ұйымдастыруға және жүргізуге байланысты барлық проблемаларды анықтау кедендік бақылаудың осы қажетті нысанын ашық және тиімді етуге көмектеседі.

Бұл сұрақтардың барлығын автор төмендегі мақалада қарастырады. Автор жасаған тұжырымдар кедендік тексерудің әр түрін ұйымдастыру және жүргізу тәртібін, сондай-ақ кедендік тексеру мәселелері бойынша кеден органдарының практикалық қызметі мен сот практикасының материалдарын реттейтін кеден заңнамасы нормаларын жан-жақты зерттеуге негізделген.

Осы баптың практикалық маңыздылығы кеден құқығы, тұтастай алғанда, Кедендік бақылау саласында одан әрі зерттеулер жүргізу кезінде теориялық нәтижелерді пайдалану мүмкіндігінде жатыр. Сондай-ақ баптың нәтижелерін Қазақстан Республикасы кеден заңнамасының нормаларын әзірлеу және жетілдіру кезінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Кедендік бақылау, кедендік заңнама, кедендік тексеру, камералдық кедендік тексеру, көшпелі кедендік тексеру.

С. Мамырова^{1*}, С.К. Жетписов², Ш. Сабитова³, М.Х. Жуманова¹

¹Евразийская юридическая Академия им. Д.А. Кунаева, Казахстан, г. Алматы

²НАО «Торайгыров университет», Казахстан, г. Павлодар,

³Институт Сорбонна-Казахстан КазНПУ имени Абая, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: saltanat10.mamirova1970@mail.ru

Вопросы теории и практики организации и проведения таможенной проверки как одной из форм таможенного контроля

Данная статья посвящена одной из актуальных проблем современного таможенного права. Рассматриваемые в статье аспекты таможенной проверки, как одной из форм таможенного контроля, имеют двойное значение. С одной стороны, таможенная проверка способствует выявлению таможенными органами нарушений таможенного, налогового законодательства, которые совершают участники внешнеэкономической деятельности. А с другой стороны, таможенные проверки (особенно, если их проводят часто) мешают участникам внешнеэкономической деятельности свободно осуществлять предпринимательскую деятельность. Поэтому в практической деятельности таможенных органов при организации и проведении таможенного контроля важно совершение действий, четко регламентированных таможенным законодательством. Поскольку от точного выполнения норм таможенного законодательства, регламентирующего порядок проведения таможенной проверки, будет напрямую зависеть не только выявление фактов нарушений таможенного законодательства, но и минимизация жалоб и обращений в судебные органы со стороны участников внешнеэкономической деятельности по поводу неправомερных действий должностных лиц таможенных органов во время проведения таможенной проверки. Выявление всех проблем, связанных с организацией и проведением таможенных проверок участников внешнеэкономической деятельности, поможет сделать эту необходимую форму таможенного контроля прозрачной и эффективной.

Все эти вопросы рассматриваются автором в изложенной ниже статье. Выводы, сделанные авторами статьи, основаны на всестороннем исследовании норм таможенного законодательства, регламентирующего порядок организации и проведения разных видов таможенной проверки, а также материалов практической деятельности таможенных органов и судебной практики по вопросам таможенной проверки.

Практическая значимость настоящей статьи заключается в возможности использования теоретических результатов при проведении дальнейших исследований в области таможенного права, в целом, и таможенного контроля, в частности. Также результаты статьи можно использовать при разработке и совершенствовании норм таможенного законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: таможенный контроль, таможенное законодательство, таможенная проверка, камеральная таможенная проверка, выездная таможенная проверка.

Введение

The purpose of the study, the main points of which are outlined in this article, is to identify the legal nature, problems of organizing and conducting customs inspections of participants in foreign economic activity. The study of the legal nature of

the customs inspection of participants in foreign economic activity is necessary in order to determine the legislative parameters of this event. What is the purpose of customs checks of participants in foreign economic activity? What is the basis for such a customs check? What are the powers of inspectors? What are the limits of customs inspection?

What are the consequences after a customs check for participants in foreign economic activity? Answers to these and many other questions will help to identify problems in the organization and conduct of customs inspections, as well as to eliminate negative aspects in practice and in the legislation governing customs inspections.

Along with the above, the study of the legal nature of a customs check as a form of customs control is due to the fact that the changes that have occurred in the regulation of customs control, including customs checks, in the Code of the Republic of Kazakhstan “On Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan” (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32) require a detailed analysis of these norms in comparison with the results obtained in practice. The analysis should be subject to the rules on customs inspection in relation to the effectiveness and efficiency of customs inspections of participants in foreign economic activity conducted by customs authorities during the period of validity of such rules.

Changes occur in the legislation of Kazakhstan and other countries all the time. This is due to the need to adapt to changing conditions. Improving existing legal acts is one of the options for improving the legislative framework. Since January 2018, the Customs Code of the EAEU came into force – a codified legal act, which was created to regulate customs relations within the territories of the participating countries.

This document replaced the Customs Code of the Customs Union, adopted back in 2009. The new code replaces the old one in order to simplify customs turnover, improve its conditions and create a more loyal common customs space. Revision of the norms of customs legislation is an objective process aimed at ensuring the effectiveness of such norms and creating favorable conditions for the work of participants in foreign economic activity.

Much attention is paid to the issues of organizing and conducting customs inspections, both by researchers in the science of customs law and by entrepreneurs. Thus, the article of the Russian researcher Larkina A.I. is devoted to highlighting the actual problems of customs inspection (<https://elibrary.ru/item.asp?id=46701390>). In it, the author considers the features of a customs check as a complex form of customs control carried out by authorized bodies and draws conclusions on improving the actions of the customs authorities of the Russian Federation.

The article by Bessonova A.E. is devoted to the consideration and analysis of statistical data on customs inspections by customs authorities and Matve-

eva N.V. (Bessonova 2021). The authors characterize the main problems of customs inspection and put forward proposals aimed at solving them.

Only the norms of customs legislation that are transparent and enforceable for participants in foreign economic activity will ensure the rule of law in the customs sphere and the interest of all subjects of customs law in their proper implementation.

Research Methodology

The goals set in the study of the issues of regulation of the organization and conduct of customs inspections involve the use of almost all methods of scientific research existing in legal science.

The method of historical analysis made it possible to trace the development of the norms governing relations associated with the emergence of such a form of customs control as a customs check, as well as the organization and conduct of a customs check. Along with this, the theoretical provisions of customs law were subjected to historical analysis, the authors of which considered various aspects of customs control and customs inspection.

Most of all, in the study of the organization and conduct of customs inspections, the comparative legal method of research was used. This method includes a wide range of tools that allow the most complete study and disclosure of the features, distinctive features of customs law in general, the institution of customs control and customs inspection, as a form of customs control, in particular. Such a tool of the comparative legal method as a normative comparison made it possible to draw conceptual conclusions regarding the characteristics of the customs law norms that regulate the customs check and its types. As a result of applying the method of problematic comparison, the author was able to identify and systematize the most pressing issues of law enforcement practice in organizing and conducting customs control.

Along with the above, a concrete sociological method was used, without which not a single study can do. This method made it possible to collect, process and analyze scientific material on the issue under study, the legal framework governing relations and practical material on the main problems of customs inspection.

Main part:

It should be noted that, in general, customs control is regulated by section 6 “Customs control” of

the Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2017 No. 123-VI “On customs regulation in the Republic of Kazakhstan”. In the structure of Section 6 Chapter 46 “General provisions on customs control”, Chapter 47 “Forms of customs control and their application”, Chapter 48 “Measures to ensure the conduct of customs control and their application”, etc.

According to Article 416 of the Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2017 No. 123-VI “On customs regulation in the Republic of Kazakhstan”, “Customs inspection is a form of customs control carried out by the customs authority after the release of goods using other forms of customs control and measures established by the Code to ensure customs control provided for by the Code, in order to verify compliance by persons with the customs legislation of the Eurasian Economic Union and (or) the Republic of Kazakhstan” art. 416 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

Let’s analyze this definition. It follows from it that customs verification is one of the forms of customs control. It is important that the customs check is carried out after the release of goods. That is, after the completion of customs clearance and after the placement of goods in the declared customs procedure, the goods may be subject to customs inspection. At the same time, the actions of participants in foreign economic activity in relation to the transported goods and vehicles related to the customs clearance of goods may be subject to customs verification.

In essence, a customs check consists in comparing information about goods held by the customs authorities with documents and (or) accounting and reporting data, with invoices and other information received by the customs authorities. That is, information about goods declared by declarants will be compared with information about goods in accounting, tax and other reporting.

It should be noted that the current definition of customs control does not include control over the implementation of international legislation. In this regard, we consider it expedient to expand the concept of customs control, including in it the provision by customs authorities of control not only of national legislation and the legislation of the EAEU, but also of international legislation.

Consider the cases in which a customs check is carried out.

1. A customs check is carried out under customs control in accordance with paragraph 9 of

Article 399. Namely, in order to verify information that confirms the release of goods already cleared by customs and used in the customs territory of the Eurasian Economic Union, if the customs authorities have certain information. This information that such goods were imported and are in the customs territory in violation of the customs legislation of the EAEU p. 9, art. 399 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

2. A customs check is carried out under customs control in accordance with paragraph 4 of Article 484. In this case, when entering into the registers of persons carrying out activities in the field of customs, the customs authorities check the fulfillment of the conditions for inclusion in the registers or those applying for inclusion in them. Along with this, the customs authorities conduct customs checks in relation to persons who have already entered the registers and carry out their activities as customs representatives, customs carriers, owners of a temporary storage warehouse, customs warehouse, free warehouse, duty-free shop p. 4, Art. 484 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

3. A customs check is carried out under customs control in accordance with paragraph 5 of Article 529. In this case, a customs check is carried out in relation to participants in foreign economic activity who claim to receive the status of authorized economic operators. Why do they need to enter the relevant register and fulfill the conditions for inclusion in such a register. A customs check can also be applied to already existing authorized economic operators for compliance with the conditions for their inclusion in the register p. 5, art. 529 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

The subjects of customs inspection are:

- on the one hand, the customs authorities and officials of the customs authorities;
- on the other hand, the persons being checked.

Officials of other state bodies of the Republic of Kazakhstan may be involved on the part of the customs authorities when conducting a customs check. They are involved in researching issues that require special knowledge and skills, and obtaining advice during customs inspections.

Let’s take a closer look at the persons being checked. The Code “On Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan” refers to them:

- 1) declarants;
- 2) carriers;
- 3) persons carrying out temporary storage of goods in places that are not a temporary storage

warehouse;

4) persons carrying out activities in the field of customs;

5) persons having powers in relation to goods after their release;

6) authorized economic operators;

7) persons who directly or indirectly participated in transactions with goods placed under the customs procedure;

8) persons in respect of whom there is information that goods are (were) in his possession or use in violation of the customs legislation of the Eurasian Economic Union and other legislation of the Republic of Kazakhstan, including goods illegally moved across the customs border of the EAEU p. 5, Art. 416 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

As follows from the customs legislation, the customs inspection is carried out by the customs authority in relation to the persons being inspected, which are created, registered in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, or having a permanent residence in the territory of the Republic of Kazakhstan. Such persons in the tax and, in general, financial legislation are called residents.

Among the persons being checked are persons who directly or indirectly participated in transactions with goods placed under the customs procedure. That is, in relation to such persons, a customs check can be carried out. But, on the other hand, these persons, who are connected with the person being checked in transactions with goods, are obliged, at the request of the customs authorities, to provide copies of documents and other information on settlements made with the person being checked. Such persons are obliged to provide information on a transaction with goods in relation to third parties who are also involved in transactions with such goods for the purposes of customs verification.

Due to the fact that Kazakhstan is currently pursuing a policy of supporting entrepreneurship, government agencies have established restrictions on conducting inspections of business entities, which include participants in foreign economic activity. It should be noted that when conducting a customs check, the customs authorities may involve other state bodies. This applies, for example, to the tax and other authorities of the Republic of Kazakhstan, which, at the request of the customs authorities, submit the documents they have and information about the person being checked.

Such information relates to the registration of organizations and individual entrepreneurs, the pay-

ment and calculation of taxes, as well as accounting and reporting documents, etc. Such documents may include documents constituting state commercial, bank tax and other secrets protected by law. At the same time, of course, such documents are seized strictly in compliance with the requirements of the law and are not subject to disclosure for other purposes.

The customs check is divided into cameral and field p. 7, art. 416 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32). As a type of customs inspection, a cameral customs inspection is carried out by customs authorities at their locations, without going to the place of activity of the person being checked. Verification in this case consists in the study and analysis of information contained in customs declarations, shipping, transport and other documents provided by the person being checked when performing customs operations or at the request of customs authorities. In addition, during a desk customs inspection, customs authorities may examine documents and information from other state authorities regarding the person being inspected. Such documents include data from customs or other state authorities based on the results of applying the risk management system.

In-house customs inspection of the implementation in the places of activity of the customs authority without visiting the person being inspected, and, therefore, without drawing up a decision or instruction of the customs authority to conduct a desk customs inspection.

By the way, the customs legislation establishes a list of grounds for the appointment of a desk customs inspection. Therefore, only if there is such a basis, the head of the customs authority may decide to conduct a desk customs audit in respect of a participant in foreign economic activity.

So, the grounds for the appointment of a desk customs inspection are:

1) data obtained as a result of the analysis of information from the customs or other state bodies of the Republic of Kazakhstan, and which indicate a violation of the customs legislation of the EAEU, the Republic of Kazakhstan or other legislation of the Republic of Kazakhstan;

2) information that indicates a possible violation of the customs legislation of the EAEU, the Republic of Kazakhstan or other legislation of the Republic of Kazakhstan;

3) An appeal or request from the competent authority of a foreign state that is not a member of the Eurasian Economic Union to conduct an audit of

a person who has made transactions related to the movement of goods across the customs border of the EAEU with a foreign person;

4) verification of information obtained as a result of the information exchange of our customs authorities with customs, tax, law enforcement authorities of a foreign state;

5) appeals of persons, both individuals and legal entities, as well as state bodies, which indicate a possible violation of the customs legislation of the EAEU, the Republic of Kazakhstan and other legislation of the Republic of Kazakhstan;

6) a person's initiative application for a customs check;

7) the results of customs, tax and other types of control (including other forms of customs control and measures ensuring customs control), if they revealed possible violations of the customs legislation of the Republic of Kazakhstan;

8) cases of non-receipt of a response in the course of the previous customs check or on previously sent requests of the customs authorities;

9) reorganization of the audited person or filing documents for liquidation or bankruptcy p. 3, art. 417 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

It should be noted that, since desk customs inspections do not interfere with the significant activities of business entities, except for identifying an unidentified frequency of their conduct. In other words, if one of the listed grounds is available, then the head of the customs authority may decide on the presence of a customs inspection chamber of a person in relation to the person being checked.

Since a desk customs check can be carried out within five years from the date of registration of the customs declaration for the goods being moved, it is likely that there may be cases of non-delivery of a notice of elimination of violations according to the registration data of the person being checked by the customs authorities. In this case, the customs authority, within five working days from the date of return of such documents, must conduct an examination at the location of the person being checked with the involvement of two witnesses. In other words, the customs authorities must document the absence of the person being checked at the place of registration. Based on the results of the examination, an examination report is drawn up. It indicates the date and place of compilation; Full name, position of the official of the customs authority who drew up the act; name of the customs authority; Full name, details of the identity document, address of

the place of residence of the involved witnesses; Full name or name of the person being checked, his identification number; information about the results of the survey p. 11, art. 417 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

If, as a result of the examination, the actual absence of the inspected person at the location is established, then the date of delivery of the Desk customs inspection report and notification of the elimination of violations will be the date of drawing up the inspection report.

Thus, a desk customs inspection is an important type of customs inspection. Its significance lies in the fact that a desk customs inspection allows, at minimal cost, to verify compliance by participants in foreign economic activity with the customs legislation of the EAEU and the Republic of Kazakhstan and the legislation of the Republic of Kazakhstan. Along with this, based on the results of a desk customs inspection, a decision may be made to conduct an on-site customs inspection in respect of participants in foreign economic activity.

An on-site customs check is a check that is carried out by the customs authority with a visit to the location of a legal entity, the place where the activities of an individual entrepreneur are carried out, or the place where these persons actually carry out activities p. 1, art. 418 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32). This means that an on-site customs check is not carried out in relation to individuals, but only to legal entities and individual entrepreneurs. Article 418 of the Code "On customs regulation in the Republic of Kazakhstan" regulates the procedure for conducting an on-site customs inspection.

It should be noted that the Customs Code excludes norms that provide for scheduled on-site customs inspections. In other words, the law allows only unscheduled customs inspections of participants in foreign economic activity. In other words, field customs checks are divided by law into the following types:

- 1) for an unscheduled field customs inspection;
- 2) for a counter unscheduled field customs check.

As we noted above, an on-site customs inspection may be appointed based on the results of customs control, as well as on the basis of the results of a desk customs inspection. Moreover, unscheduled field customs checks can be carried out without limiting the frequency of such checks. To ensure the observance of the interests of participants in foreign economic activity, the legislation canceled sched-

uled customs checks. But this does not mean that participants in foreign economic activity will not be subject to customs checks. Customs checks will be carried out only if there are sufficiently compelling reasons that indicate violations of customs legislation. Also, on-site customs checks will be carried out in order to prevent violations of customs legislation, as part of the risk management system. Paragraph 10 of Article 418 of the Code “On Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan” clearly defines the grounds for the appointment of on-site customs checks.

It should be noted that it is very important to observe the procedure for conducting an on-site customs check, both for officials of the customs authority and for the persons being checked. Since the actions of officials of the customs authority, if they are carried out in violation of the norms of customs legislation, can be appealed by the person being checked. This is important to ensure that the interests of participants in foreign economic activity are observed.

It is important when visiting the objects of customs inspection that the officials who are appointed as inspectors must present their service certificates. In other words, they must confirm their authority when conducting an on-site customs inspection. If an official of the customs authority, who is not specified in the order to conduct an on-site customs inspection, arrives at the exit customs check, the person being checked may not allow him to enter the objects of check and will be right. Presentation of service certificates before the on-site customs inspection is the duty of the appointed officials of the customs authority p. 14, art. 418 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

For participants in foreign economic activity, an important point is that during the on-site customs inspection, he does not have the right to make changes or additions to the documents being checked that are related to his activities.

Next, we consider it necessary to pay attention to the timing of the on-site customs inspection. According to paragraph 16 of Article 418 of the analyzed Code, the term for conducting an on-site customs inspection should not exceed two months. Moreover, this period does not include the period of time between the date of delivery to the person being checked of the requirement to submit documents and information and the date of receipt of such documents and information.

Two months is the deadline for conducting an on-site customs inspection. But the legislation provides

for the possibility of its extension for one month by the decision of the customs authority that conducts such an inspection p. 17, art. 418 (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

As in the case of a desk customs inspection, an act of an exit customs inspection is drawn up during an exit customs inspection. It records all the results of the field customs inspection. The procedure for drawing up an act of an on-site customs inspection is regulated by paragraph 19 of Article 418 of the Code “On Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan”.

The ratio of a desk and field customs inspection is that, based on the results of a desk customs inspection, the customs authorities can appoint an exit customs inspection.

It should be noted that the improvement of legislation is a continuous process that allows you to identify and correct the roughness of the legislation. This process should involve not only legislators, but also those to whom this law will apply.

In this regard, a good example is the entrepreneurs of Kazakhstan and their organization – the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan “Atameken”. On their initiative and direct participation, changes were made to the current customs legislation of the Republic of Kazakhstan on the issues of conducting a customs check. Thus, 119 amendments were made to the Customs Code of the Republic of Kazakhstan in 2020. The amendments concern the improvement of the procedure for conducting a customs inspection, the procedure for applying the RMS, the digitalization of customs services and the protection of the rights of entrepreneurs in the customs sphere.

Regarding the regulation of the customs check, the following changes were made.

1) Elements of in-house tax control have been introduced into the procedure of a desk customs audit, allowing entrepreneurs to independently eliminate identified violations without bringing them to administrative responsibility. At the same time, the term for a desk customs check has been reduced from six to two months, and the term for the submission of additional documents by entrepreneurs, on the contrary, has been increased from five days to two months.

2) A new type of customs inspection has been introduced – a comprehensive on-site customs inspection based on the use of a risk management system (RMS). Such an inspection will be carried out according to the schedule approved for six months and posted on the website of the customs authority.

At the same time, entrepreneurs must receive notification of such an inspection 30 calendar days in advance.

3) Field customs checks will be carried out only by the customs authority at the place of registration of a participant in foreign economic activity.

4) Based on the results of the customs check, a preliminary act will be issued. Entrepreneurs can send their objections to the preliminary act, which must be considered by the customs authorities.

5) In the event of a gross violation of the procedure for conducting a customs check, the customs check may be declared invalid [4].

In other words, the changes made to the Customs Code are aimed at improving the procedure for conducting a customs inspection and increasing its efficiency in the interests of entrepreneurs and the quality of a customs inspection.

In practice, customs officers very often question the correctness of determining the customs value by foreign economic activity participants and require supporting documents. This, of course, is not always convenient for participants in foreign economic activity and requires various costs on their part, including with the tax authorities. The question arises – what are the customs authorities guided by when they themselves calculate the customs value and ask it to be recalculated by participants in foreign economic activity. The most important thing: how to be in this case, the participants in foreign economic activity?

As a rule, the most common method for determining the customs value of goods is the first method under customs legislation – this is the “method at the transaction price of imported goods” [1, art. 101]. In accordance with this method, the customs value of the imported goods is calculated by adding the value of the goods themselves, paid to the seller, with the cost of actual costs, including the costs of transportation and delivery of goods (freight), and also insurance costs. According to the customs legislation, if this method cannot be applied, then other methods for determining the customs value are applied (there are six in total).

However, in practice it often turns out that it does not matter by what method the FEA participant calculated the customs value for imported goods, but in any case, the customs authorities usually consider this customs value to be incorrectly determined and underestimated. Naturally, the customs authorities will always be interested in recalculating the declared customs value only in the direction of its increase. For them, the higher the cost, the great-

er the amount of the customs payment, and this is beneficial for them. Well, it is natural that the customs representatives, who depend on the customs authorities more than on the participants in foreign economic activity, prefer to satisfy the customs officers than the latter.

Therefore, they recalculate the customs value and set the required value adjustment. But this will not happen if the participants in foreign economic activity are always ready and have all the documents confirming the correctness of the calculation of the customs value, which is shown in the customs declaration.

But one cannot accuse the customs authorities of being biased. Usually, the main reason that the customs officers question the correctness of the calculation of the customs value is the unreliability of the information that the participants in foreign economic activity provide to the customs officers themselves. Whereas, according to the customs legislation of the Republic of Kazakhstan, the customs value declared in the customs declaration, and all information related to the correctness of determining the customs value, must be based on “reliable, quantifiable, objective and documented information” (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32).

Naturally, if the declarant does not have such information, the customs authorities have the right to use the information they have on similar similar goods, including that contained in the catalogs of trading companies. And of course, the content of this paragraph allows the customs authorities to consider the information provided by the participants in foreign economic activity as “inaccurate” and use their sources of information allowed by law to recalculate the customs value. At the same time, they take prices from the Internet, directories, statistical data, etc. as an example or benchmark. And it does not matter to them that these prices, as a rule, are retail prices, or are indicated without discounts. In addition, customs officials consider the price indicated in the contract to be too low if they are aware of higher prices for exactly the same goods that were imported earlier. If this happens, then the participant in foreign economic activity must prove through documents that the customs value determined by him for his goods is reliable, individual and cannot be compared with the prices for analogues of this goods. However, in practice it is very difficult to prove one’s case to the customs authorities, it is almost impossible.

In this case, it would be logical if, in order to justify the customs value, the FEA participant

would attach to the main documents a copy of the export declaration in the country of the sender-seller in which the goods were issued. In this case, it would be better if this declaration is certified by the sender himself and, if possible, by the customs authority of the seller's country. This will prove to the customs officers and will confirm that the goods were exported from the country in which the goods were purchased, exactly at the price indicated in the customs declaration. In addition, you can confirm the value of the declared goods by presenting bank documents confirming the payment by the declarant of exactly the amount indicated in the declaration.

In practice, there were cases when the customs authorities tried to recalculate the customs value of imported materials, based on information from the statistical database of our country. But experienced participants in foreign economic activity, thanks to the arguments and evidence they cited in defense of the correctness of prices for imported materials, which were provided by the supplier of discounts for the grade of material, a large batch of purchases, etc. (by the way, all this was stipulated in the contract), were able to leave the customs value at the same level.

In practice, situations have repeatedly arisen when the customs authorities insisted on adjusting the customs value only because of discrepancies between the price of equipment declared by the company in the customs declaration and statistical data on previous imports of similar goods.

It also happens that customs authorities often require participants in foreign economic activity to submit additional documents, which, for various reasons, declarants cannot promptly do.

Among such additional documents required by the customs authorities may be: various price lists from the manufacturer, estimates and estimates of manufacturers for the goods being valued at a discount, as well as various accounting documents. Usually, in most cases, a foreign trade participant cannot provide all of the listed documents, due to the fact that many of these documents are internal documents of a foreign seller organization and may contain commercial or other secrets.

But all such participants in foreign economic activity need to keep in mind that if they can present other documents instead of the required ones, which also confirm the value of the imported goods, this will help him justify the value indicated in the customs declaration both before the customs authorities and, if necessary, in court.

To solve possible similar problems, it is necessary for all participants in foreign economic activity to stock up on the maximum number of documents confirming the cost of goods at the stage of purchasing goods abroad.

Regulated by the customs legislation of the Republic of Kazakhstan, relations related to the conduct of customs inspections by customs authorities in relation to participants in foreign economic activity make it possible to achieve the goal of customs control – compliance by participants in foreign economic activity with the norms of customs legislation. However, in practice, customs inspection is not always effective. One of the reasons for this is the weak methodological support of the risk management system (RMS).

It does not allow obtaining proper information about the results of applying risk minimization measures to solve control and analytical tasks. The existing risk management information system used by the customs authorities, despite significant financial injections, systematically fails, because many of its components are not integrated with each other.

According to the International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures of 1973 (<https://inbusiness.kz/ru/news/proverki-s-narusheniyami-teper-nedejstvitelny>), the priority areas for selective control are:

- use of the risk management system;
- a risk analysis method for determining the persons and goods, including vehicles, subject to inspection, and the extent of such inspection;
- a strategy based on a system of measures to assess the likelihood of non-compliance with the law.

According to the Memorandum of Understanding between the Eurasian Economic Commission and the World Customs Organization, adopted in Brussels on June 17, 2016, four principles were defined regarding the risk analysis and management system:

- preliminary exchange of data on commodity deliveries in automatic mode;
- creation of a risk analysis and management system;
- creation of conditions at the border for the physical control of vehicles and containers;
- creation of strong partnership relations with other states (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37170957&pos=4;-108#pos=4;-108).

These control measures should be proportional to the level of risk. It is important to introduce risk assessment and selectivity procedures in order to

make customs checks more efficient and less time consuming.

According to the international economist V.V. Bobyrev, it is necessary to strengthen international cooperation, about which he writes: "Competent international bodies, for example, Interpol and the World Customs Services Organization, should be responsible for collecting and disseminating information for competent authorities about current trends and ways of money laundering" (Bobyrev 2011: 43).

Currently, the NCIS National Service is responsible for customs control in the UK. In connection with the introduction of an automated computer system, information about financial transactions registered in the computer network of banks, police and customs was concentrated in a single center. This document for control provides for the use of the received operational data, commercial and transport documents provided by the exporter (importer). And also, at the request of the customs authority, you can request documents containing information on the quantity and quality of goods.

In the context of digitalization of public services and the activities of state bodies, it would be advisable to adopt the experience of foreign countries in relation to focusing the information flow in a single database of controlling state bodies.

Conclusions:

Thus, summing up the above, we come to the following conclusions.

First. In order to improve the concept of customs control in order to expand the powers of the customs authorities of the Republic of Kazakhstan to ensure that participants in foreign economic activity, along with the legislation of the Republic of Kazakhstan and the Customs Union of the EAEU, also comply with international legislation, the following definition is proposed:

"Customs control is a set of measures carried out by the customs authorities to comply with international legal acts of the Republic of Kazakhstan, as well as customs and other legislation of the Republic of Kazakhstan, the control over the implementation of which is entrusted to the customs authorities."

Second. The current risk management information system used by the customs authorities, despite significant financial injections, systematically fails, since many of its components are not integrated with each other.

The consequence of this is the infringement of the rights of entrepreneurs, and, consequently, the appeal of these illegal actions in court. The risk management system needs to be improved and brought into line with international standards.

Third. When conducting a desk customs check, the customs authorities question the correctness of the calculation of the customs value. Whereas, according to the customs legislation of the Republic of Kazakhstan, the customs value declared in the customs declaration must be documented.

Naturally, if the declarant does not have documentary evidence, then the customs authorities have the right to consider the information provided by the participants in foreign economic activity as "inaccurate" and use their sources of information allowed by law to recalculate the customs value. Customs authorities have the right to use the information they have to determine the customs value of goods for similar similar goods, including that contained in the catalogs of trading companies.

At the same time, they take as an example or a guideline prices from the Internet, directories, statistical data, etc. And it does not matter to them that these prices are usually retail prices, or are indicated without discounts. To solve this problem, it is recommended to attach a copy of the export declaration in the country of the sender-seller for which this product was issued to justify the customs value. In this case, it would be better if this declaration is certified by the sender himself and the customs authority of the seller's country. This will confirm that the goods were exported from the country in which they were purchased, and also that they were purchased at exactly the price indicated in the customs declaration.

Fourth. The creation of a unified information base of financial institutions, customs, tax and law enforcement agencies of the Republic of Kazakhstan on financial transactions will reduce the costs of controlling state bodies, advance the risk management system and greatly increase the efficiency of state, including customs control.

Литература

Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2017 года № 123-VI «О таможенном регулировании в Республике Казахстан» http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32

Ларькина А.И. Актуальные проблемы проведения таможенной проверки // Вестник молодых ученых Самарского государственного экономического университета. – № 1(43). – 2021. С. 73-75. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=46701390>

Бессонова А.Е., Матвеева Н.В. Актуальные проблемы и перспективы проведения таможенных проверок в рамках таможенного контроля после выпуска товаров // Инновации. Наука. Образование. – № 33. – 2021. – С. 539-547.

Абаев С. Проверки с нарушениями теперь недействительны // <https://inbusiness.kz/ru/news/proverki-s-narusheniyami-teper-nedejstvitelny>

Международная конвенция «Об упрощении и гармонизации таможенных процедур» (Киото, 18 мая 1973 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1030546&pos=4;-108#pos=4;-108

Меморандум о взаимопонимании между Евразийской экономической комиссией и Всемирной таможенной организацией (Брюссель, 17 июня 2016 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37170957&pos=4;-108#pos=4;-108

Бобырев В.В. Теневая экономика: деятельность международных и правоохранительных организаций. – М., 2011. – 120 с.

References

Kodeks Respubliki Kazahstan ot 26 dekabrja 2017 goda № 123-VI «O tamozhenom regulirovanii v Respublike Kazahstan» [Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2017 No. 123-VI “On Customs regulation in the Republic of Kazakhstan”] // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39082703#pos=470;-32

Larkina A.I. Aktual'nye problemy provedeniya tamozhennoj proverki // Vestnik molodyh uchenyh Samarskogo gosudarstvennogo jekonomicheskogo universiteta [Actual problems of customs inspection // Bulletin of Young Scientists of Samara State University of Economics.] – № 1(43). 2021. – Pp. 73-75. // <https://elibrary.ru/item.asp?id=46701390>

Bessonova A.E., Matveeva N.V. Aktual'nye problemy i perspektivy provedeniya tamozhennyh proverok v ramkah tamozhenogo kontrolja posle vypuska tovarov // Innovacii. Nauka. Obrazovanie [Actual problems and prospects of customs inspections in the framework of customs control after the release of goods // Innovations. The science. Education.] №. 33. 2021. – Pp. 539-547.

Abaev S. Proverki s narushenijami teper' nedejstvitel'ny [Checks with violations are now invalid] // <https://inbusiness.kz/ru/news/proverki-s-narusheniyami-teper-nedejstvitelny>

Mezhdunarodnaja konvencija «Ob uproshhenii i garmonizacii tamozhennyh procedur» (Kioto, 18 maja 1973 goda) [International Convention “On Simplification and Harmonization of Customs Procedures” (Kyoto, May 18, 1973)] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1030546&pos=4;-108#pos=4;-108

Memorandum of Understanding between the Eurasian Economic Commission and the World Customs Organization (Brussels, June 17, 2016) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37170957&pos=4;-108#pos=4;-108

Bobyrev V.V. (2011) Tenevaja jekonomika: dejatel'nost' mezhdunarodnyh i pravoohranitel'nyh organizacij [Shadow economy: activities of international and law enforcement organizations.] – М., 2011. – 120 p.

A. Aliyev* , L. Hashimova

Baku State University, Republic of Azerbaijan, Baku
*e-mail: al.amir.ibr@gmail.com

HUMAN RIGHTS FACTOR IN THE REGULATION OF RELATIONSHIPS IN THE FIELD OF INFORMATION

The article broadly analyzes human rights factor in the regulation of relations in the field of information on the basis of the diversity of opinions existing in the legal literature and norms of international law. Today the information network that governs the world also justifies the need to regulate relationships in this area, where human rights are one of the main aspects. Even other problems set by the international community ultimately serve human rights. For example, ensuring international peace and security ultimately leads to human security. In general, as well as in other areas, the special consideration of the human rights factor in the regulation of relationships in the field of information can be justified by a number of factors.

The analysis of the peculiarities of the regulation of relationships is a significant problem in each area. Nowadays, the information network that governs the world also justifies the need to regulate relationships in this area, where human rights are one of the main aspects.

Finally, the article concludes that when analyzing the general characteristics of the interaction between the regulation of relations in the field of information and the human rights factor, it should be proceeded from the close interaction of these concepts: information objects, information relations, legal regulation, human rights.

Key words: information relations, protection of information, information objects, information systems, legal regulation, information law.

А. Алиев*, Л. Хашимова

Баку мемлекеттік университеті, Әзірбайжан Республикасы, Баку қ.
*e-mail: al.amir.ibr@gmail.com

Ақпарат саласындағы қатынастарды реттеудегі адам құқықтарының факторы

Мақалада құқықтық әдебиеттерде және халықаралық құқық нормаларында бар пікірлердің әртүрлілігіне негізделген ақпарат саласындағы қатынастарды реттеудегі адам құқықтары факторы кеңінен талданады. Бүгінгі таңда адам құқықтары негізгі аспектілердің бірі болып табылатын әлемді басқаратын ақпараттық желі осы саладағы қатынастарды реттеу қажеттілігін ақтайды. Тіпті халықаралық қауымдастық қойған басқа мәселелер де адам құқықтарына қызмет етеді. Мысалы, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сайып келгенде, адам қауіпсіздігіне әкеледі. Жалпы, басқа салалардағыдай, ақпарат саласындағы қатынастарды реттеу кезінде адам құқықтары факторының ерекше есебі бірқатар факторлармен негізделуі мүмкін.

Қатынастарды реттеу ерекшеліктерін талдау – әр салада маңызды мәселе. Бүгінгі таңда әлемді басқаратын ақпараттық желі адам құқықтары негізгі аспектілердің бірі болып табылатын осы саладағы қатынастарды реттеу қажеттілігін негіздейді.

Мақалада ақпарат саласындағы қатынастарды реттеу мен адам құқықтары факторының өзара әрекеттесуінің жалпы сипаттамаларын талдау кезінде осы ұғымдардың өзара тығыз әрекеттесуінен бастау керек, сонымен қатар келесідей институттар ақпараттық объектілер, ақпараттық қатынастар, құқықтық реттеу, адам құқықтары туралы түсініктер ашылады деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: ақпараттық қатынастар, ақпаратты қорғау, ақпараттық объектілер, ақпараттық жүйелер, құқықтық реттеу, ақпараттық құқық.

А. Алиев*, Л. Хашимова

Бакинский государственный университет, Республика Азербайджан, г. Баку
*e-mail: al.amir.ibr@gmail.com

Фактор прав человека в регулировании отношений в области информации

В статье широко анализируется правозащитный фактор в регулировании отношений в сфере информации на основе разнообразия мнений, существующих в юридической литературе и нор-

мах международного права. Сегодня информационная сеть, которая управляет миром, также оправдывает необходимость регулирования отношений в этой сфере, где права человека являются одним из главных аспектов. Даже другие проблемы, поставленные международным сообществом, в конечном счете служат правам человека. Например, обеспечение международного мира и безопасности в конечном счете ведет к безопасности человека. В целом, как и в других областях, особый учет фактора прав человека при регулировании отношений в сфере информации может быть оправдан рядом факторов.

Анализ особенностей регулирования взаимоотношений является существенной проблемой в каждой области. Сегодня информационная сеть, которая управляет миром, также оправдывает необходимость регулирования отношений в этой сфере, где права человека являются одним из главных аспектов.

В заключение делается вывод о том, что при анализе общих характеристик взаимодействия регулирования отношений в сфере информации и фактора прав человека следует исходить из тесного взаимодействия этих понятий, а также раскрываются понятия таких институтов, как информационные объекты, информационные отношения, правовое регулирование, права человека.

Ключевые слова: информационные отношения, защита информации, информационные объекты, информационные системы, правовое регулирование, информационное право.

Introduction

The analysis of the characteristics of the regulation of relationships is a significant problem in each area. Today the information network that governs the world also justifies the need to regulate relationships in this area, where human rights are one of the main aspects. Even other problems set by the international community ultimately serve human rights. For example, ensuring international peace and security ultimately leads to human security. In general, as well as in other areas, the special consideration of the human rights factor in the regulation of relationships in the field of information can be justified by a number of factors.

First, it is impossible to conceive modern life without human rights, as human rights are inseparable from a person and is a key element in all human relations (<https://www.michalsons.com/focus-areas>).

Second, due to scientific researches which rightly points out that all the fields of law, including related fields, study human rights as a comprehensive law. Human rights are in the centre of universal culture, and they are based on theoretical and practical knowledge. Any field of law that does not cover and does not take into account human rights cannot be complete and function. (Human rights 2005).

Third, even the regulation of relationships in the field of information itself is directly aimed at ensuring human rights. As parties to international human rights treaties, countries must conscientiously fulfill their obligations under the *pacta sunt servanda* principle, which is one of the most important principles of international relations and international law and

take appropriate measures in their national legislation. All international documents clearly define the measures to be taken by states in this direction.

Materials and discussion

Fourth, human rights are universal and also apply to the regulation of information relations. Thus, Article 1, paragraph 3, of the UN Charter states that one of the main objectives of the United Nations is to achieve international cooperation in solving international problems of an economic, social, cultural or humanitarian character, and in promoting and encouraging respect for human rights and for fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language or religion (<https://www.un.org/en/about-us/un-charter>). The above is reaffirmed in Article 55 of the UN Charter.

Fifth, protection of human rights is one of the main goals of states today and it has a serious constitutional basis. Thus, according to Part 1 of Article 12 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, ensuring human and civil rights and freedoms, a decent standard of living for citizens of the Republic of Azerbaijan is the highest goal of the state.

The above-mentioned principles are absolutely cogent and can be expanded. Another element of the globalisation of human rights is the international cooperation of states and the adoption of numerous international documents as a result of this cooperation.

Now it is necessary to consider the features of the regulation of information legal relations and the key elements of the human rights factor in these relations. It should be noted that information legal

relations are a set of public relations arising in the field of information and regulated by legal norms and have a number of features: these relations have a legal form as they are governed by legal norms; the parties of information relations possess mutual rights and obligations established by legal norms; information legal relations have a conscious-voluntary nature; information legal relations have a certain structure consisting of subject, object and content; information legal relations are guaranteed by the state and if necessary may be protected by the state's obligatory measures (Aliyeva 2019).

Thus, these relationships arise, develop and terminate in connection with information in the field of information; coordinates the state policy on recognition, provision and protection of basic human rights and freedoms in the field of information; in the process of implementation of information rights and freedoms (taking into account the specific and legal features of information and information objects) reflects the features of the application of public-legal and civil-legal methods (Kopilov 2005).

In a broad sense the object of information legal relations is the field of information. Information field covers relations on search, acquisition, storage, production, processing, transmission, distribution, destruction and utilization of information, application of information technologies, organization of information protection, information security.

In the legal literature it is indicated 3 different points of view related to the object of information legal relations: a monistic concept that defines the subject's actions or behavior towards material wealth as an object; a pluralistic concept that accepts numerous objects of information legal relations, including material and intangible resources, products of spiritual creativity; and the third concept that accepts the object of information legal relations as a legal regime (Qorodov 2012).

Due to other researches it can be included additional elements: information, information technology, information systems, information and telecommunications networks, information security. In addition, it is indicated that information, which is the object of information relations, can act as one of the following: as a commodity in the creation, storage, use, transmission and dissemination of information itself; as a source for decision-making; as a source of knowledge in the process of education and upbringing while implementing the right to education; as news about events and processes taking place in society to ensure freedom of information; as a means of accounting for legal entities and individuals (in

the form of tax reports, statistical reports, etc.); as a means of gathering personal information in various government agencies while realization of numerous human rights (right to life, right to housing, etc.); as a means to achieve specific goals (income generation, customer engagement, etc.) (Boer 2006). The Article 2 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On information, informatization and protection of information" (passed in April 3, 1998) (<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0165551520981813>) also provides important definitions in this issue (for example, information resources, information systems, information technologies, information systems and technology support tools, etc.) (www.e-qanun.az).

According to the broadest classification of information legal relations, there are four types of these relations: relations arising on the search, acquisition and consumption of information, information resources, information products, information services; relations arising during the production, transmission and dissemination of information, information resources, information products, information services; relations arising on the creation and application of information systems and their networks, as well as their means of support; relations arising during the creation and application of information security tools and mechanisms (Kopilov 2002). All the stated above significantly proves and substantiates the existence of the human rights factor in every direction.

In the field of regulation of information relations, it is necessary to emphasize separately some human rights. All three generations of human rights precisely regulate relations in this area. For example, the right to inviolability of private and family life which relates to civil rights and freedoms as well as the right to protect confidentiality of his/her private and family life means the ability to control the access to his/her personal information. (<https://rm.coe.int/handbook-freedom-of-expression-eng/1680732814>) Also, it provides the rights to become familiar with the materials collected in regards to him/her or demand elimination of the information collected in regard to him/her that does not correspond to the truth or is incomplete. Furthermore, the concept of freedom of information and the right to information can be divided into the following groups: freedom of speech, opinion, publication and other media and the right to receive information about a public person or a requested person, freedom of dissemination. Freedom of speech combines several structural elements that are closely interre-

lated and inseparable: the freedom of each person to express his or her views, ideas and opinions in public and to disseminate them with any legitimate measures; it is, in fact, the right to establish and use media outlets, such as freedom of censorship, freedom of the press and other media, and freedom of expression; it is the right to receive information that describes the public interest or affects civil rights, as the freedom to access information sources (Aliyev 2019).

Concerning economic, social and cultural rights it should also be mentioned the provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan related to intellectual property rights (Article 30), right to culture (Article 40), and freedom of creative activity (Article 51). Thus, according to Article 40 of the Constitution, everyone has the right to participate in cultural life, use cultural institutions and cultural values, respect historical, cultural and spiritual heritage, care for it, and protect historical and cultural monuments. Article 51 defines freedom of creativity and the state's guarantee freedom in literary-artistic, scientific-technical and other kinds of creative activity. Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights of 1948 states that everyone has the right to participate freely in the cultural life of society, to enjoy the arts, to participate in and enjoy scientific progress. Also, Article 40 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan contains the following elements of the right to culture: everyone has the right to take part in cultural life, to use cultural institutions and cultural values; everyone must respect and care for historical, cultural and spiritual heritage, protect historical and cultural monuments. Among cultural rights freedom of creative activity should be emphasized. This issue enshrined in Article 51 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and reflects the following important elements: everyone is free to carry out creative activity; the state guarantees freedom in literary-artistic, scientific-technical and other kinds of creative activity. The concept of this issue is closely related to the intellectual property rights, which are provided in Article 30 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, reflect-

ing the following important areas: everyone has the right to intellectual property; copyright, patent rights and other rights to intellectual property are protected by law .

Finally, a new generation of human rights as the right to live in a healthy environment; the right to exchange information, etc. can be added. Thus, the Preamble of the Declaration on the Right to Development, adopted by the UN General Assembly in 1986 calls for recognizing that development is a comprehensive economic, social, cultural and political process, which aims at the constant improvement of the well-being of the entire population and of all individuals on the basis of their active, free and meaningful participation in development and in the fair distribution of benefits resulting therefrom. It is provided by Part 1 of Article 1 of the Declaration that the right to development is an inalienable human right by virtue of which every human person and all peoples are entitled to participate in, contribute to, and enjoy economic, social, cultural and political development, in which all human rights and fundamental freedoms can be fully realized. According to the requirements of Part 1 of Article 2 of the Declaration, the human person is the central subject of development and should be the active participant and beneficiary of the right to development (<https://www.ohchr.org/>). In addition, according to the provisions of Article 39 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan everyone has the right to gain information about true ecological situation and to get compensation for damage done to his/ her health and property by violation of ecological requirements (www.e-qanun.az). The formation of a new generation of human rights is also associated with the international community's deep approach to the further development of human rights standards. At the same time, the transition to a new information age is one of the decisive factors here.

Thus, the general features of the relationship between the mutual regulation of relations in the field of information and the human rights issues can be expressed as follows:

Thus, human rights are an essential factor in the regulation of information relations, as well as other relations. This circumstance will not only serve to bring international and national law closer together, but will also have a positive impact on the development of new branches of law. One of such branches of law is information law, which in a general sense defines information legal relations. When analyzing the principles of information law, as well as other branches of law, in the legal literature, the principle of protection human rights and freedoms, the right to equality, is noted as one of the main principles. In addition, a special place in the regulation of relations is occupied by the principle of mutual responsibility of the individual and the State, which is important in determining mutual duties and obligations on both sides.

Conclusion

Relations included in information law in general (relations for the search, acquisition, storage, production, processing, transfer, distribution, destruc-

tion, disposal of information; relations for the use of information technologies; relations for the organization of information protection, information security) are directly related to human rights. At the same time, as noted, important norms in the field of human rights act as the starting points in the regulation of information relations. Thus, the rights of man and citizen, enshrined in the Constitution, include each in its own way a separate principle. For example, privacy, freedom of conscience, the right to security, etc.

Thus, both in international law and in national law, basic norms relating to human rights play a significant role in the regulation of information relations. More specific principles that need to be taken into account when regulating information relations (ensuring free, unimpeded and equal access to information; legality of access to information; maximum openness of information; ensuring information request in the shortest possible time and in the most accessible way; no access to information that is contrary to law) also directly related to human rights.

References

- Aliyev A.I., Rzayeva G.A., Ibrahimova A.N., Maharramov B.A., Mammadrzali Sh.S. Information law. Baku, 2019, p. 17 (in Azerbaijani).
- Aliyev A.İ. Human rights. Baku, 2019, pp.111-116 (in Azerbaijani).
- Boer V.M., Pavelyeva O.Q. Information law. Part 1. Sankt-Petersburg, 2006, pp. 48-49 (in Russian).
- Declaration on the Right to Development, 1986 // https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Development/RTD_booklet_en.pdf
- Information Law or Data Law | Overview and Solutions // <https://www.michalsons.com/focus-areas/information-law-or-data-law-overview-and-solutions#:~:text=Information%20law%20or%20data%20law%20is%20a%20specialist%20field%20of,%2C%20credit%2C%20health%20or%20environmental>
- Human rights. Translation from Russian. Baku, 2005, p.14-16 (in Azerbaijani). // <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/CulturalRights/ConsultationArtistic/Azerbaijan.pdf>
- Kopilov V.A. Information law. Moscow, 2002, pp. 26-48 (in Russian).
- Kopilov V.A. Information law. Moscow, 2005, pp. 98 (in Russian).
- Protecting the right to freedom of expression under the European Convention on Human Rights // <https://rm.coe.int/handbook-freedom-of-expression-eng/1680732814>
- Qorodov O.A. Information law. Moscow, 2012, Chapter 4 (in Russian).
- Information security: Legal regulations in Azerbaijan and abroad // <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0165551520981813>
- The Constitution of the Republic of Azerbaijan // <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/constitution>
- UN Charter // <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
www.e-qanun.az

A.A. Otyynshiyeva^{1*}, Zh.T. Sairambayeva¹, Z.M. Baimagambetova¹,
L.B. Nyssanbekova¹, J. Castellino²

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

² Middlesex University, UK, London

*e-mail: aidana-best91@mail.ru

HUMAN RIGHTS INSTITUTE UNDER ENGLISH LAW

The article examines the human rights issues, especially citizenship institute based on the experience the United Kingdom. An analysis of the scientific views of domestic and foreign scientists; reveals the problematic aspects of protecting human rights institute.

In the era of globalization, the role of the human rights in solving urgent problems of human civilization is growing. In recent years, dramatic changes have occurred in the global legal system and the legal system of the UK. These changes will serve as the basis for the protection, enforcement and development of human rights. On the one hand, it is a process of integration and regionalization based on world globalization; on the other hand, domestic political and liberal reform processes in the UK.

The main focus of the article is to study the legal status of individuals in the UK in the context of globalization, to develop proposals for improving the legislation on human rights in the Republic of Kazakhstan. The article provides for the disclosure of the legal status of the individual through global processes and author's interpretation of it, the legal basis for the protection of human rights, the definition of the features of the formation of human and civil rights and freedoms in the UK, proposals were made for its further development in Kazakhstan.

Key words: human rights, freedoms, citizenship, legal status of individuals, enforcement, government.

А.А. Отыншиева^{1*}, Ж.Т. Сайрамбаева¹, З.М. Баймағамбетова¹,
Л.Б. Нысанбекова¹, Дж. Кастеллино²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Миддлсекс университеті, Ұлыбритания, Лондон қ.

*e-mail: aidana-best91@mail.ru

Ағылшын құқығы бойынша адам құқықтары институты

Мақалада Ұлыбритания тәжірибесі негізінде адам құқықтары қарастырылған. Отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми көзқарастарын талдау арқылы адам құқығын қорғаудың проблемалық жақтарын байқауға болады.

Жаһандану дәуірінде адамзат өркениетінің өзекті мәселелерін шешудегі адам құқықтарының рөлі артып келеді. Соңғы жылдары әлемдік құқықтық жүйеде түбегейлі өзгерістер болды. Бұл өзгерістер адам құқықтарын қорғау, сақтау және дамыту үшін негіз болады. Бұл, бір жағынан, әлемдік жаһандануға негізделген интеграция және аймақтандыру процесі, екінші жағынан, Ұлыбританиядағы ішкі саяси және либералды реформалар процестері.

Мақаланың басты түйіні – жаһандану жағдайында Ұлыбританиядағы жеке тұлғалардың құқықтық мәртебесін зерттеу, ҚР-да адам құқықтары туралы заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Мақалада жаһандық үдерістер арқылы жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін ашу және оған авторлық тұрғыдан түсінік беру, адам құқықтары қорғалуының құқықтық негіздері қарастырылды. Ұлыбританияда адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының қалыптасу ерекшеліктерін айқындау, азаматтық институтты талдау және оны ары қарай ҚР-да дамыту жөнінде ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: адам құқықтары, бостандықтар, азаматтық, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі, күшіне ену, мемлекет.

А.А. Отыншиева^{1*}, Ж.Т. Сайрамбаева¹, З.М. Баймагамбетова¹,
Л.Б. Нысанбекова¹, Дж. Кастеллино²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Университет Миддлсекс, Великобритания, г. Лондон

*e-mail: aidana-best91@mail.ru

Институт прав человека по английскому праву

В статье рассмотрены проблемные аспекты соблюдения и защиты прав человека на основе анализа опыта Великобритании. На сегодняшний день в эпоху глобализации возрастает роль прав человека, происходят кардинальные изменения в мировой правовой системе и правовой системе Казахстана. Эти изменения послужат основой для защиты, обеспечения и развития прав человека: с одной стороны, это процесс интеграции и регионализации, основанный на мировой глобализации, с другой – внутривластные и либеральные реформенные процессы в Великобритании.

Целью статьи является исследование правового статуса личности в Великобритании, выработка рекомендаций по совершенствованию правозащитного законодательства Республики Казахстан.

При проведении данного исследования проведен анализ правового статуса личности в Великобритании; выявлены особенности механизма реализации прав и свобод человека и гражданина; рассмотрены возможности имплементации норм международного права и зарубежной практики в национальное законодательство Республики Казахстан для совершенствования института гражданства.

В выводах авторами даны практические рекомендации и предложения по совершенствованию механизма защиты прав человека на основе обобщения практики Республики Казахстан и Великобритании.

Ключевые слова: права человека, свободы, гражданство, правовой статус человека, исполнение, государство.

Introduction

Great Britain takes part in the formation and implementation of the content of the civil concept of the state, in necessary cases takes responsibility for power, and in other cases passes the leadership to professional specialists and migrants, and generally takes a balanced position. This liberal vision of governance means the formulation of citizenship as an actual problem of civil society. (Suvarierol 2015: 13)

The British civil Institute protects the rights of British citizens, British citizens abroad, British foreign citizens, British protected individuals and British citizens. (Mantu 2009: 181) Possession of citizenship in Western countries opens the door to a number of opportunities, including transnational mobilization. The adoption of citizenship in Western countries can act as a tool for increasing social capital through expanded horizontal mobility. A passport can be described as a travel companion and a guarantor of global mobility. Possession of a passport of a Western state is a symbol of hereditary status, which will significantly improve the life opportunities of a person, given to a child from a grandfather, that is, if you take the situation of migrants from the UK, they will be given the opportunity to move to a number of countries.

Literature review

Since citizenship facilitates the implementation of global business and provides huge opportunities, possession of passports of several countries will allow you to move freely. (Tropey 2000:159) Having a British passport, anyone has the right to live and work in this country, participate in social and tax benefits, and participate in the electoral process in the UK. In addition, all countries that are members of the European Union have the right to live and work without restrictions, as well as visa-free travel to many countries of the world, including such major developing countries as the United States, New Zealand, Canada, and Australia. (<http://www.legalcentre.org/Grazhdanstvo-Citizenship.html>)

The process of accepting European citizenship includes not only the membership of one country, but also the relationships that govern the behavior of each subject. Theoretically, not in the transfer of citizenship, it is a value at the time when he received the labor. According to the strict migration policy, the British government has defined obtaining English citizenship as «not a right, but a privilege» and calls for developing knowledge of British culture and advanced language skills.

Material and Methods

The citizenship act 1981 defines the following six categories of citizenship, depending on the territory of the United Kingdom: Citizens of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland; citizens of the British territories beyond the seas; British citizens abroad; Citizens under the jurisdiction of the United Kingdom (subjects); British citizens overseas in British territories; Citizens of British protection, that is, protected people. The majority of UK residents are citizens of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. This category of British citizens has free entry into the country, as well as a number of other rights and freedoms.

Citizens of British territories overseas. Citizenship British overseas territories does not provide a right of free entry to the UK, but provides a simplified procedure of acquiring citizenship of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland (in registration order). Citizens of Ireland and citizens of member States of the European Union have a special status in the UK. EU citizenship, created under the terms of the Maastricht Treaty of 1992, provides for the right of citizens of EU member States to freely enter and leave the UK. Termination of citizenship is possible in the case of refusal or deprivation, which is formalized by the decision of the Secretary of State for internal Affairs.

Someone who was a citizen of the United Kingdom and its colonial country before 31 December 1982 and is related to the British territory overseas, i.e. parents or grandmother were born in this territory, then they are a citizen of the British territory overseas on 1 January 1983. Someone who was born in a British territory overseas and at the time of birth their parents are citizens of a British territory overseas or legally settled in that territory, then they are a citizen of a British territory overseas.

British citizens overseas, British citizens abroad, British citizens under British jurisdiction, British citizens, British citizens overseas in British territories are entitled to the protection and consular assistance of British diplomatic posts by holding a British passport. However, the EU does not treat these citizens as British citizens, and they do not automatically have the right to live and work in the UK. British citizens abroad. On December 31, 1982, he was a citizen of the United Kingdom and its Otar countries and on January 1, 1983, he was not a British citizen, as well as a citizen of British territories outside the sea, then he is considered a British citizen abroad from January 1, 1983.

Due to the connection with Hong Kong, people who are citizens of British territories outside the sea lost their citizenship on 30 June 1997, as sovereignty was then returned to China. However, in both cases, the person: the first if the person does not belong to any nation and the person is stateless; secondly, if the person was born on or after 1 July 1997 without citizenship, and if one of the parents at the time of birth is a foreign citizen of the United Kingdom or a British citizen outside the British territories, the status of the UK As an alien is maintained. Stateless persons can in both cases register as citizens across the seas of the British territories: In the UK or on British territory overseas; One of the parents is a British citizen abroad.

Until 1949, any person who was closely associated with the United Kingdom was considered a citizen of its jurisdiction (British subjects). Until January 1983, all citizens of Commonwealth countries were considered British citizens. First, if a citizen under the jurisdiction of a British country without citizenship, this means that the United Kingdom and its country, which is not a citizen of the Otar countries, Commonwealth countries, the Republic of Pakistan or Ireland, was a person under the jurisdiction of the United Kingdom on December 31, 1948. Second, citizens who became citizens of the Republic of Ireland on 31 December 1948 and applied to remain a person under the jurisdiction of a British country have been treated as citizens under the jurisdiction of a British country since 1983. (Almakky 2015: 55)

Citizens under UK jurisdiction cannot grant their status to children if they were born on or after January 1, 1983. However, a child born on or after 1 January 1983 in the United Kingdom or on British territory overseas, provided that: If one of the parents is a British citizen; Both parents are not British citizens, British territory overseas, or British citizens abroad; They are citizens under the jurisdiction of the United Kingdom, without the status of a British citizen. Since January 1, 1983, any citizen of another state cannot be a British citizen. This provision does not apply to citizens of the Republic of Ireland.

January 1, 1983: If a citizen of Brunei; If the UK country is protected much earlier than this time; At the time of birth, one of the parents is a citizen of British protection, and a citizen of British protection is considered a stateless citizen both in the UK and abroad on British territory. Citizens of British protection: Acceptance of citizenship of another state; A person gains independence of a state in which

it is closely interrelated, and he is a citizen of this state, loses his status in these conditions. If a person is a stateless person born in the UK or overseas on British territory, and one of the parents is a British citizen at the time of his birth, then he can become a British citizen. Prior to the adoption of a number of special laws aimed at regulating citizenship, starting in 1914, the principle of real subordination of the common law had long been in force in the country. (Common Law doctrine of allegiance)

After the British citizenship act of 1981 in the UK, the policy on citizenship was relatively serious and calm. However, due to such quotes as "multiculturalism has failed", "communities live in parallel", several changes have occurred recently. For example, the citizenship, immigration and asylum act of 2002 required candidates for British citizenship to complete an internship in English, history, law, culture and tradition, then citizenship acquisition procedures were carried out and they took an oath of allegiance to the crown. The borders, citizenship and immigration act introduced the concept of testing in 2009; due to the large number of applicants for British citizenship, it is recommended that they be required to have an active citizenship position. (Stewart 2014: 1024)

European citizens must prove that they have lived and worked in the UK for 6 years in a continuous period to obtain British citizenship, have not spent more than 450 days outside the UK in the past 5 years, and have spent more than 90 days in the past 12 months.

Results and Discussion

First, there is the issue of false marriage, which still does not have a universal effective solution and causes serious difficulties in proving the fact of falsity. Currently, fictitious marriage is considered as one of the main and easiest ways to legalize it in the country of entry. In addition, the state provides the opportunity to receive certain social benefits in cases provided for by law, in marriage with a citizen of the receiving state. To date, one of the easiest ways is to establish whether the simplified procedure for acquiring, residing and acquiring citizenship of the host state depends on the conclusion of marriage, including outside the host state. As a rule, in addition to the requirements for a certain length of marriage, there is a requirement for financial support for family members and the availability of housing.

The migration legislation of the UK regarding the prevention of false marriages is much more de-

veloped than the Kazakh legislation. So, in March 2015, a requirement was made that the duration of filing an application for marriage and matrimony is 28 days (previously, this period was twice as short - 16 days), and if there are reasons why the internal Affairs bodies can extend the period of consideration of the application to 70 days. To obtain a visa as a spouse (partner), the applicant must generally meet one of the following conditions: a UK-recognized civil partnership or marriage status; when applying for a visa as a bride, husband or future partner, you must enter into a marriage or civil partnership within 6 months of your arrival in the UK (and you must prove that all previous marriages or civil partnerships have ended). In this case, the applicant must prove that they speak English and can finance themselves and their dependents. (Yuvaldavis 2008: 304-318)

According to the law, a marriage involving a foreign national is considered false in order to prevent the influence of UK immigration law or immigration rules, or, conversely, to obtain the rights granted by the relevant law, if there is no specific relationship between the parties or one or two parties have married. Since October 2013, the conditions for acquiring British citizenship and the selection criteria have become stricter. Along with some vague criteria («good reputation» and «healthy spirit»), applicants wishing to obtain British citizenship must be over 18 years old, must communicate fluently in English, Welsh (Wales), or Gael (Scotland), and must prove knowledge from the «life in the UK» test with a high result. Each applicant also pays 1,000 pounds. (Faist 2016: 3)

Currently, the cost of applying for British citizenship for children is 22 times higher than in Germany, «the report says» Independent». In 2010, it was 386 pounds, in 2017 - 973 pounds. On average, for a family with three children, the process of accepting citizenship, the migration process comes to 15 thousand pounds. And this caused dissatisfaction with the applicants who met all these requirements, and their number is growing every day. (<https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/british-citizenship-children-cost-expensive-france-belgium-eu-too-much-immigrants-uk-a8107621.html>)

The «life in the UK» test is part of the government's immigration control actions. This test was introduced by the government under the leadership of former Prime Minister Tony Blair. (Brooks 2016: 4). The British citizenship test was introduced as one of the new procedures aimed at addressing issues of integration and social compatibility in migrant communities. (Gray 2014: 300)

The concept of nation and citizenship in different countries is used in different forms, in different directions. For example, in the Anglo-Saxon legal system, the term «nation» has the meaning of a civil concept. The term «citizenship» means a person and citizen who has full rights. The scope of these words extends to countries that depend on the UK.

Starting in 2004, attempts to regulate the procedure for revoking and deporting British citizenship began to operate at the legislative level in the United Kingdom. At the same time, the state authorities had a task to streamline the implementation of two actions simultaneously. In this regard, the citizenship, immigration and housing act of 2002 was amended.

As a result, a person can simultaneously be deprived of citizenship and expelled from the country. If a person is deprived of British citizenship and at the same time is a citizen of another EU member state, then this person is subject to the relevant legal regime for staying in the United Kingdom. However, in most cases, such measures are applied to persons who are not citizens of EU member States. Citizens who have lost their citizenship become third parties subject to the rules of stay on the territory of the country granted to foreigners, and in turn, these rules include various migration control procedures. On the part of the Secretary of state, there were cases when the order to revoke the citizenship of the above-mentioned third parties was also officially transmitted during their stay outside the country.

Events related to terrorist activities in London in 2005 contributed to the emergence of stricter rules and increased rights of public authorities to carry out the deprivation of citizenship. The Prime Minister of the United Kingdom announced anti-terrorist measures in the country, including the deprivation of citizenship and deportation of relevant persons. After these events, the government made drastic changes to the law and added the following lines: «the law may be deprived of their citizenship in cases provided for by law, not only by persons who have taken British citizenship, but also by persons who give birth to British citizens». Since Irish citizens were granted active suffrage in the UK, they received a special status. on February 7, 1992, the European community signed the Maastricht Treaty and developed economic legal relations», citizens of EU member States received the right to enter the territory of the United Kingdom freely.

Under the chairmanship of the Supreme mufti Yerzhan kazhy Malgazhiuly, the first meeting of the group of translators-theologians established under the Spiritual administration of Muslims of Kazakh-

stan took place. Therefore, the concept of citizenship defines its status through a set of rights and obligations, and includes membership in a political community known as a person. However, the relationship between citizenship and national identity for migrants is complex, with issues such as their multi-state affiliation and political integrity. (Yuvaldavis 2008)

Global migration, recognition of various racial, national, ethnic, cultural, linguistic and religious groups, civil equality and structural integration – all this made it difficult to obtain citizenship in almost a number of countries around the world.

In particular, in the United Kingdom, the movement towards nationalism and social unity has emerged in response to globalization and the growth of ethnic, cultural, linguistic and religious diversity. In European countries such as the United Kingdom, the cultural, social and civic life of Muslim citizens becomes difficult. (Banks 2015: 5) The modern comparative experience of eliminating mass denationalization of socially unprotected groups of citizenship, citizenship is a phenomenon focused mainly only on Muslims. (Almakky 2015: 55)

Over the past decade, there has been an explosion of «immigration protests», political mobilization of illegal migrants and migrant activists. In this regard, we need to take a critical look at the concept of citizenship. (Tyler 2013: 143) On 23 June 2016, the British referendum cast doubt on European integration by voting (Brexit), including on European citizenship. Pluralism in matters of culture, national conformity and citizenship has become the main and main focus of Brexit. (Ashcroft 2016: 359) The word Brexit means «Britain's exit from the European Union», caused by the phrase «Britain exit». The people who want to remain in the EU had the position: «it follows from the European civil national citizenship, it does not replace it, on the contrary, it complements it». (Strumia 2016: 109) For the British who expressed a desire to leave the EU during the Brexit vote, first of all, there was protection from the leakage and skinning of refugees due to the EU's too warm policy on migration.

The wide increase in bopatrides, i.e. persons with multiple citizens, is mainly due to the increase in the flow of refugees to European countries in recent years. These countries grant asylum to refugees and eventually acquire citizenship through naturalization. Due to the fact that such persons are not required to renounce their previous citizenship, the number of persons with dual citizenship is increasing. In such cases, the status of dual nationals is not

the primary purpose of refugees. At the same time, as practice shows, today a serious part of society consciously strives for dual citizenship. This social status allows such people to belong to two or more States, that is, it is profitable to grant different rights, freedoms and benefits in different countries.

According to experts, two civil «de jure» (and only «de jure») have an important advantage for the individual and the state, since: The state independently decides with which countries it is possible to reach an agreement on the recognition of dual citizenship, and with which countries it is profitable; The parties to the relevant international Treaty will be able to neutralize the negative consequences of dual citizenship as much as possible; Friendly relations between these countries are being strengthened through dual citizens residing in the territory of the second citizenship state; The range of rights of persons who were bipatrides is growing significantly de jure (freedom of movement between States, the possibility of diplomatic protection of both countries that have taken citizenship on the territory of third countries, the possibility of acquiring real estate in both States with citizenship) and human and civil rights are the highest value for modern States. (Belov 2002: 7)

There are many reasons to disagree with the submitted statement. As practice shows, the dual nationals do not appreciate the state in which they reside. In frequent cases, they always have a «back-up option» to get rid of the shoots, because they are root food. It is impossible to find a patriot among bipatrides in their country of residence in a difficult and difficult moment to believe in them.

The existence of multiple citizenship is subject to negative criticism from scientists, which is a negative phenomenon and is widely discussed at the level of international organizations and government agencies in many countries. If there are differences and differences between States in terms of legal, economic and social development, it is necessary to take into account the fact that both civil citizens violate the principle of personal belonging to the state. In the case of serious conflicts between countries, negative circumstances expressed in the form of distrust of one of the States may pose an immediate threat to persons with dual citizenship.

The right of a person to a nationality is defined in article 15.1, paragraph 1, of the universal Declaration of human rights of 1948, in article 24, part 3, of the International Covenant on civil and political rights of 1966, and in article 7, paragraph 1, of

the Convention on the rights of the child of 1989. (Kartashkin 2002: 11)

Due to the development of social and migration relations, significant changes were made to the citizenship law of 1948, and the law began a new approach to the settlement of civil issues. Thus, the citizenship act was passed as British citizens in 1981 and recognized those who were born and entitled to housing in the UK before coming into force on 1 January 1983. This rule applies to persons who were subjected to British colonization before December 31, 1982, and who also have the right to reside in the United Kingdom. Those born after 1 January 1983 are not granted British citizenship automatically, but by right to blood and right to soil.

Conclusion

As a result of the close connection between the laws in 1948 and 1981, civil legislation has for many decades formed a solid legal basis for the application of legal norms in judicial practice. So that. Although a new citizenship act was passed in 1981 (the British Nationality Act, 1981), the citizenship act of 1948 still has significance in the current legislation. In this regard, when applying legislation regulating civil relations, the provisions of both laws are taken into account.

In the UK, new rules for determining and regulating citizenship came into force in 2002. This was facilitated by the adoption of the law «On citizenship, immigration, and housing». This law gives the Secretary of state for internal Affairs the power to revoke citizenship if the country is threatened or may be threatened by a particular citizen. However, given the provisions of the international Convention on the reduction of statelessness of 1961, such powers of the Secretary of State were limited – if this leads to the stateless person, he can not deprive him of citizenship. (Rabinovich 2014: 19-31) The provisions of the Convention define the prohibition of activities that lead to the loss of citizenship of a citizen of any country to which he is a party. In this regard, this competence of the Secretary of state applies only to bipatrides, that is, to persons who have dual citizenship. In addition, the Secretary of State for home Affairs also takes into account the duration of a person's citizenship when making a decision to terminate British citizenship.

Section 40, paragraph 3, of the citizenship, immigration and asylum Act, 2002, is supplemented by the lines: “if a person finds that there is substantial damage to the vital interests of the United King-

dom, the Secretary of state may revoke that person's citizenship." (Goodwin-Gill 2014: 31)

Due to the fact that the UK is a member state of the EU, legal regulation of legal relations, including issues of citizenship of a person is not only national

law but also EU law. Legal reforms related to the process of migrants acquiring British citizenship are part of the social integration program. This policy is related to the ownership and management of national borders. (Andreouli 2014: 101)

References

- Andreouli E., Dashtipour P. (2014). British citizenship and the 'other': an analysis of the earned citizenship discourse. *Journal of Community & Applied Social Psychology*. Vol. 24(2), p.101.
- Ashcroft R., Bevir M. (2016). Pluralism, national identity and citizenship: Britain after Brexit. *The Political Quarterly*. Vol. 87(3), p. 359.
- Banks J.A. (2015). Global migration, failed citizenship, and civic education. Paper presented as a Keynote Address at the Korean Association for Multicultural Education (KAME) Conference, Seoul, Korea. – P.5.
- Belov A.V. (2002). International Legal Aspects of Dual Citizenship: Author's Abstract on Competition of a Scientific Degree of the Candidate of Legal Sciences, St. Petersburg State University, Saint-Petersburg. – P.7.
URL: British Citizenship and Passport. <http://www.legalcentre.org/Grazhdanstvo-Citizenship.html>, accessed on 18.04.2021
- Brooks T. (2013). The Life in the United Kingdom Citizenship Test: Is it Unfit for Purpose. – P.4.
- Faist T., Schmidt K., Ulbricht C. (2016). Inclusion, exclusion, and citizenship: an overview of European practice. *Migrant's Land*. – P.3.
- Goodwin-Gill G.S. (2014) Deprivation of citizenship, and international law. Revised draft of paper presented at a Seminar, Middlesex University. Vol. 14, No. 5, p.31.
- Gray D., Griffin C. (2014) A journey to citizenship: constructions of citizenship and identity in the British citizenship. *British Journal of Social Psychology*. Vol. 53, No. 2, p.300.
URL:<https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/british-citizenship-children-cost-expensive-france-belgium-eu-too-much-immigrants-uk-a8107621.html> accessed on 18.04.2021
- Kartashkin V.A., Lukashova Y.A. (2002) International Instruments on Human Rights: A Collection of Documents. NORMA Publishing House, Moscow. – P.11.
- Macklin A. (2014) Citizenship revocation, the privilege to have rights and the production of the alien. *Queens Law Journal*. Vol. 40, p.7
- Mantu S.A. (2009) Deprivation of Citizenship in the United Kingdom. – P.181.
- Rabinovich P. (2014) Constitutional status of human and citizen: optimization capabilities. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 1, No. 76, pp.19-31.
- Almakky R.G. (2015) The League of Arab States and the Protection of Human Rights: A Legal Analysis. Brunel University, PhD thesis. – P.55.
- Stewart E., Mulvey G. (2014) Seeking safety beyond refuge: the impact of immigration and citizenship policy upon refugees in the UK. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. Vol. 40, No. 7, p.1024.
- Strumia F. (2016) Brexit: European citizenship through the voice of others. *German Law Journal, Brexit Supplement*. Vol. 17, p.109.
- Suvarierol S. (2015) National Fields of Civic Integration: Operationalization of Citizenship Requirements. P.13
- Tropey J. (2000) *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge University Press. – P.159.
- Tyler I., Marciniak K. (2013) Immigrant protest: an introduction. *Citizenship Studies*. Vol. 17, No. 2, p.143
URL: <https://www.gov.uk/uk-family-visa/partner-spouse> , accessed on 18.04.2021
- Yuval-davis N. (2008) Belonging and the politics of belonging - Patterns of Prejudice. *Geoforum*. Vol. 40, No.3, Pp.307-318.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы	Section 1 Theory and history of state and law	Раздел 1 Теория и история государства и права
<i>A.B. Zhmagulova</i> Challenges of globalization and quality of education: legal aspect.....		4
<i>M.Ж. Қалибаева, С.А. Сартаев, Д.А. Оспанова, Н.С. Ибраев, К.Р. Усеинова</i> Қазақстан Республикасындағы дауларды шешудің баламалы тәсілі ретінде медиация дамуының кейбір мәселелері.....		12
<i>Т.Б. Жумагазин, О.Н. Тлепбергенов, Н.И. Каирова, М.Т. Досумбекова, М.У. Досанов</i> Жоғары оқу орны – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың негізгі алаңы		26
2-бөлім Конституциялық және әкімшілік құқық	Section 2 Constitutional and administrative law	Раздел 2 Конституционное и административное право
<i>G.R. Rakhmetova, M.O. Altaeva, G. Serik</i> Prospects for the institute of administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan		37
<i>A.Zh. Zhanalieva, B.T. Tleulesova, A.S. Koshkinbaeva</i> On the issue of improving the mechanism for protecting the interests of the child in cyberspace		44
<i>Т.К. Ақимжанов, Г.Ж. Османова, Т.С. Ордалиев, П.В. Ситников, Қ.А. Билахан</i> Қазақстан Республикасында бас бостандығынан айыруға сотталғандардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мәселелері		53
3-бөлім Табиғи ресурс және экологиялық құқық	Section 3 Natural resource and environmental law	Раздел 3 Природоресурсовое и экологическое право
<i>Grzegorz Nizioł</i> Legal content of environmental education.....		63
<i>A.T. Ozenbayeva, D.N. Bekezhanov, D. Nurmukhankyzy, L.B. Alimbek, A.A. Suttibayeva</i> Current theoretical issues of ecological legal order in the Republic of Kazakhstan		70
<i>R. Yerezhepkyzy, L.K. Yerkinbaeva, N.S. Bayimbetov, S.U. Ahmet, A.M. Zholmakhan</i> The concept structure and main characteristics of environmental law and order.....		79
<i>С.К. Есетова, А.М. Наширбекова, Т.А. Имангазиев, А.А. Жусупов, Н.М. Мусабекова</i> Экологиялық құқықтық тәртіп элементтерінің құрылымындағы экологиялық құқықтық сана.....		87
4-бөлім Қылмыстық құқық және процесс, криминалистика	Section 4 Criminal law and process, forensics	Раздел 4 Уголовное право и процесс, криминалистика
<i>K. Zhmabekova</i> Topical issues of protecting children from cyberbullying		98
<i>G.N. Mukhamadieva, Y.T. Alimkulov, A.K. Zhanibekov, A.B. Sharipova, N.M. Apsimet</i> Legal prerequisites of private detective activity in the Republic of Kazakhstan.....		104

5-бөлім Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық	Section 5 International relationships and international law	Раздел 5 Международные отношения и международное право
<i>S. Mamyrova, S. K. Zhetpisov, Sh. Sabitova, M.H. Zhumanova</i>		
Issues of theory and practice of organizing and conducting customs inspections as one of the forms of customs control..... 113		
<i>A. Aliyev, L. Hashimova</i>		
Human rights factor in the regulation of relationships in the field of information 124		
<i>A.A. Otynshiyeva, Zh.T. Sairambayeva, Z.M. Baimagambetova, L.B. Nyssanbekova, J.Castellino</i>		
Human rights institute under english law 129		

Журналдағы мақалалардың мазмұнына авторлар жауапты.
The authors are responsible for the content of the articles.
Ответственность за содержание статей несут авторы.